

Úvodem k monotematickému číslu o sociální struktuře

Základním koncepčním dokumentem dlouhodobé platnosti se pro společenské vědy stal materiál předsednictva ÚV KSČ „Vývoj, současný stav a úkoly společenských věd“. V dlouhodobém zaměření společenskovědního výzkumu klade tento dokument na jedno z předních míst analýzu otázek sociální struktury socialistické společnosti a jejího vývoje. Důležitost této problematiky zdůraznil také tajemník ÚV KSČ s. Jan Fojtík v referátu na celostátním aktivu pracovníků z oblastí společenských věd v září minulého roku: „Do středu pozornosti naší sociologie klademe otázky změn v třídní a sociální struktuře naší společnosti, charakter těchto změn se zvláštním zřetelem na úlohu dělnické třídy, jejího svazku s družstevním rolnictvem a inteligencí.“

Monotematické číslo, které redakce připravila v době, kdy se blíží XV. sjezd KSČ, v době, kdy se s hrdostí zamýšlíme nad úspěchy socialistické výstavby, je věnováno právě sociální struktuře. Vysoká závažnost problematiky a složitost této klade i vysoké nároky na přístupy k jejímu uchopení. Ne na omluvu chceme na tomto místě zdůraznit, že monotematická koncepce čísla zdaleka neumožňuje pokrýt vytčenou problematiku v plné šíři. Stranou zůstaly zejména teoretické stránky výzkumu sociálně třídní struktury, otázky jejího vztahu k národnostní struktuře, kritika buržoazních a revizionistických koncepcí společnosti, otázky sociálního plánování, prognózování a řízení vývoje sociálně třídní struktury apod. Pozornost byla záměrně upřena k analýze konkrétních společenských jevů a třídně sociálních procesů formujících výstavbu socialismu v naší zemi i v ostatních zemích socialistického společenství.

Tento záměr má podle našeho názoru své plné oprávnění. Prohlubování jednoty, socialistická kvalita integrace zemí socialistického tábora, vytváří na jedné straně předpoklady a podmínky pro koordinovanou společenskovědní poznávací činnost sociologů ze socialistických zemí, na druhé straně současně vytyčuje další požadavky. Předkládané monotematické číslo je svým způsobem i svědectvím o tom, o jaké určující úspěchy a hodnoty se může mnohostranná vědecká spolupráce marxisticko-leninských sociologů ze socialistických zemí ve svém dalším rozvoji opírat, a současně naznačením problémů a úkolů, které je nutné společensky i vědecky prospěšně řešit.

Výběr jednotlivých statí je výsledkem kombinace myšlenkové a informační koncepce čísla a okamžité dostupnosti příspěvků k dané tematice. Cílem předkládaného souboru statí však není a v dané etapě ani nemůže být vyčerpávající a vnitřně ucelená analýza sociálně třídní struktury. Je příspěvkem k dalšímu rozvíjení této analýzy.

Vedle statí, které se snaží o zobecnující pohled na reálné třídně sociální procesy v podmínkách výstavby socialistické společnosti a jsou opřeny o dosti rozsáhlé souhrny empirických dat, byly zařazeny i příspěvky relativně užšího charakteru, či dokonce pouze informace o provedených sociálně statistických šetřeních, které si nekladou teoretické nároky a slouží spíše jako pramenné informace. Čtenář tak alespoň v náznaku získá plastickou informaci o složitosti a rozmanitosti sociologického zkoumání této závažné problematiky jak v oblasti jejího teoretického zvládnutí, tak i jejího empirického zjištění a obsáhnutí, a možná i podklad pro další tvůrčí diskusi.

Rada statí čísla vznikla jako důležitý výsledek plnění státního plánu vědeckého výzkumu, a to zejména hlavních úkolů VIII-6-1 „Výzkum sociální struktury československé společnosti“ a VIII-6-2 „Srovnávací výzkum změn v sociální struktuře socialistických zemí“, řešených sociologickými sekcemi Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a SAV. Jejich publikací tedy práce na dané tematice nekončí, právě naopak. Bude rozvíjena jak v závěru páté pětiletky, tak i v průběhu dalšího pětiletého plánu státního programu vědeckého výzkumu, kdy dojde rovněž k intenzifikaci výsledků mezinárodní vědecké spolupráce zejména v rámci problémové komise akademii věd socialistických zemí „Evoluce sociální struktury socialistické společnosti. Společenské plánování a prognózování“.

Předkládané monotematické číslo přirozeně nemohlo postihnout řadu úspěšných výsledků výzkumu třídně sociálních procesů prováděného mimoakademickými, zejména stranickými pracovišti. Nemohlo obsáhnout všechny výsledky společenskovědního úsilí o postihu podstaty a jevů sociálně třídního pohybu v podmínkách socialistické výstavby a světového třídního zápasu a nemůže být tedy kritériem hodnocení příslušné vědecké práce v celém jejím rozsahu.

Redakční rada
Sociologického časopisu

FRANTIŠEK CHARVÁT,
JIŘÍ LINHART,
JIŘÍ VEČERNÍK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Vývoj sociálně třídní struktury Československa v třiceti letech budování socialismu

1. Hlavní vývojové etapy

Postižení změn. zákonitostí vývojového utváření sociálně třídní struktury v podmínkách socialistické výstavby je objektivně ve svém rozsahu i hloubce náročným vědeckým úkolem.

Syntetický společenský obsah kategorie sociálně třídní struktury zahrnuje složitou kauzální kompozici ekonomických, ideově politických a sociálně kulturních procesů, jejichž prostřednictvím se utvářejí i projevují nové kvality socialistického společenského uspořádání.

Komplexnost problematiky samé předpokládá značnou šíři poznávacích prostředků, jimiž má být analyzována, ale i dostatečný časový prostor, v němž historická praxe oddělí podstatné, určující momenty od zvláštních, specifických.

Třicetiletí svobodného rozvoje, které naše společnost oslavuje, je příležitostí ke zhodnocení sociálně třídních procesů, o něž se opírala a v něž opět vyúsťuje výstavba naší socialistické vlasti a ostatních zemí socialistického tábora v čele se Sovětským svazem.

Cílem předkládané stati je přispět ke kolektivnímu úsilí naší marxisticko-leninské vědecké fronty při postižení této společensky závažné tematiky.

Pro podmínky, v nichž se v naší zemi začala uskutečňovat socialistická revoluce, byl charakteristický rozdíl mezi českými zeměmi, kde měla značnou kvantitativní převahu a revoluční tradici dělnická třída, a Slovenskem s velkou vahou drobných rolníků. Přes značnou vyspělost rozhodující části dělnické třídy, vedené zkušenou komunistickou stranou, a přes hluboké sympatie většiny společnosti k idejím a praxi socialismu i k našemu osvoboditeli, Sovětskému svazu, nacházely ve společen-

ském vědomí určitou odezvu socialismu nepřátelské třídní síly, opřené o ekonomicky a sociálně stále silnou buržoazii a maloburžoazii. Na druhé straně však znárodnění centralizovaného a monopolizovaného průmyslu vytvořilo rozsáhlou ekonomickou základnu pro socialistické přeměny, o které se mohla od počátku opírat moc pracujících.

V této situaci formuluje komunistická strana na svém IX. sjezdu generální linii výstavby socialismu v naší zemi. V souladu s obecnými zákonitostmi i s ohledem na konkrétní situaci naší společnosti se hlavními úkoly prvního období stávají: úplná přeměna výrobních vztahů, položení základů pro vybudování materiálně technické základny socialismu a změny v oblasti společenského vědomí, tj. vymýcení ideologického dědictví buržoazie. Jde o komplexní společenský rozvoj, jehož dominantu tvoří *nastolení socialistických výrobních vztahů*, byť do značné míry ještě na zděděné materiálně technické základně. Je to základ, který je třeba vytvořit pro další úspěšný rozvoj ve všech sektorech ekonomiky, včetně zemědělství, zatím převážně malovýrobního charakteru.

Důraz na rozvoj v oblasti výrobních vztahů a na prohlubování působnosti socialistického vlastnictví v materiální, ale i ideologické oblasti (na jeho přijetí širokými vrstvami pracujících, jež je nutné pro využití všech v něm obsažených možností) charakterizuje celé období padesátých let. Tím nikterak nezůstávají stranou významné úkoly a úspěchy v rozvoji výrobní báze socialistické ekonomiky, kde dochází — jak působením logiky socialistického vývoje, tak pod tlakem obtížné mezinárodní situace — k reorientaci na bázi těžkého, a zvláště strojírenského průmyslu a k obrovské industrializaci Sloven-

ska, podmiňující jeho postupné ekonomické a sociální vyrovnání s českými zeměmi. Rovněž přeměny materiálně technické základny zemědělství jsou již v tomto období značné.

Pro vývoj sociálně třídní struktury znamenala padesátá léta předně ekonomickou a sociální likvidaci vykořisťovatelských tříd, představující hluboký zásah do reprodukce sociálně třídní struktury. K rozsáhlým přesunům ovšem dochází ve všech třídách a sociálních skupinách představujících konstitutivní prvky nové sociální struktury. Kvantitativně narůstá zejména dělnická třída v těžebním a těžkém průmyslu. Ubývá pracovníků v zemědělství; jejich převážná část přechází do průmyslové výroby, stejně jako většina příslušníků bývalých buržoazních a maloburžoazních vrstev. Naopak nejvyspělejší dělníci nastupují do řídicích funkcí v politické a ekonomické oblasti. Dělnická třída je vedoucí silou všech hlavních třídně sociálních přesunů: podílí se podstatnou měrou jak na likvidaci starého, tak na tvorbě nového, tj. vstřebává do sebe podstatnou část likvidovaných tříd a sociálních skupin a rozhodujícím způsobem spoluvytváří třídně sociální strukturu socialistické společnosti. V jejím vývoji dominují dva momenty: podíl dělnické třídy na reprodukci sociálně třídní struktury podstatně narůstá, přičemž dělnická třída je nositelem postupného prohlubování dělnického charakteru sociálně třídní struktury v jejím celku; zároveň dochází ke kvantitativnímu růstu všech složek dělnické třídy především na Slovensku, ale v menším rozsahu i v českých zemích, v důsledku přesunu z primárního do sekundárního sektoru.

Padesátá léta jsou i obdobím počátku sociálního formování třídy družstevních rolníků, rozvíjející se v rámci nových forem socialistických výrobních vztahů. Zemědělská družstva překonávají obtíže prvních etap, posiluje se jejich ekonomická základna a tím se zvyrazňují ekonomické i sociální přednosti kolektivní velkovýroby. Úspěchy nového výrobního způsobu vytvářejí předpoklady pro změnu v sociálním charakteru rolnictva, v mnohém ještě spjatého s rysy charakteristickými pro soukromou malovýrobu.

Obrovskými změnami prochází v padesátých letech inteligence: na jedné straně řada jejích původních příslušníků odchází do dělnické třídy, na druhé straně se posiluje její nový, socialistický a dělnický charakter, její sepětí s cíli socialismu. I zde jde však do značné míry o možnosti rozvířené přeměnami výrobních vztahů, které je třeba naplnit politickou vyspělostí, kvalifikovaností a rozvinutím všech schopností a tvůrčí aktivity inteligence.

Během života jedné generace se tak zcela ruší kapitalistická reprodukce sociálně třídní struktury. Avšak tento proces probíhá v podmínkách jen pomalu se měnící společenské dělby práce, a proto nemůže vést k odstranění třídního charakteru sociální struktury. Markantní je tato skutečnost u sociální vrstvy inteligence. V duchu VI. Gottwaldova bodu ze zprávy ÚV KSČ přednesené na IX. sjezdu strany, v němž se říká, že „pro budování socialismu si musí pracující lid vytvořit a vychovat vlastní inteligenci, pocházející z jeho středu a s ním třídně a ideologicky spjatou“ [Gottwald 1971 : 370], dochází v padesátých letech k prudkému nárůstu těch příslušníků inteligence, kteří náleželi k dělnické třídě či měli dělnický původ. To je závažný moment postupného rozvoje socialistického charakteru inteligence, který však není totožný s překonáváním rozdílu mezi duševní a fyzickou prací, tj. neznamená, že by vzdělání ve společnosti ztrácelo svůj diferencující charakter.

Ideologicky a politicky představují padesátá léta období zjevných i latentních třídních zápasů a konfliktů. Dochází i k řadě deformací a chyb, které oslabují postup socialistické výstavby v dalších letech, avšak nemohou zvratit rozhodující úspěchy, jichž bylo v celospolečenském měřítku dosaženo. Jde v podstatě o úspěšnou první etapu tzv. přechodného období, kterou lze z hlediska vývoje sociálně třídní struktury charakterizovat jako etapu *odstranění vyřaněně třídního charakteru reprodukce jednotlivých tříd a sociálních skupin*, jenž byl v minulosti spojen s vykořisťovatelskými třídami a s nimi spjatými sociálními skupinami.

Pokud jde o ekonomické, politické a sociální výsledky padesátých let, došlo předně

k výraznému zvýšení průmyslové výroby, převážně ovšem díky extenzivním faktorům růstu, a k podstatnému přiblížení slovenské ekonomiky úrovni českých zemí. V rovině sociálně třídní struktury na tyto procesy navazoval rozvoj dělnické třídy (především však opět extenzivního typu) a sblížení sociálně třídního složení českých zemí a Slovenska. V rozsáhlé míře se združstevňovala vesnice, což se však nemohlo bezprostředně projevit růstem zemědělské produkce, jež teprve v šedesátých letech dosahuje předválečné úrovně. Začala se tvořit třída družstevních rolníků, vyznačující se zatím rychlým kvantitativním poklesem, nízkou kvalifikovaností a zvyšujícím se věkovým průměrem.

V politicko-ideologické oblasti dochází na přelomu padesátých a šedesátých let, tj. mezi XI. a XII. sjezdem KSČ, k nesprávnému hodnocení třídně sociálního vývoje minulého období. Skutečnost, že byly odstraněny kapitalistické třídní formy reprodukce sociální struktury, je hodnocena jako překonání podstatných třídních rozdílů vůbec, tedy jako překonání třídní struktury samé. V důsledku přecenění dosaženého vývojového stupně výrobních a třídně společenských vztahů dochází k jednostrannému výkladu negativních jevů v národním hospodářství: odstranění potíží ekonomického růstu je spatřováno výhradně v intenzivním rozvoji výrobních sil, aniž je náležité pochopen a cílevědomé řízení jejich dialektický vztah se soustavou výrobních a společenských poměrů. Situace byla viděna asi tak, že socialistické výrobní vztahy jsou nastoleny a zbývá tedy rozsáhle intenzifikovat soustavu výrobních sil, především využíváním vědeckotechnického pokroku. I když takto pojatý a uskutečňovaný princip sociálně ekonomického řízení vedl k řadě pozitivních výsledků (především v zemědělství, kde došlo k prudkému růstu efektivních základních fondů, ale v menší míře i v ostatních odvětvích), nadhodnocení dosaženého vývojového stupně výrobně a třídně sociálních vztahů vážně ohrozilo jejich další socialistický rozvoj, neboť vedlo k vážným ideologickým deformacím při jejich poznávání a řízení.

Proto šedesátá léta, ač byla hodnocena jako etapa vycházející z plně dobudovaných základů socialismu, a tedy jako fáze socialistické výstavby přicházející po přechodném období, ve skutečnosti představují druhou etapu přechodného období, pro kterou je charakteristický důraz na rozvoj výrobních sil. Dominantními ekonomickými momenty daného období byly rozsáhlá investiční činnost v zemědělství, nástup k rovnoměrnějšímu rozvoji průmyslových odvětví, včetně spotřebního průmyslu, zdůraznění úlohy technických inovací ve výrobním procesu a důraz na odbornou kvalifikaci. Překonávání rozdílů mezi fyzickou a duševní prací i mezi městem a venkovem bylo hledáno především v rovině materiálních forem výroby a obsahu práce.

Ve vývoji sociálně třídní struktury naší společnosti nastal v šedesátých letech předně pokles intenzity třídních přesunů a stabilizoval se socialistický charakter a socialistický typ reprodukce sociálně třídní struktury. Došlo ke značnému rozvoji výrobní vyspělosti sociálních tříd a skupin, který však nebyl provázen odpovídajícím rozvojem jejich vyspělosti morálně politické. Tato skutečnost pak umožnila zbytkům socialismu nepřátelských třídních sil deformovat společenské vědomí části naší společnosti, a to v naprostém rozporu se stavem, kterého bylo dosaženo v oblasti společenského bytí.

Podíl dělnické třídy na reprodukci sociálně třídní struktury i její sociální doplňování se v šedesátých letech stabilizují. Vyrovnává se její odvětvová struktura, roste její výrobní kvalifikovanost a velmi se mění její způsob života. Třída družstevních rolníků v tomto období výrazně mění obsah své práce, roste efektivita její výrobní činnosti, dělba práce, a tím specializace a kvalifikace pracovníků. K diferenciačním procesům dochází i uvnitř vrstvy socialistické inteligence. Předně se rozvíjí její sociální jádro — technická inteligence, bezprostředně se účastníci materiální výroby. Zde jsou zakládány především ekonomické podmínky a formy sblížování dělnické třídy a inteligence, avšak tento proces není provázen proporcionálním rozvojem podmínek a forem sblížování v sociál-

ně politické rovině. V šedesátých letech se tak projevuje velmi výrazný nepoměr mezi sociálně třídní reprodukcí inteligence a její účastí na reprodukci celku sociálně třídní struktury: rozšířená třídně sociální reprodukce inteligence kontrastuje se zúženou participací inteligence na reprodukci tříd a ostatních sociálních skupin.

Celkově lze tedy shrnout, že šedesátá léta představují druhou etapu tzv. přechodného období, kterou lze z hlediska vývoje sociálně třídní struktury charakterizovat jako *prohlubování výrobní vyspělosti jednotlivých tříd a sociálních skupin spolu s narůstáním jejich disproporcí vůči morálně politické úrovni těchto tříd a skupin*. Tento rozpor, založený na nesouladech ve společenském řízení vývoje sociálně třídní struktury, je obsažen ve všech pozitivních a negativních výsledcích, jichž bylo dosaženo. Nedostatky v řízení sociálně politických procesů a podcenění třídního charakteru sociální struktury byly umocněny tím, že nebyla vědecky pochopena subjektivní podmíněnost tohoto přístupu.

Celé období ústí do let hluboké společensko-politické krize, která zasahuje i sféru ekonomiky, rovněž výrazně poznamenanou subjektivismem. Krizová léta — přes hloubku deformací, jimiž byla naše společnost zasažena — však neměla dlouhodobý a širší objektivní, třídně sociální základ. Proto vychodisko z tohoto období bylo spjato s radikální změnou ve vedení komunistické strany, s obnovou marxisticko-leninského hodnocení a komplexního řízení společensko-ekonomických procesů. Proto také přes dílčí omyly a neúspěchy v dosavadním vývoji, které nemohly převážit ani porušit rozhodující pozitivní výsledky socialistické výstavby v předchozím čtvrtstoletí, znamená počátek sedmdesátých let vstup naší společnosti do etapy budování rozvinutého socialismu. Jde o etapu uvozenou XIV. sjezdem naší strany, jejíž nové vedení v čele se s. G. Husákem ve své politice organicky spojilo marxisticko-leninsky zhodnocené úspěchy a zkušenosti z minulého období s novým, rozšířeným rozvojem možností, jež jsou vlastní socialismu.

XIV. sjezd naší strany vycházel při analýze uplynulého vývoje i při vytyčení zá-

kladní linie dalšího postupu socialistické výstavby z důsledného uplatnění marxisticko-leninských poznatků týkajících se vývoje tříd a třídních vztahů. Konec šedesátých let zhodnotil XIV. sjezd jako období hluboké politické krize. Na jedné straně bylo dosaženo nesporných úspěchů „při výstavbě socialistické společnosti, při budování materiálně technické základny, v rozvoji politického systému socialismu, jakož i při formování socialistického vědomí našeho lidu“. Na druhé straně však nebyla dostatečně respektována „leninská myšlenka a naší praxí prověřená zkušenost, že rozmach budovatelské činnosti nastoluje stále složitější problémy, a tím také roste úloha a náročnost i odpovědnost komunistické strany jako avantgardy pracujícího lidu, a především jejich vedoucích orgánů. Od počátku šedesátých let začalo se ve vedení naší strany projevovat opojení z dosažených úspěchů, které se stalo jednou z příčin narůstání subjektivismu a voluntarismu při určování politických i ekonomických cílů i při jejich praktické realizaci... Vzhledem k nedostatku hlubší analýzy struktury tříd a sociálních skupin naší společnosti se povrchně hodnotila současná vývojová etapa a vyhlašovaly se nereálné termíny dovršení socialistické výstavby.“ Nebyly vědecky zkoumány ani konkrétně určeny „ostatní úkoly třídního boje na půdě velmi mladé socialistické společnosti, jakož i výrobní, sociální a ideologické podmínky všestranného začlenění bývalých maloburžoazních vrstev do systému socialistické velkovýroby... Zvláště formování socialistického člověka — velký zápas o jeho vědomí, boj proti setrvačnosti, třídně cizím tendencím — nebylo v našich podmínkách, kde působily silné vrstvy maloburžoazie a různé sociálně demokratické tradice a vlivy, podloženo účinným programem“ [XIV. sjezd : 26–27].

Z této analýzy vyplynula základní směrnice pro sociálně třídní vývoj v dalším období: „Cílem politiky naší strany je sbližování dělnické třídy, družstevního rolnictva, inteligence a ostatních sociálních skupin, překonávání rozdílů mezi městem a vesnicí, duševní a fyzickou prací,“ přičemž je důležité, že „sbližování tříd a sociálních skupin, upevňování jednoty lidu může se

uskutečňovat jen na základě marxisticko-leninské ideologie, která vyjadřuje objektivní zájmy dělnické třídy a praktického uskutečňování socialistických cílů. Vedoucí silou v rozvoji naší socialistické společnosti je a zůstane silná a vyspělá dělnická třída“ [XIV. sjezd : 52].

Sjednocením programových, hodnotících, strategických i taktických východisek, forem řízení a cílů obsažených v této zásadní ideji marxismu-leninismu, ideji o historické úloze dělnické třídy, XIV. sjezd plně obnovil marxisticko-leninské principy poznávací, organizátorské a řídicí činnosti strany při dalším všestranném rozvoji výstavby socialismu v naší zemi. Proto jsou sedmdesátá léta počátkem cílevědomě řízeného a dialekticky vyváženého rozvoje výrobních sil a vztahů. Rychlý postup politické, ekonomické a společenské konsolidace, který je důsledkem dosaženého objektivního stavu sociální struktury a tvůrčí obnovy marxisticko-leninského řízení jejího vývoje, dialekticky spojuje rozhodující pozitivní momenty socialistické výstavby, dříve rozdělené do různých etap. v jediné a vnitřně vyvážené úsilí o jejich souběžný a stále hlubší socialistický rozvoj.

Z hlediska vývoje sociální struktury tedy sedmdesátá léta znamenají etapu v období budování rozvinuté socialistické společnosti, pro kterou je charakteristické *plně uplatnění vedoucí role dělnické třídy a vyvážené řízení všech hlavních stránek rozvoje sociálně třídní struktury, reprodukce jednotlivých tříd a socialistického charakteru společnosti.*

Obnova třídního přístupu k analýze a řízení společenského vývoje je závažným faktorem rozvoje socialistického charakteru tříd a sociálních skupin. Socialistickým charakterem rozvoje sociálně třídní struktury rozumíme předně soulad mezi ekonomickou, politickou a ideologickou vyspělostí jednotlivých tříd a sociálních skupin, vzájemný soulad jejich neustálého rozvoje i rozvoj tohoto souladu samého. Za druhé to je sblížování jednotlivých tříd a sociálních skupin, které je dáno jednak socialistickým charakterem reprodukce třídně sociální struktury, jednak stíráním třídních rozdílů ve všech dimenzích sociální struktury. Základní a vedoucí silou je

dělnická třída, která je hlavním nositelem sociálního vývoje a dynamickou bází kvantitativních a kvalitativních proměn společnosti.

Hlavní rys dělnické třídy v sedmdesátých letech představuje proporcionální rozvoj všech stránek jejího socialistického charakteru, tj. její výrobní, sociálně politické i ideové vyspělosti, který je nezbytným základem a hybnou silou obdobných procesů u družstevního rolnictva a inteligence. Hlavním článkem vývoje družstevních rolníků je v sedmdesátých letech rozvoj jejich výrobní kvalifikace a sociálně politické aktivity, spjatý se snižováním průměrného věku této třídy. Před vrstvou inteligence stojí v sedmdesátých letech úkol zvýšit efektivitu tvůrčí, řídicí i výkonné práce a dále rozvinout socialistickou angažovanost. Inteligence musí pochopit svoji společenskou úlohu, tj. být základním nositelem překonávání doktrín cizích socialismu, elitářských koncepcí vzdělání a duševní práce, které vážně narušují ideové politické formy jejího sblížování s vedoucí silou společenského pohybu, s dělnickou třídou.

Zatímco padesátá léta nutně omezovala sblížování tříd na odstraňování třídního charakteru reprodukce sociálně třídní struktury a pro šedesátá léta bylo příznačné určité rozlomení jednoty sblížování tříd s rozvojem jejich socialistického charakteru, sedmdesátá léta znamenají dialektickou negaci předchozích etap, která plně zhodnocuje dosažené úspěchy třídně sociálního pohybu a zároveň radikálně překonává disproporce a chyby minulosti. Tím obtížnější jsou ovšem úkoly, které před celou společností stojí. Dynamika sociální struktury je v socialistické společnosti proces nikoliv automatický, nýbrž cílevědomě řízený, plánovaný a naplňovaný aktivitou nejširších pracujících mas, vedených dělnickou třídou v čele s komunistickou stranou.

Z tohoto hlediska se nyní pokusíme ukázat některé aspekty vývoje naší sociálně třídní struktury podrobněji, s využitím statistických a sociologických materiálů. Nejde nám o vyčerpávající analýzu, která může být pouze výsledkem dlouhodobého kolektivního úsilí, ale o příspěvek k hlubšímu a komplexnějšímu pochopení sociálně

Tabulka 1: Sociální složení ekonomicky aktivních v letech 1946—1961 (v %)*

Rok	Dělníci a zaměstnanci	Družstevní rolníci	Ostatní družstevníci	Samostatní zemědělci	Ostatní samostatní
Česká země:					
1947	67,7	—	—	23,6	8,7
1950	69,3	—	—	22,3	8,4
1956	75,8	7,6	—	15,9	0,8
1958	78,0	12,7	1,8	7,1	0,4
1961	83,8	13,2	1,6	1,2	0,2
Slovensko:					
1946	41,3	—	—	53,2	5,5
1950	46,3	—	—	44,8	8,9
1956	57,6	8,4	—	33,6	0,6
1958	59,3	14,2	1,0	25,1	0,4
1961	74,8	17,9	1,1	6,1	0,1

Prameny: Soupisy 1946—1947; Sčítání 1950, 1961; Mikrocensy 1956, 1958.

* Data jsou orientační, protože pocházejí z různých zdrojů. Sloučení dělníků a zaměstnanců bylo vynuceno odlišnými kategorizacemi. V datech z let 1946—1950 jde o ekonomicky aktivní včetně pomáhajících v zemědělství a živnostech.

třídní strukturace a k překonání redukcionistických a deformujících přístupů charakteristických pro období šedesátých let.

2. Sociálně ekonomické zdroje restrukturalizace

Socialistické přeměny vyvolaly řadu procesů, zahrnujících nebo ovlivňujících rozsáhlé změny v sociální struktuře společnosti, které vedly k odstranění a překonání třídního antagonismu kapitalistické společnosti a k vytvoření nové třídní struktury, charakterizované stále širší spoluprací sociálních tříd a skupin. Byly to změny probíhající jak ve sféře výrobních vztahů, tak v oblasti výrobních sil, resp. obsahující v různých obdobích různé proporce procesů probíhajících v obou těchto oblastech.

Pokud jde o *vlastnictví výrobních prostředků*, ještě před rokem 1948 došlo k významnému znárodnění klíčových průmyslových odvětví a velkých podniků v ostatních odvětvích. V roce 1947 pracovalo ve znárodněném průmyslu 61 % pracovníků průmyslu, na Slovensku dokonce 65 %. Vznikla tzv. smíšená ekonomika a došlo i k určité diferenciaci v sociální struktuře, která však v podstatě nevykrystalizovala. Toto znárodnění, provedené za podmínek, kdy dělnická třída již měla významný podíl na moci, vytvořilo ekonomickou bázi

pro úplné zespolečenštění výrobních prostředků.

Po únoru 1948 proběhla druhá etapa nacionalizace, která se týkala dalších sektorů a odvětví (stavebnictví, obchodu a pohostinství, řemesel atd.) a všech podniků střední velikosti. Podniky a živnosti se začleňovaly do vznikajících výrobních družstev, byly přetvářeny v národní podniky nebo sdružovány do komunálních služeb. Jejich majitelé nejčastěji odcházeli do dělnických profesí v průmyslu. Likvidace ekonomické základny maloburžoazie začala na konci roku 1948 a postupovala velmi rychle — na konci roku 1952 zbývala zhruba již jen čtvrtina výrobních živností oproti stavu v roce 1948,¹ přičemž průměrný počet jejich zaměstnanců klesl z 2,7 na 1,1.

Druhým, neobyčejně závažným a obtížným úkolem bylo dát *socialistický charakter zemědělství*. I v tomto směru byly první kroky učiněny v poválečných letech, a to konfiskací půdy nepřátel a zrádců, revizí předválečné pozemkové reformy a novou reformou, realizovanou v letech 1948—1949.

¹ Postup socializace živností ukazují tato čísla, udaná v tis. živnostníků (Průcha a kol. 1974):

	1948	1950	1952	1956	1958	1960
Výrobní živnosti	196,1	136,0	52,9	33,5	16,6	4,9
Ostatní živnosti		202,6	55,8	16,3	5,9	1,7

V pounorových letech pak zanikly zemědělské podniky s rozlohou 20–50 ha; jejich počet v období 1949–1957 klesl na necelá 3 % původního stavu. V souvislosti s tím se rozvíjela kolektivizace celé zemědělské malovýroby, formování socialistické zemědělské velkovýroby a utváření nového sociálního typu rolníka.

Pronikavé změny ve výrobních vztazích, charakteristické pro první etapu vývoje sociální struktury, a zejména likvidaci vykořisťování, založeného na soukromém vlastnictví výrobních prostředků, naznačují přesuny ve složení ekonomicky aktivních v padesátých letech, probíhající odlišně v českých zemích a na Slovensku. Jak vidíme v tabulce 1, již do poloviny padesátých let byla minimalizována ekonomická základna maloburžoazie a významně zmenšen podíl soukromých rolníků; příslušníci těchto složek třídní struktury vstupovali především do řad dělnické třídy a družstevního rolnictva, v malé míře pak do různých kategorií duševních pracovníků. V roce 1950 (kdy byli při sčítání samostatní členění podle toho, zda mají nebo nemají zaměstnance) bylo v Československu 119 tis. osob vykořisťujících cizí pracovní sílu – v první řadě ve výrobních živnostech (37 tis.) a v zemědělství (56 tis.). Mezi průmyslovými odvětvími měl soukromovlastnický sektor určitou váhu již pouze v dřevařském, textilním a oděvním průmyslu, v polygrafii, v potravinářství a lehkém kovo-průmyslu.

Proces likvidace soukromého vlastnictví výrobních prostředků probíhal velmi rychle, přičemž určité přechodné formy vlastnictví byly brzy opuštěny – na rozdíl od jiných zemí (NDR, Polsko) se ani soukromá výroba založená na práci majitele a jeho rodiny nekonstitovala jako zdroj diferenciace, jako typ sociální orientace. Státní socialistické vlastnictví se stalo nejen naprosto převládající formou, ale i rozhodující silou, která poměrně rychle sjednotila hybné momenty sociální struktury a podstatně ovlivnila i tvorbu sociálního postavení v rámci družstevního vlastnictví

(např. z hlediska rozvinutí dělby práce a s ní spjaté sociální diferenciace, z hlediska role kvalifikace, z hlediska nové, tj. výhradně spotřební orientace rodinných příjmů atd.).

Radikální přeměna vlastnických poměrů v naší společnosti svým tempem fakticky předběhla i rozvoj výrobních sil (což bylo markantní zvláště v zemědělství, ale i v oblasti obchodu a služeb), přičemž vedla někdy k přesunům pracovních sil, které vyvolávaly dílčí strukturální nerovnováhy. Podstatné však bylo, že se tím vytvořil základ pro rozsáhlou, odvětvově i regionálně plánovanou *přestavbu celé výrobní základny*. Na nových výrobních vztazích mohla efektivně stavět socialistická industrializace a s ní spjatá dělba práce, změny v jejím charakteru a kvalifikační výbavě, dále urbanizace, prostorové přesuny pracovních sil atd. Změny v oblasti výrobních sil zase zpětně působily na sféru výrobních vztahů, na naplňování předpokladů, které vytvořila nacionalizace a kolektivizace, reálným zespolčenšťováním výrobních sil, jejich konkrétním přivlastňováním.²

S likvidací společenské existence určitých tříd a skupin zmizela i řada profesionálně-sociálních určení, profesí, hodnotných označení apod., jako byl továrník, rentiér, makléř, statkář, ale i domkář, bezzemek, služebná, nádeník atd. Sociálně profesionální struktura se výrazně homogenizovala a zároveň vznikla nová sociálně profesionální určení, většinou již bez série důsledků pro způsob života, charakteristických pro sociální pozice v kapitalistické společnosti. Sociálně profesionální struktura se tedy kvalitativně změnila jak v konkrétním obsahovém určení jednotlivých svých prvků (sociálních postavení), tak ve svém celku, který přestal být rámcem pro striktní a výrazně hierarchické uspořádání všech základních sociálních dimenzí. Velmi rychle se prosadila nová kvalita sociálního postavení, které určuje místo jedince ve struktuře společnosti, ale neuzavírá ho do ní. Jsou jí dány nejen reálné šance změny sociálního postavení (sociální mobility), ale

² Ztotožňujeme se s řadou marxistických autorů, kteří chápou procesy probíhající ve sféře výrobních vztahů a výrobních sil v nejužší vzájemné podmíněnosti a jednotě (viz například [Škaratan 1970] a [Taubert 1973]). Tyto vazby platí jak v historickém vývoji, kde jedna stránka může předbíhat

druhou, a kde pak se vždy nastoluje kvalitativně nová jednotka, tak v sociální diferenciaci, kde sociální postavení individua je zakotveno v obou momentech, v jejich specifickém průniku a konkrétní determinaci.

Tabulka 2: Podíly a odvětvová struktura pracovních sil v letech 1948–1973 (v %)

Podíl pracujících	1948	1950	1955	1960	1965	1970	1973
ČSR:							
Podíl na populaci v produktivním věku*	73,2	75,2	80,5	82,6	85,6	90,0	90,3
Podíl v:							
zemědělství	32,9	30,6	26,3	20,2	16,8	14,4	12,8
průmyslu a stavebnictví	39,0	40,5	44,3	49,4	49,1	48,7	49,5
ostatních odvětvích	28,1	28,9	29,4	30,4	34,1	36,9	37,7
SSR:							
Podíl na populaci v produktivním věku*	74,3	74,8	77,2	71,6	71,5	72,2	78,0
Podíl v:							
zemědělství	60,2	53,5	48,8	35,8	27,0	23,0	18,7
průmyslu a stavebnictví	21,2	25,2	26,4	34,8	38,6	40,7	43,7
ostatních odvětvích	18,6	21,3	24,8	29,4	34,4	36,3	37,6

Pramen: Statistické ročenky.

* Propočet má jen orientační povahu, protože k populaci v produktivním věku jsou vztaženi všichni pracující (včetně pracujících v poproduktivním věku).

na každé jeho úrovni i možnosti široké participace na celospolečenských hodnotách. Nový typ sociální diferenciace se stává součástí a nástrojem dlouhodobého procesu homogenizace společnosti, vedoucího k postupnému odstranění tříd a třídní struktury.

Základní rovinou dalšího vývoje sociální struktury a zároveň jeho hlavní determinantou se stávají *přeměny dělnické třídy*, tj. na jedné straně zásadní změna jejího postavení ve společnosti, které se z podřízeného stává vedoucím, na druhé straně s tím úzce spjatá proměna celé společnosti, která postupně nabývá dělnického charakteru. Dělnická třída se nejen stává vedoucí politickou, ekonomickou i sociální silou společnosti, ale také reprodukční bázi družstevního rolnictva a inteligence.

Přeměnami dělnické třídy a integraci společnosti na její bázi se budeme zabývat ještě dále. Všimněme si nyní některých intenzivních sociálně ekonomických procesů vyvolaných změnami v oblasti výrobních vztahů a spjatých se socialistickou industrializací, tj. s industrializací rozvíjející se na základě společenského vlastnictví

výrobních prostředků, a tedy budované na širokých možnostech dlouhodobého plánování a aktivní participace osvobozených výrobců, představující základ všestranného rozvoje celé společnosti. Jde vlastně o nejmarkantnější procesy, dominující v řadě procesů jiných, rovněž důležitých, o jakési reprezentanty nesčetných konkrétních forem v podstatě jednotného procesu výstavby socialismu v rovině ekonomické a sociální struktury. Je to: výstavba průmyslové základny Slovenska, orientující jeho další sociálně ekonomický rozvoj k vyrovnání s českými zeměmi; přeměna zemědělství a s ní související podstatné sblížení města a venkova; rozsáhlé zapojení žen do ekonomické aktivity a vytvoření předpokladů pro jejich plné zrovnoprávnění.

Údaje uvedené v tabulce 2 ukazují celkový růst zaměstnanosti a struktury pracovních sil podle hlavních odvětví, naznačující tempo rozvoje výrobních sil a růst intenzity ekonomického zapojení obyvatelstva. Jak vidíme, nešlo zdaleka jen o *vyrovnávání Slovenska s českými zeměmi*, nýbrž šlo o rychlý rozvoj obou částí země, preferující výstavbu slovenského průmys-

Tabulka 3: Rozložení populace podle velikosti bydliště a podíly zemědělského obyvatelstva v letech 1950–1970 (v %)

Velikost bydliště	Podíl na populaci				Podíl zemědělské populace			
	1950		1970		1950		1970	
	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR
do 200	5,8	1,3	2,1	0,6	58,3	73,8	40,8	37,0
200–500	14,9	12,0	9,5	6,7	42,5	79,9	33,0	31,4
500–1 000	14,1	20,3	12,7	15,4	28,4	55,9	24,2	26,4
1 000–2 000	11,2	22,3	11,1	19,9	19,4	48,6	16,8	22,3
2 000–5 000	12,7	17,9	12,3	20,5	10,5	40,9	10,5	18,3
5 000–10 000	7,1	8,2	8,6	8,6	4,8	23,4	6,0	11,2
10 000–20 000	5,9	6,5	8,3	7,0	3,7	14,8	4,3	8,1
20 000–50 000	7,7	4,1	7,7	11,4	2,7	7,9	2,8	4,7
nad 50 000	20,6	7,4	27,7	9,9	1,7	4,6	1,4	2,8
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	18,4	41,9	11,7	16,9

Pramen: Sčítání 1950, 1970.

lu, který byl na počátku jen velmi slabě rozvinut.³ Industrializační procesy úzce souvisely s ekonomickou a sociální přeměnou venkova, probíhající ve dvou rovinách: pomalejším tempem postupoval vývoj struktury osídlení, která přes podstatně vyšší koncentraci je stále charakterizována značným rozptýlením; výrazně rychleji probíhaly vlastní sociálně ekonomické změny, a to jednak přibližováním zemědělství průmyslové výrobě, jednak daleko větším zapojováním venkovského obyvatelstva do práce v průmyslu a ve městě. Jak ukazuje tabulka 3, i tento vývoj byl odlišný na Slovensku, kde největší úbytky zemědělského obyvatelstva zaznamenaly nejmenší (zároveň však slaběji zastoupené) obce.

Hovoříme-li o *přeměnách vesnice* a jejím sblížení s městem, představuje kolektivizace a na jejím základě otevřená cesta zemědělské velkovýroby proces hlavní, ne však jediný. Jak vidíme, ani v nejmenších obcích dnes již zemědělská populace nepřevládá, což souvisí s tím, že téměř polovina ekonomicky aktivních z venkova dojíždí do zaměstnání. Z toho plyne změněná so-

ciální skladba venkovských obyvatel, jejich frekventované kontakty s městem, zintenzivňující se interakce různých společenských tříd a skupin – a tedy i překonání odvěké sociální a kulturní uzavřenosti venkova, tzv. nepřímá urbanizace, projevující se postupnou homogenizací potřeb, zájmů a hodnot. Vedle „fyzických“ kontaktů různých tříd a skupin zde přirozeně působí silný sjednocující vliv opatření celospolečenského rozsahu (rovné sociální jistoty venkovského obyvatelstva), působnosti masových sdělovacích prostředků atd.⁴

Významným zdrojem sociální restruktury byly také změny týkající se *postavení žen*, které představovaly největší zdroj přírůstku pracovních sil. Přestože v období okupace a v bezprostředně poválečných letech jejich zaměstnanost stoupala, bylo v roce 1947 v českých zemích ekonomicky aktivních jen 13 % vdaných žen (v roce 1970 to byla 67 %), to však je číslo týkající se skutečného pracovního poměru – vedle toho pracovalo ještě 17 % vdaných žen jako „pomáhající příslušníci rodiny“, což často (v zemědělství nebo živnosti) v sobě skrý-

³ Tento homogenizační proces a jeho společenská podmíněnost vyniknou zvláště markantně, porovnáme-li vývoj u nás s vývojem v Itálii, kde celkový vzestup průmyslové úrovně je doprovázen relativním i absolutním zbídačováním Jihu, spojeným s obrovskou migrací. Sporadické pokusy o vybudování industriální základny v jižní Itálii byly zcela neúspěšné.

⁴ Porovnáme-li vybavení domácností televizory

podle velikosti bydliště, objevuje se výrazně větší vyrovnanost v českých obcích, kde relativně nejnižší vybavenost nacházíme v Praze (73 %). Na Slovensku jsou rozdíly mnohem větší, přičemž vybavenost roste s velikostí bydliště; nejvyšší je v Bratislavě (81 %). Tato diference mj. svědčí o zatím odlišném zakotvení potřeby mít televizor v komplexu způsobu života, o nižší úrovni „nepřímé urbanizace“ na Slovensku.

Tabulka 4: Zaměstnanost žen podle věkových kohort v letech 1950–1970 (v %)*

Ročníky	ČSR			SSR			Věkové skupiny
	1950	1960	1970	1950	1960	1970	
1951–1960			44,2			37,5	15–19
1941–1950		56,3	80,2		47,7	75,8	20–29
1931–1940	57,2/69,8/	67,0	85,2	41,1/70,7/	54,6	69,2	30–39
1921–1930	38,2/51,8/	68,4	85,2	27,4/61,7/	48,4	63,7	40–49
1911–1920	25,9/42,9/	72,9	54,6	19,0/60,6/	50,4	39,0	50–59
1901–1910	28,1/47,5/	56,1	10,3	18,8/65,0/	37,3	6,0	60–
1891–1900	22,8/40,3/	16,2		18,1/61,4/	11,8		
—1890	6,9/13,9/			8,6/30,4/			
Čelkem**	33,4/49,8/	66,9	76,8	24,9/63,7/	49,6	62,7	

Pramen: Sčítání 1950–1970.

* Pro rok 1950 uvádíme v závorkách počty žen zaměstnaných a pomáhajících členů v domácnosti dohromady. Procenta v nejmladší věkové skupině jsou propočtena na pětiletou kohortu.

** Propočteno pouze pro věk 15–54 let.

valo pracovní vypětí ještě větší než ve výdělečném povolání.⁵ Vývoj zaměstnanosti žen postupoval nejrychleji v letech 1948–1955, přičemž postupně dosáhl maxima – v roce 1973 pracovalo 79 % žen v produktivním věku.

Základní charakteristiky tohoto vývoje bychom měli ukázat podrobněji, protože ani v tomto případě průměry nevypovídají o strukturálních změnách, které neměly jen jediný směr. Již v jednoduchém „demografickém pohledu“ na věkovou strukturu zaměstnanosti a její vývoj, uvedeném v tabulce 4, se objevují tendence provázející ekonomickou aktivitu a profesionalizaci žen – na jedné straně prodlužování průměrné doby jejich přípravy pro povolání (vedoucí k růstu kvalifikace), na druhé straně pokles jejich ekonomického zapojení ve stáří, rozsáhlé využívání vymožeností sociálního zabezpečení. Dřívější stupeň aktivity byl v první řadě funkcí jejich třídní sociálního postavení – ženy z rodin dělníků, zemědělců a drobných živnostníků pracovaly od nejtutějšího věku až do pozdního stáří, zatímco ženy ze skupin buržoazie a inteligence nepracovaly vůbec. V socialist-

tické společnosti se zapojení žen univerzalizuje sociálně, avšak specifikuje věkově: je omezováno prodlužující se školní přípravou, možností odchodu do důchodu a také – což se ukazuje markantněji po nových propagačních opatřeních – dobou potřebnou pro výchovu malých dětí. Porovnáme-li charakteristiky vývoje v ČSR a SSR, ukazuje se, že všechny tři limity působí silněji na Slovensku, kde se k širšímu sdílení „tradičního modelu“ rodiny připojují jako nové faktory delší školní příprava dívek a v průměru dřívější odchod do důchodu.

Každý z uvedených vyrovnávacích procesů, probíhajících v odvětvové, regionální nebo demografické rovině, měl řadu přímých i nepřímých důsledků pro sociální restrukturalizaci. Zároveň však všechny mají některé obecné rysy, zahrnující nejen rozsáhlé přesuny kvantitativního charakteru, ale v první řadě kvalitativní změny, stavějící sociální strukturu socialistické společnosti na novou bázi. Uvedme zde některé hlavní:

1. Tyto procesy vedly k *přímému spojení* daleko větší části společnosti s vlastními

⁵ Data soupisů z let 1946–1947 neumožňují přesné porovnání pracovního zapojení žen podle sociálních skupin, jež bylo nepochybně různé. Pro všechny ženy (včetně dětí ženského pohlaví) můžeme propočíst, že z dělnických domácností jich výdělečně pracovalo 32 % a jako pomáhající členové 4 %, z domácností zemědělských (tj. s převahou rolníků)

pracovalo 18 % výdělečně a 39 % jako pomáhající. Z rodin úředníků pracovalo 34 %. Uvážíme-li vyšší průměrný počet dětí v dělnických rodinách (a tím i větší základ pro výpočet podílu pracujících žen), bylo ekonomické zapojení dělnických žen zřejmě podstatně vyšší než žen z rodin úředníků.

zdroji sociální struktury, tj. se *společenskou výrobou*.⁶ Například z rodiny, v níž postavení jednotlivých členů (nejen manželky, ale v podstatné míře i pozdější postavení dětí) bylo dříve jednoznačně určeno sociálními charakteristikami „hlavy rodiny“, se postupně stává pole třídní interakce, kde manžel, manželka, studující nebo ekonomicky aktivní děti i staří rodiče mohou patřit k různým sociálním skupinám. Tento vývoj je dán nejen ekonomickým zapojením žen, ale také zrušením veškerého soukromého podnikání založeného na rodině (se sociálním předurčením z toho plynoucím) a celkovou industrializací země, proměňující zvláště intenzivně Slovensko.

2. V souvislosti s tím došlo k obrovskému *uvolnění sociálních vazeb* poutajících jedince, sociální skupiny a třídy k určitému sociokulturnímu prostředí (vymezenému i ekologicky), určitému množství a kvalitě životních možností. Na bázi soukromého vlastnictví (působícího jako vlastnictví samé i jeho zbavenost) se vytvořil celý komplex životních postojů, norem chování a struktury potřeb, vyjadřující objektivní omezenost sociálního prostoru, který jedincům, sociálním skupinám a třídám určovala buržoazie v zájmu reprodukce kapitálu a svého třídního panství.⁷ V socialistických přeměnách však došlo k odpoutání od soukromého vlastnictví, od půdy a „tradice“ (kterou do značné míry představovala odvěká zaostalost) i od rodiny charakterizované autoritativními parametry. Tento proces, v mnohém rušící pevně zakotvené hodnoty, ovšem nebyl jednoduchý a ani dnes není zcela dokončen. Je v něm však do značné míry založena nová kvalita sociálního postavení jedince v socialistické společnosti, zahrnujícího zbavenost životního a mezigeneračního předurčení.

⁶ Pro rok 1973 můžeme odhadnout, že téměř 70 % populace je sociálně charakterizováno přímo na základě přítomného nebo minulého postavení ve společenské výrobě. Méně přesný odhad pro roky 1949–1947 činí 45 %.

⁷ Paradoxem charakterizující kapitalistickou společnost bylo, že sociální hranice dané vlastnictvím byly někdy „proti vůli“ dané skupiny překročeny pozitivním směrem. Jestliže se např. druhorozený syn sedláka uplatnil na studii (a svou zbavenost ekonomického kapitálu tak obrátil v „kapitál duchovní“), jednal proti normám svého původního sociálního prostředí (a naopak v souladu s hodnotami „nové maloburžoazie“).

⁸ Jak ukazuje i řada marxistických sociologů [Bourdieu a Passeron 1970], abstraktní rovnost

3. Samo uvolnění sociálních pout však nestačí — jeho vyústěním je postupné *vyrovnávání objektivních možností sociálního rozvoje* různých společenských tříd a skupin. Nikoli tedy např. abstraktní možnost vzdělání,⁸ nýbrž faktická existence škol, jejich reálná dostupnost, demokratizace přijímacího řízení a výuky atd. je základem pro vyrovnání skutečných šancí v tomto směru. Stejně tak nejde o abstraktní možnost sociální mobility (např. o možnost přechodu z primárního sektoru do sekundárního a z něho do terciárního), nýbrž o objektivní materiální podmínky v podobě vybudovaného průmyslu i dopravní přístupnosti měst, poskytujících široké možnosti výběru povolání, včetně vysoce kvalifikovaných. Objektivace sociálních šancí znamená vytváření podmínek ve směru odpovídajícím sledu rovin společenské struktury, tj. např. nejen budování školství (což byl směr proklamovaný v buržoazní republice), nýbrž především vytváření odpovídajících pracovních míst pro jejich absolventy.⁹

Vyrovnávání sociálních možností zahrnuje řadu momentů: mj. znamená rozsáhlé možnosti společenské participace bez předchozího sociálního nebo migračního pohybu (např. uplatnění v průmyslu bez opuštění vesnice). Základem tohoto procesu je však prolomení bariér pro další dělbu práce, které představovaly zaostalost a malovýrobní charakter zemědělství, nerozvinutost a agrární charakter velkých územních oblastí, připoutání ženy k domácí práci, spjaté s její nízkou kulturní úrovní. Můžeme říci, že podmínkou překonání společenské dělby práce v komunismu je právě její univerzální uplatnění v socialistické společnosti. Dříve handicapovaným skupinám se tím otevírají cesty nejen konkrétního zapojení do společenského výrobního proce-

v přístupu k vzdělání se v kapitalistické společnosti obrací v konkrétní nerovnost, která je tak zdánlivě neutrálním způsobem legitmována.

⁹ Na Slovensku jsou v současné době nejen lépe než v CSR obsazeny řídicí funkce v národním hospodářství z hlediska vzdělání ale dokonce je tam i lepší využití absolventů odborných a vysokých škol, což svědčí o velké poptávce po odbornících. Naproti tomu např. v jižní Itálii existuje v tomto směru naprostý nesoulad; absolventi jihoitalských univerzit proto hledají práci na severu v pohodlné státní službě (čímž vydatně přispívají k byrokratizaci státního aparátu a k neefektivitě ekonomiky), čeho však končí v nejméně kvalifikovaných profesích.

su, ale také možnosti specializace, získání kvalifikace, sociálně profesionálního vze-
stupu i zvýšení kulturní úrovně, jež jsou
s rozvinutou podobou dělby práce spjaty.
Vyrovnávající se možnosti, které poskytuje
sociální struktura, se zpětně stávají nástro-
jem jejich přeměn, postupné homogenizace
společnosti.

Socialistická společnost však *zůstává spo-
lečností třídní*, i když je zrušen antagonis-
mus tříd a tím vytvořen základ pro jejich
aktivní spolupráci a postupné sblížení.
Plně zde platí slova V. I. Lenina: „Je jasné,
že k úplnému odstranění tříd je třeba ne-
jen svrhnout vykořisťovatele, statkáře a
kapitalisty, nejen zrušit jejich vlastnictví,
je třeba zrušit *jakékoli* soukromé vlastnic-
tví výrobních prostředků, je třeba úplně
odstranit jak rozdíl mezi městem a vesnicí,
tak rozdíl mezi fyzicky a duševně pracují-
cími. To je velmi dlouhý proces. Aby byl
uskutečněn, k tomu je nutný obrovský po-
krok v rozvoji výrobních sil, je třeba pře-
konat odpor (často pasivní, který je ob-
zvlášť houževnatý a který překonat je těžké)
četných pozůstatků malovýroby, je třeba
překonat obrovskou sílu zvyku a setr-
vačnost spjatou s těmito pozůstatky“ [Le-
nin 1955 : 415].

Z třídního charakteru socialistické spo-
lečnosti plyne, že poznání a uchopení její

sociální struktury musí být založeno přede-
vším na analýze konkrétního a historic-
kými procesy podmíněného vývoje spo-
lečenských tříd, který určuje všechny pod-
statné rysy strukturace. Neantagonistický
charakter a nová sociální povaha společen-
ských tříd však podmiňují odlišnou kvalitu
sociální struktury, zahrnující neustálé
vnitřní přeměny.

3. Přeměny dělnické třídy, družstevního ro- lnictva a inteligence

Výchozí bázi socialistických přeměn v so-
ciálně třídní struktuře byla struktura kapi-
talistické společnosti, poznamenaná již
v roce 1945 první etapou nacionalizace.¹⁰
Z toho plynula i výrazná odlišnost stavu
v českých zemích a na Slovensku. Pro hr-
bou orientaci uvádíme v tabulce 5 data
o vývoji sociálního složení obyvatelstva,
pokud je poskytují dosavadní sčítání lidu
(údaje za rok 1973 jsou odhadem FSÚ),
a to odděleně pro obě národní území; jak
se ukazuje, v hlavních rysech se sociální
struktura ČSR a SSR liší již jen velmi
málo.

V dalším textu se pokusíme alespoň v zá-
kladních charakteristikách naznačit dosa-
vadní socialistický vývoj sociální struktu-
ry, a to na těch třídách a skupinách, jež
se stávají konstitutivními složkami nové

Tabulka 5: Sociální složení populace v letech 1946—1973 (v %)

Společenská skupina	ČSR					SSR				
	1947	1950	1961	1970	1973	1946	1950	1961	1970	1973
Dělníci	53,3	59,0	56,5	57,6	60,7	46,9	49,5	55,9	58,8	60,1
Zaměstnanci	16,0	18,5	30,0	31,7	28,8		11,1	23,0	26,2	25,8
Družstevní rolníci	—	—	9,6	7,8	8,0	—	—	13,1	9,5	10,8
Ostatní družstevníci	—	—	1,3	1,4	1,8	—	—	0,9	0,9	1,3
Drobní rolníci	16,6	15,7	2,1	1,0	0,6	41,1	32,2	6,8	4,2	1,9
Maloburžoazie*	14,1	3,4	0,5	0,5	0,1	12,0	4,9	0,3	0,4	0,1
Kapitalisté		3,4	—	—	—		2,3	—	—	—

Prameny: Soupisy 1946—1947; Sčítání 1950—1970; Statistická ročenka 1974.

* Řemeslníci, ostatní živnostníci a svobodná povolání.

¹⁰ Znárodnění, týkající se velkých podniků, celých průmyslových odvětví a peněžnictví, představovalo kvalitativní změnu v postavení dělnické třídy a zá-
klad dalších strukturálních změn, nemohlo se však promítnout do rozsáhlejších sociálních přesunů
kvantitativního charakteru. Pohříchu data soupisů

z let 1946—1947 poskytují jen velmi mlhavý obraz
o sociálním složení obyvatelstva v těchto letech;
zachycují však velké migrační přesuny, tj. odsun
Němců a osídlování pohraničí, které rovněž vý-
znamně ovlivnily sociální restrukturalaci.

strukturace společnosti. Tím nebude vyčerpána sociální struktura socialistické společnosti jako celek, protože stranou zůstane některé mezitřídní sociální skupiny, nevyhraněné zejména z hlediska charakteru práce, a tím i z hlediska stupně konkrétního přivlastňování výrobních prostředků (např. nemanuální pracovníci vykonávající nekvalifikovanou, rutinní práci).

Statistická data, jejichž využití považujeme pro tento účel za nezbytné, neodpovídají vždy přesně přijatým teoretickým delimitacím společenských tříd a skupin,¹¹ protože zpravidla pracují s tzv. společenskými skupinami nebo určitými kategoriemi pracovníků. Jsme si vědomi teoretických a metodologických problémů, které jsou spojeny s analýzou dat shromážděných s jiným zaměřením, ale vzhledem k cíli tohoto článku se nemůžeme věnovat diskusi o nich. Důležité je, že materiál, který máme

k dispozici, ukazuje hlavní trendy ve vývoji sociální struktury socialistické společnosti a některé důležité rysy její nové kvality. Tak k němu také přistupujeme a jeho v zásadě orientační využití nebudeme zatěžovat metodickými ani obecnějšími teoretickými problémy.

3.1. Dělnická třída: růst participace, kvalifikace a koncentrace

Do národních a demokratických a později socialistických přeměn vstoupila naše společnost, na rozdíl od některých jiných socialistických zemí, se silnou dělnickou třídou, soustředěnou z velké části v tradičních průmyslových centrech českých zemí. Největší koncentraci představovala přirozeně Praha se svou stotisícovou armádou průmyslových dělníků, za ní následovaly Ostrava, Brno, Plzeň, Kladno, Gottwaldov a mnoho dalších měst.

Tabulka 6: Počet a složení dělníků v letech 1946–1970

Dělníci	1946–1947*		1950		1961		1970**	
	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR
Celkem v tis. /	1722	563	1664	506	2499	862	2705	1053
Z toho v %:								
průmysl***	62,9	35,8	64,9	39,6	60,4	44,4	56,6	47,9
zemědělství a lesnictví	12,2	28,2	8,9	22,7	9,8	16,3	8,9	11,1
stavebnictví	7,5	11,5	7,6	18,2	9,7	17,9	9,4	15,2
doprava	2,7	8,7	5,5	7,1	7,2	9,3	7,7	8,8
obohod	2,6	4,5	5,2	4,5	4,0	3,6	5,1	4,7
ostatní odvětví	12,1	11,3	7,9	7,9	8,9	8,5	12,3	12,3
Podíl žen	32,3	24,6	32,8	26,5	37,0	23,3	42,4	35,6
Podíl dělníků na ekonomicky aktivních	48,5	49,6	48,1	42,4	53,2	49,4	54,3	52,7

Prameny: Soupisy 1946–1947; Sčítání 1950–1970.

* Soupis byl v roce 1946 proveden na Slovensku, v roce 1947 v českých zemích. Slovenské údaje jsou jen orientační, protože do dělníků byli zahrnuti i zřizenci; návaznost na další vývoj zde tedy chybí.

** Vůči statistické kategorizaci provádíme úpravu v kategorii dělníků v obchodě, do které byla v roce 1970 – na rozdíl od dřívějších censů – zahrnuta převážná část (70 %) pracovníků tohoto odvětví. V zájmu srovnatelnosti zde vycházíme z odhadu na základě podílu v roce 1961, který činil 30 %.

*** Do roku 1950 včetně řemesel.

¹¹ Závažným problémem je zde skutečnost, že adekvátní určení dělnické třídy [Hruza 1971] nelze opírat o jednu dimenzi, nýbrž o několik hlavních kritérií, z nichž některá (např. politická vyspělost) nejsou statistickými postupy postižitelná. V tomto textu v podstatě pracujeme s užším vymezením děl-

nické třídy, používajícím jako kritérium převládající povahu práce. Inteligenci neztotožňujeme se statistickou skupinou zaměstnanců, nýbrž jako aproximativních kritérií využíváme vzdělání nebo povahu práce.

Tabulka 7: *Dělníci* v roce 1967 podle sociálně třídního postavení v roce 1952 (v %)*

Sociálně třídní postavení v r. 1967	Sociálně třídní postavení v roce 1952			
	Dělník mimo zemědělství	Úředník nebo jiný zaměstnanec	Zemědělský dělník	Samostatný v zemědělství
ČSR				
Dělník:				
vyučený	88,0	7,5	0,8	2,5
zaškolený	80,3	10,8	2,7	4,7
nekvalifikovaný	71,7	9,7	5,4	10,0
zemědělský	21,0	4,0	31,5	25,0
SSR				
Dělník:				
vyučený	88,6	6,8	1,9	1,6
zaškolený	78,7	6,3	4,2	8,8
nekvalifikovaný	67,1	4,8	8,1	16,0
zemědělský	13,7	4,6	50,0	22,4

Pramen: Mikrocensus 1967.

* V uvedeném šetření by i sledování pouze muži — hlavy rodin. V řádkových součtech chybí do 100 % ostatní sociální skupiny.

Revoluční společenské přeměny, jichž byla dělnická třída vůdčí silou, znamenaly i pro ni samu *základ mnohostranného rozvoje*, početním růstem i změnami demografického složení počínaje a aktivní participací na řízení společnosti i značným růstem kvalifikovanosti konče. Tento rozvoj probíhal odlišně v obou národních částech země; převážně agrární Slovensko mělo před sebou pronikavější přeměny, tj. vyrovnání ekonomické úrovně a sociálního složení vůči českým zemím, úkol dnes do značné míry splněný.

Socialistický vývoj záměrně a plánovitě vedl k *posílení dělnického charakteru* naší společnosti. Etapou nejrychlejšího růstu dělnické třídy bylo desetiletí 1950–1960, kdy se její celkový počet zvýšil na 1,5násobek, z toho v SSR dokonce na 1,7násobek. V těchto procesech — jak ukazuje tabulka 6 — se změnilo i její složení. Jehož dominantou byl přesun ze zemědělství do průmyslu, výrazné posílení průmyslového jádra dělnické třídy.

Jaké byly hlavní rekrutační zdroje tohoto růstu? Zdroje odpovídaly specifickým podmínkám obou národních území, v nichž socialistické přeměny formovaly různé fáze industrializace. V českých zemích s vyšší průmyslovou úrovní posílily největší mě-

rou řady dělnické třídy ženy, jejichž přírůstek se na růstu dělnické třídy podílel 59 %. Na Slovensku, kde dosud zůstává zaměstnanost žen na nižší úrovni, představoval tento zdroj 38 % přírůstku. Znamená to, že v opačných proporcích se na růstu dělnické třídy podílely přesuny zemědělského obyvatelstva do průmyslu, ať už byly, nebo nebyly spojeny s migrací z venkova do měst.

Vedle těchto dvou rozhodujících sociálních přesunů vedoucích k růstu dělnické třídy zde ovšem byly ještě další zdroje, rovněž charakteristické pro socialistické revoluční přeměny. Likvidace početné buržoazie a maloburžoazie jako třídy a také části inteligence úzce spjaté s kapitalistickým vykořisťováním byla v převážné míře realizována právě přesunem do dělnické třídy, jež se pro rodící se socialistickou společnost stala nejen sociální bází, ale i praktickou školou nového života.

O těchto složitých procesech máme jen velice málo společensky reprezentativních dat. Jako aproximace využijeme některých výsledků mikrocensu z roku 1967, ukazujících „starší část“ dělnické třídy (tj. ty dotázané, kteří byli zaměstnáni v roce 1952 i 1967) podle původního sociálně třídního postavení (viz tabulku 7).

V těchto datech jsou částečně zachyceny rozsáhlé mezitřídní přesuny, probíhající především v pronikavých strukturních změnách padesátých let. Rozšiřujeme-li pohled i o dělníky, kteří nastoupili do aktivního života později, tj. o mladé dělnické kádry, zjišťujeme již vyšší „intragenerační“

k analýze diferenčních linií, kterých je celá řada — jde nejen o rozdíly odvětvové a demografické, pro něž máme běžné dostupná data, ale i o hlubší rozdíly spjaté s charakterem práce a odpovídající kvalifikovaností, s konkrétními formami společenské participace, se sociálním původem,

Tabulka 8: Podíl vyučených v dělnických profesích * podle věkových skupin v roce 1970 (v %)

Věkové skupiny	Muži		Ženy	
	ČSR	SSR	ČSR	SSR
20—24	70,1	70,3	46,8	44,9
25—29	65,6	68,7	39,5	31,5
30—34	61,6	65,1	23,3	22,4
35—39	57,3	60,2	17,7	17,2
40—44	55,0	51,1	18,6	15,9
45—49	51,2	42,7	17,4	14,2
50—54	48,6	37,5	16,9	12,5
55—59	47,7	31,8	12,9	9,6
60 a více let	30,5	17,6	8,2	6,4
Celkem	57,7	53,6	24,2	23,3

Pramen: Sčítání 1970.

* Do dělnických profesí byli ve sčítání zahrnuti dělníci a provozní pracovníci, včetně manuálních pracovníků v celém zemědělství. Podíl družstevníků dělnických profesí, jejichž zahrnutí zkresluje výpovědní hodnotu dat pro samotné dělníky, je 11 %.

stabilitu kvalifikovaných dělníků (ovlivněnou přílivem z učňovských škol), a naopak nižší stabilitu zaškolených a nekvalifikovaných dělníků, kteří mnohem víc než dříve využívají možnosti zvyšování kvalifikace a přechodu do kategorie vyučených. Uvedená data poukazují však také na tu významnou skutečnost, že různé kategorie dělnické třídy byly přílivem nových příslušníků ovlivněny v různé míře — jako nejstabilnější se ukazuje kategorie kvalifikovaných dělníků, tvořící jádro dělnické třídy, jako nejméně stabilizovaná kategorie zemědělských dělníků, do které ve velké míře vstoupili samostatní zemědělci.

S početním růstem a strukturálními přeměnami dělnické třídy, realizující svoji dějinnou roli být vedoucí silou socialistické společnosti, probíhaly i rozsáhlé *diferenční a integrační procesy*, které na jedné straně umožňují sledovat dělnickou třídu jako z některých základních hledisek (vztah k vlastnictví výrobních prostředků, převládající charakter práce, společenství sociálně ekonomických zájmů) poměrně jednotlý sociální celek, na druhé straně však nutí

s celkovým způsobem života, spjatým s bydlením ve velkoměstě, v městě nebo na venkově apod. Je například charakteristickým rysem naší společnosti, který byl záměrně formován socialistickou výstavbou, že jednotlivá velikostní pásma obcí se poměrně málo liší podílem dělnické třídy. Tato skutečnost souvisí se značným rozsahem dojíždění z venkova do průmyslových měst a zahrnuje řadu rozdílů v životě, zájmech a vědomí „venkovských“ dělníků oproti městským. Podobně regionální a odvětvové preference zakotvené v programu socialistické industrializace vedly k rozdílu v charakteru práce a potřebné kvalifikovanosti, jež se opět promítají do konkrétních forem a obsahu společenské participace dělnické třídy, jejího vědomí i způsobu života. To jsou jen některé z mnoha vnitřních diferenčních momentů, umožňujících sledovat dělnickou třídu v její konkrétní podobě, od vysoce kvalifikovaných, „kádrových“ dělníků velkých závodů těžkého a strojírenského průmyslu, s ryze městským způsobem života, až po „nové“ dělníky z venkova, kteří pra-

Tabulka 9: Kvalifikovaní dělníci v některých oborech v letech 1959—1974 (v %)

Obor	Růst počtu kvalifikovaných dělníků v l. 1959—1974	Podíl vyučených v oboru		Podíl oboru na kvalifikovaných dělnících	
		1959	1974	1959	1974
Hornictví	78,1	18,4	32,3	6,2	3,4
Chemie	188,7	14,6	27,5	4,0	5,3
Strojírenství	151,5	67,9	69,8	22,1	23,5
Elektrotechnika	229,9	73,9	78,8	4,6	7,5
Stavebnictví	146,7	78,3	76,4	10,1	10,4
Zpracování dřeva	125,3	63,7	43,3	4,9	4,4
Textil a oděvnictví	133,3	38,6	41,6	9,5	8,9
Zemědělství a lesní hospodářství	135,2	22,3	24,7	10,1	9,6
Celkem*	142,3	33,3	54,5	.	.

Pramen: Šetření kvalifikovaných pracovníků 1959, 1974.

* Rozumějí se všichni kvalifikovaní dělníci a provozní pracovníci, včetně neuvedených (tj. zejména nevýrobních) oborů. Jako kvalifikovaní jsou statistikou šetření pracovníci vyučení v oboru práce nebo v jiném oboru, zaučení a ti, kdo kvalifikaci získali delší než pětiletou praxí.

cují častěji v lehkém průmyslu, rodinný rozpočet doplňují naturálním hospodářstvím a své zájmy orientují spíše k vesnické pospolitosti. Společenskovoědní výzkum zůstává pohříchu takové analýze konkrétních procesů formování a sociální struktury dělnické třídy mnoho dlužen.

Důležitým ukazatelem vnitřního složení a sociální dynamiky dělnické třídy je její *kvalifikovanost*. I na této úrovni indikace však postrádáme údaje, které by ukázaly vpravdě historické dimenze, které má rozvoj dělnické kvalifikace v období socialistické výstavby.¹² Využijeme proto možnosti „sondovat“ společenskou historii pomocí věkové struktury populace, v jejichž některých charakteristikách se rysy minulosti dosud uchovávají.

V orientačních datech, uvedených v tabulce 8, se objevuje vysoké tempo vyrovnávacího procesu mezi ČSR a SSR a ještě rychlejší, dosud však neukončený proces vyrovnávání mezi kvalifikovaností mužské a ženské dělnické práce. V obou diferenciálních pohledech jsou rozdíly mezi „generacemi“ řádové a dokumentují hloubku přeměn dělnické třídy, které mají přiro-

zeně celou řadu dalších parametrů. Ekonomické zdroje a potřeby restrukturalizace dělnické práce ovlivnily přitom nesterilnost kvalifikačních procesů v různých oblastech, odvětvích a specializacích. Tyto difference ukazují data uvedená v tabulce 9 alespoň na několika hlavních oborech.

Růst kvalifikovanosti dělnické řady dokumentuje i vzestup vzdělanostní úrovně těch kategorií technické inteligence, které se k dělníkům přimykají nejtěsněji a také z dělnické třídy převážně pocházejí. Spolu s vysoce kvalifikovanými dělníky-specialisty tvoří sociální základnu uplatňování vědeckotechnického pokroku v konkrétní výrobní praxi. Jestliže v roce 1959 mělo 7 % vedoucích výrobních provozů vysokoškolské a 18 % střední odborné vzdělání, pak v roce 1972 to bylo již 15 % vysokoškolských a 44 % středoškolských. U vrchních mistrů a mistrů se zastoupení středoškolských zvýšilo z 11 na 38 %.

Změny v charakteru práce a rostoucí kvalifikovanost dělnické třídy jsou do značné míry důsledkem rozsáhlé přestavby výrobní základny, zahrnující i překonání dřívější roztržetosti, postupující *koncen-*

¹² Statistické šetření kvalifikovaných dělníků a provozních pracovníků, provedené v letech 1959,

1962, 1967, 1971 a 1974, hovoří spíše o určité dlouhodobé stabilizaci podílu kvalifikovaných pracovníků.

traci dělnické třídy i ostatních pracujících, především v průmyslu. V socialistickém Československu vyrostlo několik velkých průmyslových koncentrací, z nichž některé vycházejí ze zděděné základny (středočeská aglomerace, Ostravsko, Plzeň), jiné však jsou výsledkem plánovitého procesu vyrovnávání (východní Slovensko, Pováží, do značné míry i severní Čechy apod.). Při této koncentraci se však v prostorové dis-

vlastní koncentrační procesy, založené na modernizaci výrobní základny, které z velkých podnikových kolektivů tvoří významné články společenských proměn celého způsobu života, tj. jak v oblasti charakteru práce a společenské participace, tak v oblasti mimopracovních zájmů, činností a potřeb. Jestliže v roce 1930, tj. ještě téměř na hospodářském vrcholu buržoazní CSR, existovalo jen na 1500 závodů majících 200

Tabulka 10: Dělníci ve statistických městech v letech 1950–1970

Město	Bydlící dělníci v tis. osob			Dojíždějící dělníci v tis. v roce 1970	Podíl na počtu dělníků ČSSR v r. 1970*	Koefficient růstu v letech 1950–1970
	1950	1961	1970			
Praha	156,6	227,3	248,0	54,2	7,8	158,5
Plzeň	22,2	32,5	37,5	21,1	1,5	168,9
Brno	52,4	76,1	82,6	38,5	3,2	157,6
Ostrava	50,1	63,3	84,4	59,0	3,8	168,5
Bratislava	34,7	46,1	63,1	11,7	2,8	181,8
Košice	10,4	-	31,5	29,9	1,6	302,9

Prameny: Sčítání 1950–1970.

* Rozumí se podíl bydlících a dojíždějících dělníků dohromady.

lokaci dělnické třídy projevuje i specifický rys urbanizace naší společnosti (zčásti překonávaný, zčásti však záměrně uchovávaný), zejména v českých zemích, kde se vedle velkých měst a velkých průmyslových center rozvíjí i nespočetně malých, ale neméně důležitých průmyslových středisek, poskytujících venkovskému obyvatelstvu široké možnosti ekonomického uplatnění, a tím i sociálního rozvoje.¹³ Charakter osídlení se tak stává i důležitým zdrojem sociální restrukturační společnosti, zejména ve smyslu její homogenizace. Růst významu průmyslových center ukážeme alespoň na šesti největších československých městech, soustřeďujících v sobě 21 % ekonomicky aktivních dělníků (viz tabulku 10).

Není to ovšem jen územní koncentrace, jež do značné míry provází sociální proměny dělnické třídy. Velmi důležité jsou

a více zaměstnanců (z toho pouze 128 na Slovensku), pak v roce 1970 má více než 250 pracujících celkem 1352 závodů (z toho 415 na Slovensku), soustřeďujících 82 % pracujících v průmyslu. V závodech s pracovními kolektivy nad 1000 osob pracovalo v tomto roce 50 % pracujících v průmyslu ČSR a 59 % pracujících v průmyslu SSR.¹⁴

Nové společenské postavení dělnické třídy znamenalo i vytvoření předpokladů pro podstatné zvýšení její životní úrovně, a to jak absolutní, tak relativní, zejména v poměru k nemanuálně pracujícím, vůči nimž byli dělníci výrazně diskriminováni. Radikálně byla překonána distance mezi příjmy dělníků a úředníků, existující v kapitalistické společnosti — např. v roce 1937 činil průměrný úřednický plat 1437 Kč a dělnická mzda 580 Kč, tj. zhruba 40 %.¹⁵ V letech 1948–1953 došlo k prudkému

¹³ Podíl dělníků žijících na venkově se ovšem snižuje, především jejich migrací do města. V roce 1961 bydlelo ve venkovských obcích 45 % dělníků ČSR a 70 % dělníků SSR. V roce 1970 činily tyto podíly 38 a 60 %.

¹⁴ Viz Statistickou ročenku ČSR 1934 a Statistickou ročenku průmyslu 1970. Data za rok 1970 byla propočtena na tzv. základní jednotky průmyslových

národních podniků, nikoli tedy na národní podniky jako celky, které přirozeně vykazují koncentraci ještě daleko větší.

¹⁵ Využíváme zde srovnatelných přepočtů, které provedl Hron (1968). Podle Průchy (1974), který přepočítává mzdy i na nezaměstnané, činily uvedené příjmy 1200 Kč (pro úředníka v soukromých službách) a 452 Kč, tj. byly dokonce v poměru 100 : 38.

Tabulka 11: Některé ukazatele růstu úrovně dělníků v letech 1956—1973

Ukazatel	1956	1958	1960	1965	1970	1973
Průměrná mzda dělníků v průmyslu v Kčs	1272*	.	1406	1529	1902	2107
Index reálné dělnické mzdy (1937 = 100)	143,2	.	183,2	193,8	222,2	247,8
Roční příjem na hlavu v dělnické domácnosti v Kčs	6006	6813	.	8236	11902	13238
Podíl výdajů na potraviny v dělnické domácnosti v %	45,9**	45,5	42,8	39,3	33,3	31,0
Podíl úspor v rozpočtu dělnické domácnosti v %	4,3**	4,4	6,0	7,9	9,2	10,2
Podíl dělnických domácností bydlících v bytech I. kategorie	.	.	.	.	24,6	29,6
Podíl dělnických domácností majících:						
televizor	.	11,9	.	.	83,1	.
chladničku	.	5,7	.	.	66,3	.
auto	.	3,4	.	.	15,5	22,6

Prameny: Statistické ročenky; Mikrocensy 1956—1973; Sčítání 1961 a 1970; Rodinné účty 1956—1973.

* 1955.

** 1957.

zmenšení tohoto rozdílu a k růstu dělnické mzdy v průmyslu nad úroveň průměrné mzdy v socialistickém sektoru národního hospodářství. V poměru k sousedním socialistickým zemím se výše dělnické mzdy dlouhodobě stabilizovala na relativně nejvyšší úrovni vůči mzdám úředníků a inženýrsko-technických pracovníků (zhruba 100 : 85 : 130), přičemž toto vyrovnání ovšem zahrnuje i mzdovou nivelizaci mezi kvalifikovanou a nekvalifikovanou dělnickou prací. Rychlý růst příjmů, spotřeby i úrovně bydlení dělnické třídy můžeme nejlépe vyjádřit několika čísly, která nepotřebují dalšího komentáře; uvádíme je v tabulce 11.

Převratná změna společenského místa dělnické třídy, stavějící ji do role hybné síly, rozhodujícího subjektu a vedoucí složky socialistických přeměn, směřovala k otevření kvalitativně nesrovnatelných možností jejího *společenského uplatnění*, ať již v bezprostředním výrobním procesu, se kterým je bytostně spjata, nebo v přímé participaci na řízení společnosti, uskutečňované volbou dělníků do zastupitelských orgánů, mobilitou dělnických kádrů do řídicích funkcí ve společnosti a do inteligence, celkovou záměrnou preferencí jejich angažovanosti, zahrnující i vy-

tváření možností pro osvojení potřebných kvalifikačních předpokladů a zkušeností. Sociální mobilita dělnické třídy za socialismu, rozsahem, povahou i sociálním významem zcela odlišná od sociálních přesunů charakterizujících vyspělé kapitalistické společnosti, je spjata s jednotlivými historickými etapami sociální restrukturalace. Alespoň orientačně zde můžeme využít dat mikrocensu z roku 1967, sledujících pohyb dělníků do skupin nemanuálních pracovníků v různých obdobích. Aby vynikly nové mobilitní parametry dělnické třídy, uvádíme pro srovnání i některá období kapitalistického Československa (viz tabulku 12). Uvedená data hovoří jen o kvantitativním aspektu těchto procesů, ale přesto je i v tomto pohledu vliv společenských přeměn na pohyb dělnických kádrů do skupin duševních pracovníků velmi patrný. Podrobnější analýza by ukázala, že kvalitativně jde o pohyb do značné míry s minulostí nesouměřitelný, protože dělníci se dostávají na skutečně rozhodující a důležité místa v systému ekonomického a politického řízení společnosti.

Přímé převzetí důležitých společenských funkcí příslušníky dělnické třídy spjaté se změnou jejich profese (zpravidla však ne se změnou jejich sociálního charakteru)

Tabulka 12: Pohyb dělníků do skupin duševních pracovníků v letech 1929—1967 (v %)

Období	Pohyb do skupin duševních pracovníků u			
	kvalifikovaných	zaučených	nekvalifikovaných	zemědělských
	dělníků			
1929—1937	7,5	6,1	4,6	2,5
1937—1943	5,6	4,3	4,2	1,9
1943—1946	9,6	11,0	11,5	4,9
1946—1952	13,3	10,2	9,3	4,9
1952—1960	11,3	8,5	7,1	7,8
1960—1967	9,9	7,7	8,2	1,8

Pramen: Mikrocensus 1967.

představuje jen jeden z mnoha kanálů uplatnění její vedoucí role v socialistické společnosti. Jiným je přejímání dobrovolných funkcí v zastupitelských orgánech různých úrovní, v nichž účast dělníků — po přechodném oslabení v krizových letech — znovu výrazně vzrostla. Po volbách v roce 1971 byly podíly dělnických poslanců na jednotlivých úrovních následující: v místních národních výborech 41 %, v obvodních 40 %, v městských 45 %, v okresních 36 %, v krajských národních výborech 36 % a ve Federálním shromáždění 32 %.

Důležitým (zdaleka však ne jediným) nástrojem růstu participace dělnické třídy i dělnického charakteru socialistické společnosti je vzdělanostní systém, který si dělnická třída podřizuje jako jednu z cest systematického překonávání ekonomické, sociální i kulturní uzavřenosti, jednoho z řady neblahých dědictví kapitalistické společnosti. Zároveň je ovšem vzdělání jednou z konkrétních forem reprodukce celé společnosti skrze sociální ohnisko dělnické třídy, pro vývoj socialismu bytostné. Právě pro etapu společenské konsolidace je charakteristické, že podíl dělnické rekrutace budoucí inteligence se zvýšil na dosud nebývalou úroveň.

Se vzdělanostními možnostmi souvisí i rozsah sociálních šancí dělnické třídy, mj. možnosti jejího pohybu do skupiny inteligence, a to jak v průběhu individuálního života (což jsme již naznačili), tak ve střídání jednotlivých generací.¹⁶ Sociální ote-

vřenost dělnické třídy a její funkce reprodukční báze socialistické inteligence přitom není v rozporu s její značnou mezigenerační stabilitou, zejména se stabilitou jejího kvalifikovaného jádra. Tato dialektika vývoje dělnické třídy, která si uchovává svoji vysokou integritu a kontinuitu a zároveň prolíná do ostatních důležitých sociálních skupin, je podmíněna kvantitativně její velkou a doposud stále rostoucí početností a kvalitativně jejím ústředním postavením v sociální struktuře socialistické společnosti. Také mezigenerační sociální pohyby vykazují ve všech etapách vývoje socialistické společnosti vysokou intenzitu, nejvyšší však na počátku jejího budování, v etapě největších přeměn v oblasti výrobních vztahů. Proto považujeme za citelné omezení, že data v tabulce 13 můžeme uvést pouze v globálu, bez hlubší časové strukturace a pouze v referenci k roku 1967, takže nejsou zachyceny významné sociální pohyby posledního období, zejména na počátku sedmdesátých let. Znovu tak narážíme na nedostatek pozornosti věnované těmto důležitým rysům sociální struktury.

Hovoříme-li o sociálním rozvoji dělnické třídy, měli bychom mít na mysli jak procesy v podstatě dokončené a probíhající, tak nově založené trendy. Přeměny dělnické třídy, úzce spjaté s přeměnou celé společnosti, se uskutečňují v různých tempech na různých úrovních od nejrychlejších změn v oblasti technicko-ekonomické přes změny sociálně ekonomické až k těm, kte-

¹⁶ Chápání vzdělání jako rozhodujícího mobilizačního kanálu, sporné i v kapitalistických zemích, těžko obстоjí pro socialistickou společnost a také se s ním neztotožňujeme. Reálně je tomu tak, že jak vzdě-

lanostní, tak sociálně profesionální šance jsou implikacemi hlubších společenských procesů. Hovoříme tedy o souvislosti, nikoli o podmíněnosti těchto procesů.

Tabulka 13: Sociální postavení dělnických synů v roce 1967 (v %)

Dotázaný v r. 1967	Otec dotázaného dělníkem			
	vyučeným	zaškoleným	nekvalifikovaným	zemědělským
Odborný pracovník	31,2	23,8	16,4	11,8
Úředník a jiný zaměstnanec	11,0	9,8	12,1	8,8
Vyučený dělník	32,6	30,5	27,8	18,4
Zaškolený dělník	15,7	27,2	25,2	22,3
Nekvalifikovaný dělník	4,1	4,2	13,3	13,7
Zemědělský dělník	1,6	1,1	1,6	11,8
Jiná skupina	3,8	3,4	3,6	13,2

Pramen: Mikrocensus 1967.

ré se týkají vědomí a těch nehlubších, dlouhodobě poměrně stabilních momentů jejího způsobu života. Z hlediska různých rovin tohoto komplexního procesu se nacházíme v různých etapách, přitom však na všech úrovních probíhají procesy vyúsťující v kvalitativně nové postavení dělnické třídy, založené v revolučních společenských přeměnách a pod vedením komunistické strany realizované v každodenní ekonomické, politické, sociální i kulturní praxi.

Vývoj socialistické společnosti je ovšem založen na tom, že dynamika dělnické třídy je v něm hlavní hybnou silou, hlavním zdrojem sociální restruktury. I na základě dílčích empirických materiálů lze říci, že dělnická třída postupně prolíná celou sociálně třídní strukturou naší společnosti, že po vítězství socialistické revoluce se stává základním nositelem prolomení třídních hranic v procesech sociální reprodukce, že zajišťuje narůstání dělnického charakteru ostatních složek třídní struktury jako hlavní moment rozvoje jejich socialistického charakteru. Na bázi dělnické třídy se také formuje a posiluje sociální integrace socialistické společnosti, úspěšně postupuje překonávání sociálních diferencí a sblížování sociálních tříd a skupin. To jsou některé momenty druhé, celospolečenské stránky postavení dělnické třídy v socialistické společnosti, jejíž dynamika je

neodmyslitelně spjata jak s rozvojem dělnické třídy samé, tak s prohlubováním dělnického charakteru celé sociální struktury.

3.2. Družstevní rolnictvo: překonání ekonomické zaostalosti zemědělství a sociální uzavřenosti venkova

Na rozdíl od dělnické třídy, jejíž sociální rozvoj a restruktury jsou spjaty s početním růstem, je proces formování družstevního rolnictva spojen s rozsáhlým odlivem pracovní síly ze zemědělství do průmyslu a dalších sektorů.¹⁷ Jde o hluboce propojené procesy, probíhající v rovině výrobních vztahů a výrobních sil, zaměřené na uvolnění nezbytných zdrojů pracovních sil pro ostatní sektory národního hospodářství, na přebudování zemědělství na velkovýrobní základně, i na formování a sociální rozvoj družstevního rolnictva jako spojení a plnoprávného partnera dělnické třídy.

Jak je vidět z tabulky 14, k roku 1960 byla v podstatě dokončena socializace zemědělství.¹⁸ Tím byly vytvořeny podmínky i pro rozsáhlé sociálně ekonomické procesy dělby práce, specializace a kvalifikace pracovní síly, formující kvalitativně nové pole pracovních profesionálních možností. Tento vývoj, který úplně překonává tradiční pojetí univerzálního rolníka, není zdaleka dokončen; jde o proces historického dosahu, vyžadující potřebný čas (mj.

¹⁷ Československo přes svoji i původně poměrně vysokou průmyslovou úroveň patří k socialistickým zemím s rychlým tempem restrikce pracovní síly v zemědělství. Procento snížení za období 1950–1970 činilo v ČSSR 57,2, v BLR 44,6, v MLR 61,2, v SSSR 86,5, v RSR 78,6, přičemž v PLR naopak došlo ke zvýšení na 108,0 [Kalinová 1974].

¹⁸ Rozsah soukromé zemědělské malovýroby, který se dosud udržuje, je do značné míry dán setrvačností a bude minimalizován prostým mechanismem výměny generací. V roce 1970 bylo 65 % mužů a 44 % žen pracujících jako jednotlivé hospodářící rolníci starších než 50 let, přičemž 39 % mužů a 34 % žen bylo v poproduktivním věku.

Tabulka 14: Trvale činné osoby v zemědělství podle sektorů vlastnictví v letech 1946—1972

Rok	Trvale činní v tis.	Z toho v % sektor		
		státní	družstevní	soukromý
1946	2564,7	.	.	.
1948	2221,7	1,8	.	98,2
1950	1894,5	6,3	3,4	90,3
1955	1839,0	10,5	17,8	71,7
1960	1357,5	16,4	64,7	18,9
1965	1192,2	24,5	60,9	14,6
1969	1132,4	23,6	63,2	13,2
1972	1017,5	24,9	65,5	9,6

Pramen: 25 let socialistického zemědělství.

je spjat s generační výměnou, protože některé momenty kvalifikace, pracovní specializace, postojů k práci apod. jsou hluboce zafixovány a chybí jak objektivní možnosti, tak subjektivní stimuly pro jejich změnu ve starších generacích). Zatím malé historické zázemí formování třídy družstevních rolníků dosvědčují data o její rekrutaci: v roce 1967 bylo 46 % družstevních rolníků (mužů — hlav rodin) původním povoláním dělníky (většinou zeměděl-

skými), 49 % samostatnými rolníky a pouze 4 % družstevními rolníky. Tyto proporce se ovšem mění každý rok a již dnes je složení družstevního rolnictva patrně značně odlišné.

Znamená to, že družstevní rolníky chápeme jako rodící se, formující se společenskou třídu. Vytvořené ekonomické a sociální předpoklady se postupně naplňují v jejich vztahu k družstevnímu a osobnímu vlastnictví,¹⁹ ve změnách pracovních zvyk-

Tabulka 15: Vybrané manuální profese v JZD v roce 1971

Profese	Celkem		Podíl pracovníků	
	v tis.	v %	vyučených	starších než 50 let
Pěstitel mechanizátor	173,2	27,3	4,1	55,4
Zemědělec mechanizátor	36,3	5,7	11,5	49,4
Chovatel mechanizátor	166,8	26,3	4,5	35,1
Ošetřovatel hovězího dobytka	100,6	15,8	4,4	4,0
Chovatel prasat	28,7	4,5	4,3	34,3
Chovatel drůbeže	8,4	1,3	11,2	32,1
Kovář a podkovář	5,9	0,9	89,2	37,0
Opravitel zemědělských strojů	18,2	2,9	85,5	8,4
Traktorista	68,0	10,7	56,4	13,2
Zedník	16,4	2,6	69,3	36,4
Strojní zámečnick	1,9	0,3	84,0	12,8
Automechanik	1,2	0,2	92,9	5,1
Provozní elektromontér	1,8	0,3	93,7	11,7
Manuální pracovníci celkem	635,2	.	18,3	39,8
Z toho ženy	325,5	51,2	3,7	41,9

Pramen: Šetření manuálních pracovníků v JZD 1971.

¹⁹ Jak ukazují výzkumy, vztah k záhumenku zůstává zatím velmi silný, i když vedle tradičních forem (tj. individuálně obhospodávaných záhu-

menků) se preference orientují i k novým formám společného nebo „ideálního“ záhumenku (Horáková 1973).

Tabulka 16: Odborníci v JZD v letech 1960–1973

Odborníci	ČSR			SSR		
	1960	1966	1973	1960	1966	1973
Celkem v tis.	17,7	24,9	34,3	3,7	9,3	15,1
Z toho v % se vzděláním:						
vysokoškolským	4,0	7,0	10,9	6,2	11,5	15,8
úplným středním odborným	21,4	48,8	58,4	26,1	50,8	57,2
středním odborným	74,6	44,2	30,7	67,7	37,7	27,0
Na 1000 pracovníků připadá odborníků	28,7		81,6	12,6		59,9

Prameny: Šetření odborníků v JZD 1960–1973.

losti (týkajících se např. časového režimu), obsahu práce a kvalifikace i v dalších, mimopracovních momentech způsobu života. Tak se ovšem bude družstevní rolnictvo utvářet a přetvářet jako třída vnitřně diferencovaná z řady hledisek, což je trend prosazující se už řadu let. Vedle nespecializovaných a polospecializovaných zemědělských profesí se ve struktuře družstevníků stále častěji objevují typicky průmyslová povolání s převahou kvalifikovaných a mladých družstevníků. Proces specializace a kvalifikace, spjatý s nástupem nových generací družstevníků, se obrátí v dnešní profesionální struktuře. V tabulce 15 uvádíme charakteristiky alespoň některých frekventovanějších povolání. Vzhledem k rychlosti vývoje a přeměn zemědělství zde daleko silněji než v jiných sektorech působí „demografická“ sociální diferenciace, především pohlaví a věk, navzájem spolu spjaté (odliv pracovních sil ze zemědělství, intenzivní v určité historické fázi, se dotkl výrazněji mužů, takže nositelkami vyššího průměrného stáří i výrazně nižší kvalifikace jsou ženy).

Nová „družstevní inteligence“ se formuje především z řad mladých pracovníků, jejichž životní dráha a sociální postavení jsou od počátku utvářeny v rámci socialistického družstevního vlastnictví, všech jeho ekonomických a sociálních souvislostí.²⁰ Jestliže podle soupisu z roku 1947

můžeme počet odborníků pracujících v zemědělství v českých zemích odhadnout na 4500 osob, pak v současné době jich pouze v JZD pracuje více než sedmkrát tolik. Statistická data uvedená v tabulce 16 ukazují rychlý růst, dosahující dvojnásobně vyššího tempa v SSR. V popředí tohoto kvalifikačního trendu jsou přirozeně řídicí kádry družstev: v roce 1973 mělo 21 % předsedů JZD vysokou školu a 36 % maturitu na střední zemědělské škole; u zootechniků činily tyto podíly 19 a 48 %, u agronomů 23 a 41 %, u ekonomů 19 a 45 %. Je zajímavé, že přes relativně nižší „nasycení“ slovenských družstev odborníky je obsazení všech těchto funkcí z kvalifikačních hledisek výrazně lepší.

Změna sociálního postavení rolnického obyvatelstva se promítla do růstu životní úrovně těchto dříve zaostávajících vrstev.²¹ O současné materiální situaci družstevních rolníků svědčí těchto několik faktů:

V současné době bylo dosaženo paritní úrovně odměňování v zemědělství a průmyslu (v některých oblastech dokonce vyšších odměn v zemědělství než v okolním průmyslu), přičemž odměny v JZD jsou vyšší než ve státních statcích; z ekonomického i sociálního hlediska se tedy vztah obrací [Lamser 1974];

již v roce 1970 byly celkové čisté příjmy družstevních domácností (tj. včetně naturálních příjmů, které však absolutně kle-

²⁰ Vznikající a perspektivně rostoucí diferenciace v charakteru práce a kvalifikaci není faktorem nějakého „rozkladu“ třídy družstevního rolnictva, nýbrž potvrzením její nové sociální kvality, zahrnující mj. přechod od partikularismu vlastnictví a od univerzalizmu způsobu práce k univerzalitě vlastnických vztahů a ke specializaci obsahu práce.

²¹ Např. podle rodinných účtů z let 1929–1930 byla úroveň výdajů na hlavu (resp. u rolníků kalkulace

spotřeby) v úřednických rodinách 8913 Kč, v rodinách zřízených 5674 Kč, v rodinách dělnických 4638 Kč a u rolníků 4578 Kč. Přitom u dělníků a rolníků výběr zřejmě nadhodnocoval lépe situované kategorie. V soudobé Francii činí úroveň spotřeby zemědělských dělníků 77 % průměru (početného včetně neaktivních) a spotřeba samostatných rolníků 101 %, tj. zhruba tolik jako u dělníků [Données sociales 1973].

Tabulka 17: Charakteristiky bydlení družstevních rolníků v roce 1970 (v %)

Kategorie bytu		Rodinný domek	Zemědělská usedlost	Družstevní nebo státní byt	Celkem družstevní rolníci	Celkem venkovská populace
ČSR	I	2,7	2,2	1,3	6,2	7,0
	II	7,0	12,0	3,8	22,8	21,1
	III	6,8	19,3	0,3	26,4	18,0
	IV	15,1	28,3	1,2	44,6	53,9
Celkem		31,6	61,8	6,6	100,0	100,0
SSR	I	3,3	0,4	1,9	5,6	4,8
	II	5,9	0,8	1,9	8,6	8,6
	III	17,9	3,8	0,2	21,9	15,5
	IV	47,5	15,1	1,3	63,9	71,1
Celkem		74,6	20,1	5,3	100,0	100,0

Pramen: Sčítání 1970.

sají) nejvyšší ze všech statisticky sledovaných sociálních skupin; v roce 1973 činily tyto příjmy na hlavu 122 % příjmů v domácnostech dělníků a 103 % příjmů v domácnostech zaměstnanců;

v posledních letech vydávají družstevní domácnosti ze svého rozpočtu relativně i absolutně nejvíce ze všech domácností na nákup průmyslového zboží; jejich míra úspor je vůči ostatním sociálním skupinám téměř dvojnásobná; úroveň standardního vybavení domácnosti je vesměs nad společenským průměrem; ve vlastnictví automobilů byli v roce 1970 družstevníci dělnických profesí na úrovni dělnických domácností (15 %) a družstevníci duševních profesí převyšovali úroveň vybavení zaměstnaneckých domácností (39 %).

Novost tohoto životního standardu, poměrně malá hloubka jeho historického zakotvení, se projevuje ve struktuře bytového fondu, především podle kvality jeho vybavení (viz tabulku 17). Zde ovšem musíme stále počítat se dvěma zdroji zaostávání: tím podstatnějším je technická možnost obnovy bytového fondu, která se těžko může uskutečnit za dobu života jedné generace; jiným zdrojem, který je zatím patrný, bude však rychle slábnout, je odlišný komplex potřeb, jež se zatím k bydlení na venkově vztahují a vedou k nárokům na jiné parametry, než jaké měříme „měst-

sky“ chápanými kategoriemi (např. i nová výstavba JZD je charakteristická daleko větším plošným standardem než ostatní bytová výstavba, ale při poněkud nižší úrovni vybavení).

Některé složky materiálního standardu se tedy mění pomaleji. Ještě dlouhodobější je však osvojování a využívání nových kulturních možností, které se družstevním rolníkům otevírají, a promítání jejich nového sociálního postavení do celé struktury způsobu života, který zatím zůstává v mnohém odlišný. Ani zde nelze přeskakovat nutné mezikroky a porušovat sled přeměn od základny k nadstavbě, od vytvoření ekonomických podmínek k jejich využití pro všestrannou kultivaci lidského života.

Kategorie družstevního vlastnictví není v socialistické společnosti autonomní, nýbrž je úzce spjata se základní celou socialistického vlastnictví, která je celospolečenského charakteru. Vstup zemědělství na úroveň velkovýroby, výrazné vyrovnání životních podmínek ve městě a na venkově i kvalitativní změna sociálního postavení rolnického obyvatelstva a jeho způsobu života by se nemohly uskutečnit bez systematické, plánovité podpory této cesty, otevřené rozvojem obou stránek výrobního způsobu – výrobních vztahů i výrobních sil. Proto i další sociální rozvoj družstevního rolnictva je nemyslitelný bez

respektování celospolečenských potřeb, které v ekonomické oblasti představuje další koncentrace a specializace zemědělské výroby (ať již vytvářením větších podnikových kolektivů, nebo rozvojem kooperačních vazeb) vedoucí k zajištění soběstačnosti v oblasti výživy, v sociálně ekonomické sféře pak důraz na další vyrovná-

mích napočítáno 1020 vědeckých pracovníků (což je přirozeně jen část inteligence), bylo jich v roce 1970 v ČSR 10 920. Opravdový rozmach vzdělání ukazuje, pro jednoduchost jen na skupině vysokoškolsky vzdělaných osob, tabulka 18.

Tento vývoj vedl k formování inteligence jako velké skupiny, přičemž zahrnoval

Tabulka 18: Vysokoškolsky vzdělané osoby v letech 1950—1970

Vysokoškolsky vzdělané osoby		ČSR			SSR		
		1950	1961	1970	1950	1961	1970
Počet v tisících:	muži	51,5	123,7	183,1	11,7	36,8	66,8
	ženy	10,2	32,8	76,4	1,7	8,8	30,4
Celkem		61,7	156,5	259,5	13,4	45,6	97,2
Podíl na populaci nad 15 let:	muži	1,6	3,6	5,0	1,0	2,6	4,2
	ženy	0,3	0,9	1,9	0,1	0,6	1,8
Celkem		0,9	2,2	3,4	0,5	1,6	3,0

Prameny: Sčítání 1950—1970.

vání a sblížování, a to především využíváním relativní materiální úrovně, která již byla dosažena. Cílem socialistického rozvoje není růst příjmů a spotřeby jako samoučelu, nýbrž jejich využívání jako nástroje rozvíjení lidských potřeb a schopností. Vyrovnávací procesy musí sestupovat stále hlouběji k tomuto jádru lidského a společenského rozvoje — od technických parametrů práce k jejímu obsahu a ke vztahu k práci a od úrovně spotřeby ke kultivaci lidských potřeb, kterou může spotřeba — v určitém společenském kontextu — významně zprostředkovávat.

3.3. Socialistická inteligence: spojení vědy s výrobou a sblížení duševní a fyzické práce

Socialistické přeměny vytvářejí nejen objektivní základ, ale také účinné stimuly a náročné cíle pro kvantitativní a kvalitativní procesy formující socialistickou inteligenci jako významnou společenskou skupinu, úzce se přimykající k dělnické třídě. Naznačme nejprve kvantitativní momenty tohoto procesu, které vyplývají z celého společenského vývoje. Například jestliže při soupisu v roce 1947 bylo v českých ze-

i výrazné vyrovnání obou národních částí společnosti; v roce 1970 pracovalo v národním hospodářství ČSR 198,6 tis. odborníků s vysokoškolským vzděláním, tj. 3,9 % pracujících (v roce 1960 2,7 %), v SSR pak 80,9 tis. takto vzdělaných odborníků, tj. 4,1 % pracujících (v roce 1960 2,3 %). Nechceme zde ztotožňovat inteligenci s vysokoškolskými nebo s jinými vzdělanostními kategoriemi — je právě specifikou socialistické společnosti, že nechápe vzdělání jako jediný možný kanál přístupu do této skupiny. Souvislost mezi tímto typem sociálního postavení a úrovní školního vzdělání je však vysoká a v naprosté většině případů je jí dříve či později dosaženo, ať v průběhu individuálního života (studiem při zaměstnání), či v historickém čase společnosti (výměnou generací). Například pokud jde o místa odborníků s předepsaným vysokoškolským vzděláním, byla v roce 1973 ze 60 % obsazena vysokoškolskými (v roce 1970 z 57 %), přičemž na druhé straně 90 % vysokoškolských pracovalo v takovýchto funkcích. Jak přiměřenost obsazení těchto míst, tak adekvátní využití absolventů vysokých škol je přitom výrazně vyšší na Slovensku. Vývoj vzdělanost-

Tabulka 19: Vedoucí technickohospodářští pracovníci podle vzdělání v letech 1959—1972 (v %)

Kategorie pracovníků	Vzdělání					
	1959		1966		1972	
	vysoko-školské	úplné střední odborné	vysoko-školské	úplné střední odborné	vysoko-školské	úplné střední odborné
Ředitelé podniků a závodů a jejich náměstci	17,8	25,0	29,2	32,3	34,0	34,3
Vedoucí funkčních útvarů podniků a závodů	16,6	25,7	23,3	36,3	25,0	40,4
Ostatní inženýrsko-techničtí pracovníci funkčních útvarů podniků a závodů	9,1	29,1	12,7	44,1	16,2	49,1

Prameny: Statistické ročenky.

niho obsazení některých řídicích funkcí v národním hospodářství dokumentuje tabulka 19.

Již sám fakt určitého „nesouladu“ mezi obsahem práce a úrovní školní přípravy (který z různých hledisek můžeme hodnotit buď jako pozitivní, nebo jako negativní) svědčí o zásadních kvalitativních změnách, které při kvantitativním růstu inteligence proběhly a které jsou příznačné pro její socialistický charakter. Především to je její přímé sociální sepětí s dělnickou třídou, skutečnost, že velká část dnešní inteligence začínala svoji pracovní aktivitu v dělnic-

kých profesích nebo pochází z dělnických rodin: v roce 1967 pocházelo 47 % odborných pracovníků z dělnického prostředí a 44 % pracovalo původně jako dělníci. Domníváme se, že v dnešním obrazu inteligence by byl zejména podíl osob dělnického původu na jejím formování ještě patrnější; je to důsledek cílevědomé vzdělanostní politiky, projevující se v generačním sledu stále výrazněji, i důsledek zvětšující se velikosti sociální vrstvy inteligence. Právě odcházející starší generace jsou charakterizovány vysokou mezigenerační i vnitrogenerační stabilitou „intelektuálních pro-

Tabulka 20: Odborníci s vysokoškolským vzděláním v letech 1953—1973

Obor vzdělání	Vysokoškolsky vzdělaní odborníci				
	v tisících		v %		Růst 1953—1973 v %
	1953	1973	1953	1973	
Strojrenství	4,2	30,4	4,9	12,4	723,8
Elektrotechnika	3,2	17,8	3,8	7,2	553,2
Chemie	2,6	10,6	3,1	4,3	407,6
Stavebnictví a zeměměřičství	8,4	27,5	9,8	11,2	327,4
Zemědělství a lesnictví	6,5	24,2	7,6	9,9	372,3
Ostatní technické obory	5,4	17,5	6,4	7,1	324,1
Ekonomika a právo	20,4	39,3	24,0	16,0	192,6
Zdravotnictví	20,4	47,7	24,0	19,4	233,8
Ostatní obory*	13,8	30,6	16,4	12,5	221,7
Celkem**	84,9	245,6	100,0	100,0	289,3

Prameny: Šetření odborníků 1953 a 1973.

* Přírodní a společenské vědy a umění.

** Z celku vylučujeme obor „učitelství“, u něhož změna „vzdělanostního statusu“ ze středněškolského na vysokoškolský porušuje srovnatelnost. V roce 1973 to bylo 8,2 tis. vysokoškolsky vzdělaných odborníků.

Tabulka 21: Kategorie bytu a vybavení domácnosti podle vzdělání muže v roce 1970 (v %)

Vzdělání	Kategorie bytu				Stupeň vybavenosti*					
	I	II	III	IV	1	2	3	4	5	6
Vysokoškolské	57	33	5	5	10	44	32	8	4	2
Úplné střední odborné	39	35	11	15	5	35	37	13	7	3
Střední všeobecné	39	35	12	14	7	25	39	13	9	7
Nižší odborné	30	36	14	20	5	32	36	16	6	5
Základní s vyučením	21	30	17	32	2	21	33	23	14	7
Základní	16	26	17	41	1	16	30	24	18	11
Neukončené základní	8	15	18	59	0	9	20	27	24	20
Celkem	25	29	15	31	3	23	32	20	14	8

Pramen: Mikrocensus 1970 (sekundární zpracování, N = 9070).

* Vybavenost je kategorizována takto:

1. mají auto a chatu;
2. mají auto nebo chatu;
3. mají chladničku, vysavač a televizor;
4. mají dva z těchto předmětů;
5. mají jeden z nich;
6. nemají žádný z nich.

fesí“, což byla i je logická součást rigidity sociální struktury kapitalistické společnosti.²²

Významným faktorem sblížení inteligence s dělnickou třídou je i dynamika její vnitřní struktury, charakterizované preferenčním růstem oborů přímo spjatých s výrobou, tj. především oborů technických. Celkový růst i strukturální přesuny ukazují alespoň na vysokoškolsky vzdělaných odbornících data uvedená v tabulce 20. Tyto kvantitativní charakteristiky naznačují i významnou kvalitativní změnu: rostoucí váhu technické inteligence s její přímou účastí ve výrobním procesu a jeho přípravě, frekventovanými kontakty s materiální produkcí a dělnickou třídou.

Inteligence má ovšem v porovnání s minulostí k dělnické třídě mnohem blíže i z hlediska svých životních podmínek. V socialistické společnosti představuje materiálně nejlépe situovanou společenskou skupinu, avšak difference mezi ní a ostat-

ními skupinami jsou plynulé a neplatí bez výhrad. Na počátku životního cyklu rodiny jsou příslušníci inteligence zpravidla níže než jejich vrstevníci, kteří začali vydělávat dříve, přičemž příjmový handicap daný pozdějším zahájením pracovní činnosti dohánějí ve středním nebo někdy i pozdním věku. Je tomu tedy zcela jinak než v buržoazní republice a v dnešních kapitalistických zemích, kde působí jednoznačná a velmi výrazná distance.²³ V roce 1970 činil průměrný plat vysokoškolsky vzdělaného pracovníka 2874 Kčs, tj. 142 % celkové průměrné mzdy a 161 % průměrné mzdy pracovníka se základním vzděláním; u pracovníků se středním odborným vzděláním to bylo 2191 Kčs, tj. 108 % a 123 %. Podobně plynulé rozdíly nacházíme i v jiných charakteristikách životních podmínek, např. v indikátorech bydlení a vybavení domácnosti (viz tabulku 21).

Posuzujeme-li míru kontinuity u takovýchto charakteristik sociálního postavení

²² Podle Mikrocensu 1967 byly podíly odborných zaměstnanců pracujících i na počátku práce v nemanuálních profesích následující: 1929 – 79 %, 1937 – 73 %, 1943 – 71 %, 1946 – 64 %, 1952 – 56 %, 1960 – 56 %, 1967 – 53 %. Tento vývoj nás plně opravňuje k předpokladu, který jsme uvedli.

²³ Například při sčítání bytů ve 238 větších městech v Československu roku 1930 bylo zjištěno, že úřednické byty mají v průměru 3,3 místnosti (včetně kuchyně), z 92 % jsou elektrifikovány a ze 49 % mají koupelnu; dělnické byty měly 1,7 místnosti,

elektrickou instalaci v 58 % případů a koupelnu ve 3 % případů. Ve Francii činil v roce 1969 průměrný plat vyšších kádru 421 % průměrné dělnické mzdy a plat středních kádru 209 % této mzdy. Zatímco z dělnických rodin tam bydlelo v roce 1970 33 % v bytech naší I. kategorie, činily tyto podíly u středních kádru 65 % a u vyšších kádru a svobodných povolání 84 %. Opoždění dělníků vůči vyšším kádram ve vlastnictví aut bylo propočteno na 15 let [Données sociales 1973].

bez vícerozměrné analýzy, musíme si být vědomi, že v rysech inteligence navíc inter-venují faktory věku (s nímž klesá kvalita bydlení i vybavenost) a bydliště (s jehož velikostí naopak kvalita bydlení a úroveň vybavenosti rostou), protože podíl inteligence roste směrem k větším městům a také směrem k mladším kategoriím. Míra diferencí očištěná od těchto vlivů by byla proto ještě podstatně menší — nemluvě o problémech, které souvisí s aplikací těchto „městských standardů“ na měření rozdílů v životní úrovni celé populace, jejíž potřeby a spotřební orientace jsou dosud sociálně a ekologicky diferencovány.

Rysy, jež charakterizují inteligenci v naší společnosti, poukazují výrazně na novou kvalitu její společenské funkce i sociálního postavení, nesrovnatelných s úzkou spjatostí s buržoazií v kapitalistické společnosti. Inteligence však, stejně jako družstevní rolnictvo, je formující se sociální skupinou, a to v dlouhodobém historickém procesu, zahrnujícím i kolísání některých jejích složek. Procesy vědeckotechnického rozvoje kladou větší důraz na společenskou roli inteligence a vnášejí nové prvky do jejího sociálního postavení. To zároveň znamená i nutnost zvýšení její celospolečenské odpovědnosti, angažovanosti i jak ekonomicko-sociálního, tak sociálně kulturního sepětí s dělnickou třídou. Dosavadní etapy přinesly využití mnoha potenci. Jež socialismus pro rozvoj inteligence přináší, historický proces jejího formování však nemůžeme považovat za ukončený. Vyšší fáze rozvoje socialismu, zahrnující nutnost rozsáhlé aplikace vědeckotechnického pokroku, vyvolávají další změny bezprostředně spjaté se sociálním vývojem inteligence, především ve směru neustálého posilování jejího nového, socialistického charakteru.

4. Homogenizační, diferenciační a integrační procesy

Rozvíjení a přeměny sociální struktury socialistické společnosti se uskutečňují dynamikou společenských tříd a skupin, jejímž hybným momentem je sebepřeměna dělnické třídy, podmiňující a stimulující sociální restrukturalizaci celé společnosti. Pohyb hlavních společenských tříd však tvoří jen obecný rámec a dominantu vývoje so-

ciální struktury. Svým sociálním rozvojem, proměnami a stále užší spoluprací třídy a skupiny (z nich na vedoucím místě dělnická třída) produkují složité předivo společenských vztahů, určujících *specifické dimenze, konkrétní obsah a formy diferenciačních a homogenizačních procesů, které vyúsťují v rostoucí integraci socialistické společnosti*. V tom tkví zvláštnost a zásadní odlišnost sociálně třídní struktury socialistické společnosti od struktury kapitalistických zemí. Zatímco třídní antagonismus v kapitalismu stále více prohlubuje dezintegraci společnosti a nakonec připravuje i revoluční přeměnu celé její struktury, směřuje dynamika třídní struktury za socialismu (a to jak ve svých homogenizačních, tak i v některých diferenciačních rysech) k integraci společnosti, přičemž postupně připravuje podmínky svého vlastního překonání, tj. vzniku beztřídní, komunistické společnosti. Dominanty tohoto vývoje tvoří sblížování dělnické třídy a družstevního rolnictva (podmíněné rozsáhlými přeměnami v oblasti výrobních vztahů a výrobních sil), s ním spjaté vyrovnávání sociálního charakteru města a venkova, překonávání rozdílů mezi prací fyzickou a duševní a také vyrovnávání ekonomické a sociální úrovně různých oblastí.

Díváme-li se na vývoj sociálně třídní struktury z konkrétního a historického hlediska (tj. chápeme-li třídy a hlavní sociální skupiny nejen jako produkty, ale i jako „producenty“ celé řady rovin sociálních vztahů a diferencí), objevuje se dynamika sociální strukturace a restrukturalizace jako složitý konglomerát procesů, které těžko můžeme postihnout analýzou vedenou v jedné rovině. I když jde v zásadě o jeden velký historický pohyb, jeho poznání je zatím možné jen *vyčleněním a konfrontací více hledisek*, umožňujících zachytit jeho různé stránky a momenty. Pokusíme se zde naznačit některé z nich, jak se manifestovaly v dosavadním vývoji socialistického Československa. Jde o konkrétní formy, v nichž se (mnohdy zatím nevykrytalizovaným i rozporným způsobem) objevuje nová kvalita a podstatně odlišné historické určení sociální struktury socialistické společnosti, jejíž rozvíjení je zároveň přípravou jejího zrušení.

4.1. Nová kvalita sociálního postavení

Sociální postavení člena socialistické společnosti, a tedy i specifické rysy způsobu života, které podmiňuje, nestaví na rigidním základu vylučujících se sociálních alternativ, nýbrž na široce rozepjatých možnostech, které se sociálním postavením souvisí, ale nejsou jím determinovány. Přesněji řečeno, zatímco v kapitalistických zemích určité sociální postavení bez zbytku určuje všechny další momenty způsobu života, včetně životních šancí, vstupují v socialistické společnosti do jeho obsahu vedle diferenciací momentů i *množiči se prvky homogenizační*, které je obohacují a kvalitativně proměňují. Sociální postavení již nelze spojovat jen s diferenciací momenty, protože všechny jeho složky se dávají v socialistické společnosti do pohybu.²⁴

Základem pro formování sociálního postavení člověka v socialistické společnosti je široká báze životních jistot a rovných sociálních šancí, zahrnujících právo na práci, na bezplatnou zdravotní péči, důchodové zabezpečení, možnosti vzdělání a kulturního rozvoje. Nejen právní, ale reálná, sociálně ekonomická garance životních jistot a neustále vzrůstající společenská spotřeba tvoří trvalé a rozšiřující se demokratizační a homogenizační jádro sociálního postavení. Společenská spotřeba vzrostla v naší společnosti v letech 1948–1973 více než osmkrát; z jejího objemu připadalo v roce 1973 57 % na sociální zabezpečení, 16 % na zdravotnictví a 20 % na školství a kulturu.

Důležité je, že sociální jistoty nepředstavují nějaká abstraktní práva, která se reálně vztahují jen k části společnosti. Za socialismu jde právě o dosažení skutečné, materiálně zajištěné rovnosti všech občanů vůči určitým základním podmínkám, o zaktování jejich sociálního postavení v systému jistot platných pro všechny. Například pracovní doba (v kapitalistických státech extrémně diferencovaná) je v současné době univerzální pro celý nezemědělský sektor národního hospodářství, přičemž zemědělství se této normě velice

rychle přibližuje. Rovněž tak úprava nemocenského pojištění a sociálního zabezpečení již v podstatě platí pro všechny pracující. „Homogenizační jádro“ sociálního postavení se přitom v průběhu ekonomického a sociálního rozvoje socialistické společnosti rozšiřuje, zahrnuje stále další aspekty pracovních podmínek životního prostředí, pojímá do svého rámce společenské intervence zaměřené proti výkyvům životní úrovně ve vývojovém cyklu rodiny atd.

Mezi těmito homogenizačními momenty a zdroji sociální diferenciace, kterými se budeme zabývat dále, existuje oblast, která je jak důsledkem změn vlastnických poměrů a homogenizující společenské intervence, tak výsledkem určitých diferenciací mechanismů, z větší části nového typu. Charakteristická je v této souvislosti sféra bydlení. Bytový fond patří k těm materiálním podmínkám, které se mění relativně nejpomaleji. Přestože socialistická společnost revolučně odstraňuje nejpříkřejší difference v bydlení a přistupuje k masové výstavbě bytů s vysokým standardem, existují po dlouhou dobu značné rozdíly, a to jak v kvalitě bydlení, tak v jeho nákladnosti. Proporce mezi náklady placenými státem a jednotlivcem se liší podle toho, zda jde o byt státní, družstevní nebo o rodinný domek, přičemž různé právní úpravy se v různé míře dotýkají jednotlivých generací, obyvatel měst a venkova a lidí z rychle nebo pomaleji se rozvíjejících oblastí. K podobné konfrontaci homogenizačních a diferenciací momentů dochází i v jiných oblastech — třeba v oblasti rekreace, v níž jsou otevřeny možnosti celospolečenské (ústřední odborářská rekreace), podnikové (podnikové chaty a rekreační akce) i individuální.

Charakteristické pro tyto oblasti „zprostředkující“ mezi homogenizačními a diferenciací momenty sociálního postavení je to, že v nich zahrnuté rozdíly nejsou pouhou „slabší variantou“ vlastních sociálních diferencí, nýbrž že jde v mnohém o rozdíly kvalitativně jiné, které kříží a tlumí specificky sociální diferenciace. I velmi hrubé členění bytů podle vybavenosti

²⁴ Dialektiku nového obsahu a formy sociálního postavení v socialistické společnosti je obtížné přesně vyjádřit. Říkáme-li, že toto postavení již nepředurčuje bezvýhradně ani svojí vlastní repro-

dukcí, ani další momenty způsobu života, dříve s ním úzce spjaté, znamená to zároveň, že tím se samo vnitřně mění, že tak vzniká jeho nová kvalita, která zahrnuje tuto rostoucí „indeterminaci“.

Tabulka 22: Kategorie bytu podle sociálních skupin v roce 1970 (v %)

Sociální skupina	Kategorie bytu							
	ČSR				SSR			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
Dělníci mimo zemědělství	27,3	29,3	14,1	29,3	21,1	15,3	14,5	49,0
Zemědělství dělníci	6,6	34,8	15,2	43,4	4,1	15,9	14,1	65,9
Družstevní rolníci	6,2	22,8	26,4	44,6	5,6	8,6	21,9	63,9
Zaměstnanci	45,1	36,0	8,2	10,7	55,4	24,4	7,3	12,9
Samostatní rolníci	1,6	7,9	20,4	70,1	0,6	1,1	4,4	93,9
Důchodci	9,7	22,9	15,0	52,4	8,4	10,0	7,8	73,8
Čelkem	24,0	28,5	13,8	33,7	23,1	15,1	11,5	50,3

Pramen: Sčítání 1970.

a sociálních skupin, uvedené v tabulce 22, naznačuje některé dimenze vyrovnání a odlišnou kvalitu přetrvávající diferenciaci.

I když sociální difference v základních parametrech bydlení nelze překonat v krátké době, již dnešní struktura vykazuje výrazné změny: horší situace v bydlení se týká skupin reprezentujících minulost společnosti (soukromí rolníci, důchodci), venkovské populace (tj. i průmyslových dělníků na Slovensku, kteří daleko častěji bydlí na vesnici) a obyvatel z pomaleji se rozvíjejících oblastí a měst (to je mj. faktor lepší úrovně bydlení slovenských zaměstnanců bydlících v nových městech). Podrobnější analýzou a eliminací těchto hlavních faktorů (jejichž působení je ostatně systematicky překonáváno) by se objevila relativně malá a zmenšující se váha vlastní sociální diferenciaci.

Teprve na základě homogenizačních a homogenizujících se složek sociálního postavení působí vlastní *diferenční rozměry*, vyplývající z rozdílu dvou forem socialistického vlastnictví a trvající dělby práce a z uplatnění principu „Každý podle svých schopností, každému podle jeho práce“ ve sféře rozdělování. *Kvalita jejich působení je ovšem jiná* než v kapitalistické společnosti, což je dáno v první řadě kontextem vlastnických poměrů. Vlastnictví výrobních prostředků za kapitalismu má antagonistickou povahu, znamená hromadění kapi-

tálu a možnost vykořisťování pracovní síly pro jedny a zbavenost vlastnictví a nutnost nechat se vykořisťovat pro druhé. V naší socialistické společnosti je vykořisťování člověka člověkem zrušeno, soukromé vlastnictví existuje v zanedbatelném rozsahu a kolektivní vlastnictví je jen předstupněm k dominantnímu a rozhodujícímu vlastnictví všelidovému (přičemž jeho hlavní rysy jsou dány tímto kontextem).

4.2. Dynamika diferenčních dimenzí

Charakteristické pro vývoj sociální struktury socialistické společnosti není jen to, že diferenční dimenze jsou zakomponovány do sociálního postavení, které ve stále širší míře zahrnuje i homogenizační momenty, že tedy jejich společenská platnost je podmíněná. Kromě toho totiž samy tyto dimenze podléhají výrazným změnám, a to v řadě různých rovin. Poukážeme zde na některé z nich.

Diference v socialistické společnosti se proměňují především z hlediska své *vyhraněnosti*. Rozdíly mezi státním a družstevním vlastnictvím se stírají v souladu s tím, jak družstevní sektor přejímá řadu prvků charakteristických pro spolupodílíky všelidového vlastnictví a jak se mění charakter práce v zemědělství i životní podmínky družstevních rolníků. Překonávání rozdílů je postupné, nejrychleji probíhá v oblasti odměňování, pomaleji v oblasti

Tabulka 23. Společenské skupiny podle vzdělání a věku v roce 1970 (v %)

Společenská skupina	Vzdělání						
	vysoko-školské	úplně střední odborné	střední vše-obecné	nižší odborné	základní s vyučením	zá-kladní	ne-ukončené základní
Dělníci:							
20—29	0,0	4,6	2,2	2,9	53,1	33,5	3,7
30—39	0,0	3,3	0,8	4,6	42,8	36,7	11,8
40—49	0,0	1,6	0,6	4,5	37,6	30,2	25,5
Celkem	0,1	3,0	1,3	3,7	44,1	32,0	15,8
Zaměstnanci:							
20—29	13,7	46,6	15,5	8,3	5,1	10,7	0,1
30—39	18,1	40,4	5,8	15,0	5,4	15,0	0,3
40—49	16,8	26,4	6,4	19,7	7,7	18,7	4,3
Celkem	15,7	35,5	9,2	14,7	6,5	15,9	2,5
Društvní rolníci:							
20—29	1,9	17,8	1,1	5,6	31,6	36,1	5,9
30—39	0,7	3,4	0,7	6,4	16,2	48,3	24,3
40—49	0,0	2,3	0,9	6,0	9,4	35,9	45,5
Celkem	0,5	5,3	0,7	5,6	16,7	35,7	35,5

Pramen: Mikrocensus (sekundární zpracování, N 16 008).

charakteru a obsahu práce a nejpomaleji v oblasti vědomí, hodnotových orientací. Podobně dochází ke zmenšování rozdílů mezi duševní a fyzickou prací; na jedné straně duševní práce se dostává do stále užšího kontaktu s materiální výrobou a vznikají kategorie pracovníků s nevyhraněným charakterem práce, na druhé straně fyzická práce se intelektualizuje a nabývá řady složitých prvků. Tento proces můžeme alespoň zhruba dokumentovat postupující- címs vzdělanostním prolínáním různých společenských skupin, jak je ukazují data v tabulce 23.

U řady sociálních diferencí se podstatně mění jejich *rozpětí*, a to nejprve revoluční cestou, později plynulým pohybem. Typická je v tomto směru oblast příjmových rozdílů, jejichž celkové rozpětí se socialistickými přeměnami radikálně stahuje; stroze hierarchická distribuce příjmových kategorií, vlastní buržoazní společnosti, je za socialismu ve své podstatě odstraněna a nahrazena pozvolnou gradací mdvých a příjmových charakteristik.²⁵ Ke stažení di-

ferenciací dochází ovšem i v řadě dalších oblastí; mizí extrémny chudoby a přepychu v bydlení, ve spotřebě, v trávení volného času a pro široké vrstvy obyvatelstva se stává dostupným vysoký standard. Společenská spotřeba garantuje základní životní jistoty v oblasti starobního zabezpečení, nemocenského pojištění, bydlení apod.

I u těch diferencí, jejichž forma se zdánlivě nemění (mění se však jejich sociální obsah a proporce ve společnosti i v jednotlivých třídách), dochází k výrazným změnám v jejich *sociálním významu a dosahu*. Rozdíly v charakteru práce a úrovni vzdělání neprodukuji sociální distanci jako v kapitalistické společnosti, přičemž v celém průběhu výstavby socialismu dochází k další demokratizaci v těchto směrech. Také prestiž povolání, nesporně existující a působící i v socialistické společnosti, zde má jiný charakter a není spjata s celým řetězem předpokladů a důsledků jako za kapitalismu. Socialistická společnost musí dokonce čelit problémům plynoucím z oslabení sociální pozice řídicích kádrů (např.

²⁵ Dnešní rozpětí mzdové diferenciace mezi 10% nejméně a 10% nejlépe odměňovaných činí zhruba 1 : 3. V kapitalistické Československu obdobné relace jen příjmů příznayých k daní důchodové (tj. bez velké části nejnižších příjmů) činila 1 : 35. Na

rozdíl od Sovětského svazu, kde v dlouhodobém vývoji pozorujeme další zmenšování příjmových rozdílů, se u nás celková mzdová diferenciace po radikálních změnách v období let 1948—1955 v hlavních rysech již nemění.

mistrů, ředitelů) a z nižší prestiže některých profesí (např. učitelů).

Významným aspektem pohybu diferenciálních dimenzí je postupné překonávání partikulárnosti jejich působení, budování sociální diferenciace na jednotných, pro celou společnost platných základech, tj. především na přínosu jedince pro společnost a na materiálním a morálním hodnocení, které mu za něj přísluší. Pro tyto *procesy univerzalizace* sociálních kritérií, pro prosazování sociální strukturace určitého typu v celé společnosti je charakteristické překonávání bariér daných odlišnou kvalitou sociálního prostředí, národní příslušností, rozdílem města a venkova apod. Pro dřívější vesnici bylo například nepředstavitelné, že by jako specifikace sociálního postavení mohla být použita profese nebo kvalifikace (namísto hodnocení podle výměry vlastněné půdy), nebo že by jako měřítko úrovně bydlení mohla někdy platit „městsky“ chápáná vybavenost bytu. Obrovská byla dříve rozdílnost sociálních diferenciací platných v českých zemích a na Slovensku, kde zcela odlišné sociálně ekonomické poměry vedly k větší uzavřenosti sociální struktury a k jiným měřítkům vztahovaným na sociální postavení. Proces univerzalizace také znamená, že jsou postupně překonávány třídně specifické normy a hodnocení, třídní „subkultury“, které v různé míře vstupují do nového, stále univerzálnějšího rámce. Rada prvků této vnitrotřídní diferenciace funguje jako důležitý prvek mezitřídní homogenizace, protože jejich platnost pokračuje třídní rámcem; příkladem zde může být vzdělání, na základě jehož rozšiřování a demokratizace se v dělnické třídě, v družstevním rolnictvu i v samé inteligenci (chápeme-li ji široce) formuje vrstva vysoce kvalifikovaných pracovníků, významných nositelů vědeckotechnického pokroku. Univerzalizace určitého typu diferenciace, tak nezbytnou podmínkou postupného překonání jakéhokoli typu sociální diferenciace.

Konečně musíme uvést *nové proporce*, které vystupují v komplexu sociálních diferencií. Stažením řady diferenciálních roz-

pětí totiž dochází často k tomu, že do popředí vystupují dimenze dříve méně významné nebo nevýznamné, které byly zcela pohlceny nebo zakryty základní sociální diferenciací. Tyto přesuny se nejnázorněji projevují v oblasti příjmové diferenciace, nedochází k nim však jen tam. Analýzy empirických dat ukazují, že v naší společnosti se největší mzdové rozdíly situují na úrovni demografických faktorů věku a pohlaví.²⁶ Přesuny v proporcích však zahrnují nejen různé obsahové roviny diferenciace, nýbrž také — jak upozorňuje Rutkevič i jiní autoři — postupné stírání mezitřídních diferencií, odkrývající zřetelněji některé difference vnitrotřídní. To opět můžeme názorně ukázat na příjmové diferenciaci. fenomén se však týká širokého spektra sociálních rozdílů, od charakteru práce (typickou je v tomto směru třída družstevních rolníků, postupně se diferencující podle složitosti práce, kvalifikace i příjmové úrovně) až po oblast spotřeby a využívání volného času. Zdroje nových typů diferenciace, zatlačujících relativně do pozadí „tradiční“ sociální dimenze, jsou v zásadě dva: prohlubující se dělba práce, a tedy i difference v charakteru práce a v kvalifikovanosti, prostupující dříve relativně homogenní třídy a skupiny; demografické faktory, plynoucí z relativně výraznějšího působení věku a životního cyklu, z tempa společenského vývoje měnícího charakteristiky každé další generace i z nového společenského postavení žen, poznamenávaného zatím opožděním jejich profesionalizace a společenského hodnocení za ekonomickým zapojením.

Všechny tyto charakteristiky sociální diferenciace v socialistické společnosti mají jediný společný základ, kterým je kvalitativně nový kontext sociální struktury, v němž diferenciace není prvkem potvrzujícím společenský antagonismus, nýbrž stává se *složkou integračních procesů*. Všechny mají také jedno společné perspektivní zaměření, totiž orientaci na postupné překonání sociálních rozdílů. To je proces, který je možné nejen obecně konstatovat, ale také analyzovat v řadě konkrétních a navzájem propojených forem.

* Podle analýzy dat Mikrocensu 1970 je „čistá“ lineární závislost mzdy na měřených faktorech ná-

sledující (path koeficienty): pohlaví 0,505; věk 0,280; vzdělání 0,155.

4.3. Mezitřídní a vnitrotřídní diferenciace

Společenské vztahy v oblasti vlastnictví, dělby práce a rozdělování se promítají do řady dalších diferenciačních dimenzí, z nichž mezi nejdůležitější patří charakter a obsah práce, úroveň kvalifikace, podíl na řízení společnosti a příjmové zařazení.²⁷ V nich probíhají hlavní linie mezitřídní homogenizace, zároveň však v nich lze hledat i hlavní zdroje vnitrotřídní diferenciace, rozdělení společenských tříd na skupiny a vrstvy, jež na sebe navazují a navzájem se prolínají. I v rovině těchto diferenciačních dimenzí se ovšem velmi významně ozřejmuje nová kvalita sociálního postavení, jež se za socialismu stává výrazem i nástrojem společenské integrace. Jde o to, že různé typy diferencí nejsou navzájem rigidně a jednoznačně spjaté, nýbrž vytvářejí určité pohyblivé syndromy s různou platností pro různé sociální třídy. V těchto syndromech se různé oblasti diferencí často navzájem kříží a do značné míry tlumí. Celkové množství, rozpětí a intenzita sociálních rozdílů zaznamenává silnou regresi, přičemž součástí tohoto procesu je přesun — přirozeně relativní a dlouhodobě, historicky dimenzovaný — řady diferencí do vnitrotřídní sféry. Tento přesun je jak výsledkem homogenizačních procesů, tak jejich významným faktorem, protože vznikají skupiny, které spadají do různých tříd, přitom však mají některé sociální charakteristiky podobné.

Z uvolňování vazeb mezi různými oblastmi sociální diferenciace, které probíhá v souladu s vývojovými zákonitostmi socialistické společnosti, plyne, že na vnitrotřídní strukturu v socialistické společnosti nemůžeme úspěšně aplikovat ani kritérium „konzistence“ (souladu v úrovni všech základních diferenciačních charakteristik), ani kritérium plné „dekompozice“ sociálního postavení (tj. naopak nesouladu těchto momentů). Analýza některých československých dat z oblasti sociální dife-

renciace ukázala jak poměrně silnou soudržnost „diferenciačního jádra“, daného postavením jedince v pracovním procesu (složitost práce, úroveň kvalifikace a s nimi spjaté složky podílu na řízení), tak relativní autonomizaci politické aktivity, příjmového zařazení, bydlení, spotřeby a volného času. Analýzu tohoto typu, vystihující alespoň v některých jevových podobách jak odstranění a překonání jednoznačného významu sociálního postavení za kapitalismu pro všechny oblasti života, tak uplatnění zákonitostí jeho tvorby (které naprosto neznamená naprostou vzájemnou nezávislost všech diferencí), by bylo třeba obohatit ve dvojím směru: jednak zahrnutím širšího spektra charakteristik (tj. nejen nejvíce diferencujících dimenzí), jednak věkovým rozčleněním souboru, na základě kterého by mohly být alespoň naznačeny historické změny, k nimž v socialistickém vývoji dochází.

Využíváme-li indikátorů složitosti práce, kvalifikace, podílu na řízení, příjmové úrovně apod. pro analýzu sociální struktury socialistické společnosti, činíme tak ovšem nikoli mimo kvalitativní rámec společenských tříd a skupin (jak tomu je v buržoazní empirické sociologii, avšak také v koncepci sociální stratifikace publikované v práci P. Machonina a kol. *Československá společnost*), nýbrž právě naopak pro specifikaci těchto kvalitativních kontextů, vymezených teoreticko-historickou analýzou. Z relativní indeterminovanosti jednotlivých složek, na kterou jsme poukázali, a tedy i z toho, že jen velmi přibližně můžeme zvolit jeden indikátor jako „reprezentanta“ všech, plyne nutnost vícerozměrného zpracování sociální diferenciace. Korelační nebo regresní analýza, překrývající kvantitativní kontinuitou reálnou diskontinuitu sociálních kvalit, plní v takovém studiu jen pomocnou roli. Mnohem adekvátnější metodou je taxonomie („raspoznavanije obrazov“), jejíž pomocí je mož-

²⁷ Ve vymezení těchto diferenciačních rovin se zhruba shoduje velká část marxistických autorů [Rutkevič 1974], [Škaratan 1970], [Taubert 1973]. H. Taubert s odvoláním na *Německou ideologii* říká: „... Sociální kvalita rozdílů projevujících se ve struktuře dělnické třídy v socialistické společnosti a týkajících se vzdělání, kvalifikace, charakteru pracovní činnosti atd. je determinována socialistickým vlastnictvím výrobních prostředků. Dosažené stadium dělby práce se manifestuje v rozdílných

funkcích, které různé části a skupiny dělnické třídy vykonávají v reprodukčním procesu, a odráží se v rozdílných dispozičních pravomocích, v úrovni kvalifikace a konečně v diferenciaci příjmů, v životních podmínkách a kulturních potřebách“ [Taubert 1973 : 1440—1441]. Poznamenejme, že jak u Tauberta, tak u Škaratana jsou zmíněná kritéria diferenciace používána v rámci „širšího“ pojetí dělnické třídy, s nímž se neztotožňujeme.

no v každé třídě identifikovat skupiny a vrstvy, které se vyznačují stejnými nebo podobnými sociálními rysy [Lauber a d. 1973]. Namísto průměrování různých charakteristik nebo arbitrární volby určitých indikátorů jako „reprezentantů“ všech se tímto postupem odhalují reálně existující konfigurace pozic jedinců v různých oblastech sociálních diferencí. Na tomto základě můžeme pro československou společnost specifikovat Rutkevičovu hypotézu ([Rutkevič 1974], viz rovněž s. 497 tohoto čísla) rozvrstvení společenských tříd a skupin, a to na základě dat z roku 1967.²⁸

Jádro dělnické třídy (33 % z jejího celku) představovala vrstva kvalifikovaných, převážně průmyslových dělníků s příjmy a využíváním volného času odpovídajícími zhruba složitosti jejich práce. Na ně plynule navazovala malá vrstva (5 %) představující špičku dělnické třídy, tj. vrstva s kvalifikací na úrovni nižšího odborného vzdělání, s poměrně nejvyšší složitostí práce, se značným podílem na společenském řízení i s vysokou úrovní využívání volného času. Je to vrstva s podobnými sociálními charakteristikami jako nižší skupiny inteligence. Druhou největší vrstvu (31 %) představovali dělníci s poměrně nejnižšími sociálními charakteristikami ve všech sledovaných oblastech; byli to nekvalifikovaní a zaučení dělníci, především ze zemědělství a z oblasti služeb. To je zase skupina s podobnými rysy jako převážná část manuálně pracujících družstevních rolníků. Konečně poslední dvě vrstvy se vyznačují daleko vyššími příjmy, než odpovídá složitosti jejich práce, tj. s příjmy na úrovni vyšších kategorií inteligence. Jejich další charakteristiky se však liší. Menší z těchto skupin (6 %) tvoří vysoce kvalifikovaní dělníci z preferovaných národohospodářských odvětví (horníci, soustružníci, instalatři), kteří své příjmy rozsáhle využívají i ve volném čase, v jehož sledovaných parametrech se rovněž blíží inteligenci. Větší vrstvu (15 %) tvoří nekvalifikovaní dělníci

s velmi nízkou složitostí práce, u nichž jsou vysoké příjmy kompenzací za namáhavé nebo společensky neatraktivní práce (zejména pomocní dělníci, zemědělství dělníci); úroveň využívání těchto příjmů pro volný čas je však velmi nízká, což souvisí i s poměrně značným zastoupením starších osob.

Těchto pět vrstev vyčerpávalo z dělnické třídy plných 90 % a z nich dvě největší 64 %. Naproti tomu sociální charakteristiky inteligence byly mnohem rozptýlenější, a to i v jejím úzkém vymezení jako skupiny tvořené odbornými pracovníky; pět jejích hlavních vrstev vyčerpávalo 71 % a z toho dvě nejcharakterističtější 43 %, což nasvědčuje mnohem menší sociální vykrystalizovanosti i malé historické vyzrálosti této sociální skupiny.²⁹ Špičku inteligence (15 %) představovali zpravidla vysokoškolsky vzdělání řídící, vědečtí a odborní pracovníci s odpovídajícími příjmy, podílem na řízení i úrovní způsobu života. Na ně navazovala hlavní vrstva (28 %), složená ze středoškolsky vzdělaných osob s menší složitostí práce i s nižšími dalšími charakteristikami (učitelé, mistři, technicko-hospodářští pracovníci apod.).

Hlavní masu družstevních rolníků (63 %) tvořila v roce 1967 vrstva nekvalifikovaných pracovníků dělnických profesí, sociálně charakterizovaná podobně jako zemědělství dělníci nebo nekvalifikovaná část manuálních pracovníků terciární sféry. O probíhajících změnách a postupu vnitrotržní diferenciace svědčila řada dalších sociálních skupin s rysy stejnými jako u některé kvalifikované složky dělnické třídy nebo u nižší i vyšší vrstvy inteligence. Můžeme oprávněně předpokládat, že dnešní složení družstevníků je již podstatně jiné, že vrstva představující minulost zemědělské výroby je již podstatně menší a zároveň dochází ke krystalizaci dalších vrstev.

Pokud jde o skupinu zbylých zaměst-

²⁸ Data Mikrocensu 1967 mají mnoho slabín a omezení. Ze sledovaných indikátorů složitosti práce, vzdělání, příjmu, podílu na řízení a úrovně trávení volného času můžeme za vcelku neproblematické považovat pouze vzdělání. Taxonomickým postupem byly vytvářeny kategorie osob, které vyznačovaly se stejným nebo podobným zařazením ve sledovaných dimenzích, tj. které vytvořily „shluky“ v hypotetickém pětirozměrném „sociálním prostoru“.

Výsledky Mikrocensu se týkají pouze ekonomicky aktivních mužů — hlav rodin. Třídní zařazování nebylo prováděno objektivně, nýbrž na základě sebezaznávání respondenta. Spíše než na dělnickou třídu v přesném slova smyslu se šetření vztahovalo na dělníky.

²⁹ V zájmu stručnosti neuvádíme popis všech hlavních vrstev, nýbrž upozorňujeme jen na ty největší.

nanců, přimykala se jejich jedna větší část (24 %) k vrstvě středoškolské inteligence a druhá (20 %) naopak k vrstvě nekvalifikovaných dělníků (provozní pracovníci služeb, dopravy, obchodu). Celkově je tato sociální skupina nejméně sociálně vyhraněná; je rozptýlena do řady vrstev vytvářejících v některých směrech sociální mezistupně mezi inteligencí a dělníky.

Konkrétní analýza vnitrotřídní diferenciace, realizovaná pomocí matematickostatistických metod, je důležitým prostředkem poznání jednotlivých společenských tříd i postupu jejich sblížování. Například byla identifikována skupina (tj. soubor jedinců s podobnými sociálními charakteristikami), do které spadají vysoce kvalifikovaní dělníci, příslušníci nižší vrstvy inteligence (mistři), někteří družstevní rolníci duševních profesí, ale i ostatní zaměstnanci (kvalifikovaní prodáváci, pracovníci autoopraven). Vyrovnávání sociálních charakteristik je jedním z mnoha konkrétních kanálů sblížování tříd a je třeba hledat a obohacovat cesty jeho konkrétní analýzy. Zároveň však musíme být při interpretaci těchto empirických materiálů obezřetní, a to nejen pokud jde o problémy výběru sledovaných dimenzí a jejich měření. V první řadě si musíme být vědomi skutečností, že analýza vrstev je nástrojem popisu, nikoli výkladu sociální struktury, že jde o statis-

ticky vymezené skupiny, u nichž podobné sociální charakteristiky mohou, ale nemusí indikovat společenství zájmů a stejné postavení v konfiguraci výrobních a společenských vztahů. Jde o kvalitativně jiný pohled, který může sloužit precizaci některých závěrů třídní analýzy, nemůže ji však nahradit ani nemůže být uplatňován samostatně. Stejně tak platí, že analýza vnitrotřídních diferencí je pouze jedním nástrojem třídního studia sociální struktury a nemůže nikdy vést k závěrům o nadtřídní nebo mimotřídní „stratifikaci“ socialistické společnosti. Socialistická společnost, jak upozorňoval V. I. Lenin, zůstává i po odstranění základního antagonismu společností třídní, i když hluboce proměněnou. Právě procesy sblížování tříd a sociální integrace jsou jedním výrazem této nové třídní podstaty socialistické společnosti.

4.4. Dynamika tříd v sociálních pohybech jedinců

Nejen dynamika diferenčních dimenzí, kvalitativní změny obsahu i forem sociálního postavení a změny v proporcích mezitřídní a vnitrotřídní diferenciace, ale také sociální pohyby jedinců významně přispívají k sociální homogenizaci socialistické společnosti, novému typu její diferenciace a stále silnější integraci. Všechny tyto ro-

Tabulka 24: Sociální původ a původní třídní příslušnost společenských skupin v roce 1967 (v %)

Společenská skupina	Sociální původ				Původní třídní příslušnost			
	dělnická třída	inteligence	družstev. rolníci	samo-statní*	dělnická třída	inteligence	družstev. rolníci	samo-statní*
Vyučení dělníci	62	11	2	22	94	2	—	3
Zaškolení dělníci	54	8	2	33	84	7	—	9
Nevyučení dělníci	49	5	1	45	79	3	—	18
Zemědělníci	44	1	3	50	75	—	1	24
Družstevní rolníci	25	2	2	65	46	1	4	49
Odborní pracovníci	47	26	1	21	44	53	—	2
Úředníci	53	14	1	26	69	25	—	6

Pramen: Mikrocensus 1967.

* Do samostatných byla začleněna i buržoazie a maloburžoazie, a'e jejich podstatnou část tvoří soukromí rolníci. Podíly, chybějící do 100 % představují ostatní kategorie (svobodná povolání, nezemědělníci družstevníci apod.).

Tabulka 25: Podíly studentů dělnického nebo rolnického původu v letech 1955–1973 (v %)

Školní rok	Současné povolání otce			
	dělník		rolník	
	středoškolači	vysokoškolači	středoškolači	vysokoškolači
1955/56	38,5	29,1	14,9	13,4
1956/57	38,9	31,4	13,1	12,4
1959/60	44,6	34,2	10,4	10,3
1960/61	43,3	34,6	10,1	9,5
1963/64	44,7	37,5	9,6	8,3
1970/71	·	31,9	·	6,2
1972/73	61,7	44,6	8,2	6,0

Pramen: Statistika školství.

viny jsou přitom navzájem úzce spjaty; jsou to právě přeměny v oblasti strukturních podmínek a v kvalitě sociálního postavení, které podmiňují a vyvolávají pohyby jedinců, dávají jim společensky významné rozměry a konkrétní sociální formy. Sledujeme-li tedy tyto procesy jako pohyby jedinců, znamená to, že jedince chápeme jako jevové nositele společenské dynamiky, jako *indikace působení obecnějších i specifických sociálních mechanismů*. Pokusíme se zde naznačit některé roviny těchto pohybů navzájem úzce propojené.

Jednu z nejdůležitějších rovin prolínání tříd představují mechanismy *sociální mobility*, kterou chápeme jako určitý jevový aspekt *reprodukce společenských tříd* v rámci generací nebo mezi nimi. Pro socialistické přeměny, přetvářející od základu třídní vztahy ve společnosti, je charakteristická vysoká sociální mobilita, která v sobě odráží likvidaci buržoazie a maloburžoazie, sociální přerod rolnictva a především radikální změnu v postavení dělnictva, jež se z třídy utlačované stává třídou vládnoucí. Na tomto základě se mění podmínky reprodukce různých tříd a dochází k intenzivním vnitrotřídním i mezitřídním pohybům.

Alespoň některé aspekty těchto procesů můžeme vyjádřit pomocí mobilitních dat z roku 1967 (viz tabulku 24). Intenzivnější sociální přesuny se uskutečnily, jak vidíme, mezi generacemi. V obou perspektivách sociální mobility však došlo k velmi výrazné konfrontaci zkušeností ze sociálního prostředí různých tříd, dané změnou individuálního postavení. Homogenizační dů-

sledky takových změn v reprodukční bázi jednotlivých tříd jsou ovšem tím významnější, že nešlo — jako v kapitalistických zemích — o prostý přesun z jedné sociální pozice do druhé, nýbrž že samy třídy se hluboce změnily a že revoluční zápas dělnické třídy vytvořil nové vztahy mezi nimi. V mobilitě sledujeme nikoli nějaké specifické zdroje sociální homogenizace, nýbrž jeden z konkrétních důsledků celkového společenského procesu, zaměřeného na postupné překonání třídních rozdílů.

Charakteristické pro socialistickou společnost je, že vysoká intenzita sociálních přesunů není vázána jen na období nejhlubších revolučních změn. Pokračování mobilitních přesunů i po dokončení hlavních revolučních přeměn ve sféře výrobních vztahů, zejména posilování dělnického charakteru inteligence, garantuje *vzdělanostní politika* socialistického státu, preferující pro studium děti z dělnických a rolnických rodin. Právě pro současné období je charakteristické, že — jak ukazuje tabulka 25 — podíl dělnických dětí vzrostl na nebývalou úroveň. Tuto skutečnost si musíme uvědomit ze všech stran, v celé šíři homogenizačních důsledků; nejde například jen o vzdělání jako faktor sociální mobility pro dnešní studenty, ale i o jejich zpětné působení v rodinách, ze kterých vyšli, resp. o reciprocitu vlivů, o prolínání různých charakteristik a sociálních prostředí.

Mobilitní procesy velmi úzce souvisí s *migračními přesuny*; jak ukázaly některé analýzy, většina migračních aktů je spojena se změnou sociálního postavení nebo

alespoň jeho některých charakteristik. Československo nepatří k zemím s vysokou vnitřní migrací (po vzestupu v letech 1950–1955 se ustálila zhruba na 380 tis. osob ročně), nicméně migrace je zde významná a má nápadné sociální charakteristiky. Porovnáváme-li migrující s nemigrujícími, pak se ukazují značné rozdíly v jejich sociálním postavení. Ti, kdo někdy v minulosti migrovali z větší obce do menší, patří častěji k inteligenci a dosahují nejvyšších parametrů v bydlení, příjmech a spotřebě. Ale i ti, kdo migrovali z menší obce do větší, mají vyšší sociální charakteristiky než autochtonní populace, ať vezmeme kterékoli velikostní pásmo obcí.³⁰ Tyto skutečnosti nasvědčují nejen silnému propojení migračních a mobilitních procesů, ale také tomu, že migrace může významně přispívat k sociální homogenizaci venkovských obcí a menších měst, do nichž přivádí ve větší míře inteligenci.

Recipročním sociálním pohybem, který přivádí na venkov především průmyslovou dělnickou třídu, je *dojíždění do práce*. Značná intenzita dojíždění je pro naši společnost charakteristická a dokumentuje jak určitou rozdrobenost sídelní struktury, tak její značnou sociální otevřenost. Celkem vyjíždí z venkovských obcí do zaměstnání 43 % ekonomicky aktivních osob (41 % v ČSR, 45 % v SSR), z nichž 41 % jsou průmysloví dělníci. Z tohoto rozsahu zaměstnání mimo bydliště také plyne, že u nás v žádné velikostní skupině obcí nepřevládá zemědělská populace a že tedy i v těch nejmenších vesnicích dochází k interakci příslušníků různých tříd a společenských skupin, zejména družstevních rolníků a průmyslových dělníků.

Hovoříme-li o sociálně podmíněných a sociálně relevantních pohybech jedinců, nemůžeme pominout ani procesy *sociální homogenizace uvnitř velkých měst* (dané vnitřní migrací a změnami ekologické struktury), z nichž již téměř vymizela prostorově zafixovaná sociální distance, charakterizující dříve typicky dělnické nebo

úřednické čtvrti. Dosud druhotným, přesto však sociálně významným pohybem lidí je i pravidelné *rekreační vyjíždění* městského obyvatelstva na venkov. Některé výzkumy ukazují, že na rozdíl od chataření, vázaného především příjmově, je nový trend získávání a rekreačního využívání chalup v intravilánech nebo blízkosti venkovských obcí výrazně spjat se vzděláním. Potřeba kontaktu s přírodou a venkovem, projevující se v častější míře u inteligence, tak tvoří určitý protějšek potřeb rolníků a na vesnici žijících dělníků, orientovaných vůči městu. Posilování této tendence se tedy ukazuje jako významné nejen z hlediska řešení problémů rekreace a životního prostředí, ale i z hlediska plánovitého procesu sociální homogenizace společnosti, probíhajícího na řadě konkrétních rovin.

Jednou z takových rovin – velmi důležitých, přesto však opomíjených – je formování rodiny, *výběr manželského partnera*. Společenské třídy a skupiny se dostávají do kontaktu nejen v procesech mezigenerační mobility, kde otec a syn, matka a dcera reprezentují zkušenosti odlišných sociálních prostředí, ale také v rámci stejné generace, mezi manžely. V socialistické společnosti padly majetkové a stavovské bariéry, které dříve výrazně omezovaly možnosti výběru partnera nebo vůbec založení rodiny.³¹

Na datech sčítání z roku 1970 můžeme ukázat dnešní stav manželské heterogamie, a to odděleně pro obě národní části společnosti (viz tabulku 26). Míra heterogamie se liší jak podle sociálních tříd a národních území, tak podle toho, zda ji pozorujeme z hlediska žen, nebo mužů. Například vzhledem k tomu, že je mezi pracujícími v zemědělství více žen, vdávají se častěji za partnery z jiných společenských skupin. Přitom čím užší sociální skupinu volíme, tím silněji se projevuje manželská heterogamie. V dlouhodobém vývoji se heterogamní volby množí, ať už na základě strukturálních faktorů (změna v relaci mužů a žen s určitými sociálními charak-

³⁰ Souvislosti mezi migrací a sociální mobilitou jsou nejrůznější povahy: od sociálních a individuálních předpokladů migrujícího až k důsledkům migrace pro sociální postavení, formujícím zase zpětně atraktivitu tohoto aktu, a tím i jeho hromadnost, sociální význam. Uvedená zjištění jsou obsažena v interpretaci dat Mikrocensu 1967 [Večerník 1971].

³¹ Jak ukazuje porovnání věkových kohort, narůstá podíl těch, kteří nikdy neprošli manželstvím, kteří po celý život zůstali svobodní, směrem do minulosti. Tato skutečnost výrazně dokumentuje existenci a postupné překonávání materiálních a sociálních bariér omezujících zakládání rodin.

Tabulka 26: Osoby mající manželského partnera z téže sociální skupiny v roce 1970 (v %)

	ČSR		SSR	
	manželé	manželky	manželé	manželky
Dělníci	67,8	66,2	60,6	66,7
Z toho:				
průmysloví	35,8	44,9	30,2	42,8
zemědělci	59,9	41,4	55,5	33,4
Zaměstnanci	60,3	59,2	66,4	64,3
Z toho: technici	9,0	38,7	10,0	40,3
Družstevní rolníci	75,6	46,5	65,7	36,5

Pramen: Sčítání 1970.

teristikami), nebo v důsledku větší sociální otevřenosti: vezmeme-li příklad vysokoškolsky vzdělaných osob, klesá postupně podíl mužů-vysokoškoláků, kteří mají manželky s nižším vzděláním, a naopak narůstá podíl žen-vysokoškolaček, které mají méně vzdělané manžely, přičemž počet a celkový podíl heterogamních manželství vysokoškolsky vzdělaných osob vzrůstá.

Manželská heterogamie stejně jako individuální pohyby v ostatních sociálních rovinách jsou jak výrazem dosaženého stádia sociální homogenizace, tak specifickým mechanismem, který reprodukuje a posiluje prolínání společenských tříd a skupin. Z různých stran se tak doplňují a propojují konkrétní formy vedoucí ke stále užšímu kontaktům různých sociálních tříd: v rodině mezi různými generacemi i mezi manželskými partnery, v rámci obcí a městských čtvrtí, ve zkušenostech jedinců vstupujících do různých tříd a migrujících mezi venkovem a městem, v mimopracovních aktivitách, sdružujících příslušníky různých tříd na principu společenství zájmů nebo stejného stáří, apod.

Hledisko individuálních pohybů, „fyzické“ interakce a prolínání tříd, by tak mělo stát vedle řady jiných přístupů jako důležitý nástroj konkrétního poznání dynamiky sociální struktury, její homogenizace a integrace. Jeho poznávací význam je ovšem dán kontextem, do něhož je zasazen a jehož dílčí moment tvoří. Z různých stran, tj. z hlediska kvalitativních změn v obsahu a formách sociálního postavení, dynamiky diferenciačních dimenzí i individuálních pohybů, totiž poznáváme v podstatě jed-

notný proces sociální strukturace socialistické společnosti, vyvolávaný a nesený historickým vývojem a proměnami sociálních tříd – vývojem, který prostřednictvím jejich sblížování, prolínání a integrace vede k jejich postupnému odstranění. Rozhodujícím subjektem a hybnou společenskou silou tohoto procesu je a i pro budoucnost zůstává dělnická třída.

V této části jsme ukázali několik oblastí a forem, v nichž se tento proces manifestuje na úrovni sociálních diferencí. Jejich vzájemné oddělení je obtížné, protože na sebe navzájem úzce navazují. Přesto však můžeme říci, že mezi hlavní okruhy, v nichž se sblížování tříd a integrace socialistické společnosti projevují a v nichž mohou být také sociologicky sledovány, patří:

- změny v charakteru a obsahu sociálního postavení, které má mimoto kvalitativně jiný společenský význam než v kapitalistické společnosti;
- odlišná povaha sociálních diferencí a jejich slabší vzájemné sepětí, v němž mizí jednoznačnost důsledků jednoho typu diferencí pro druhý;
- stírání rigidních třídních hranic a celkově nový kontext diferencí, v němž nabývají na váze vnitrotřídní rozdíly;
- trvalé prolomení bariér sociálního pohybu jedinců v nejrůznějších rovinách.

Jestliže celý socialistický vývoj směřuje k překonání třídní sociálních rozdílů, znamená to zjednodušení sociální struktury a s ní spojených problémů. Naopak právě proto, že je překonávána nejostřejší linie třídní strukturace, objevuje se sociální struktura jako mnohem bohatší komplex vztahů a diferencí; právě proto, že sociální

struktura doznává v socialistické společnosti rychlých změn, ukazuje se řada problémů dříve neznámých; právě proto, že sociální struktura je za socialismu objektem společenského řízení a plánování, stávají se její různé aspekty sociálními problémy, tj. okruhy vzbuzujícími společenský zájem a vyvolávajícími konkrétní opatření.

5. Perspektivy a problémy dalšího vývoje

Budování rozvinuté socialistické společnosti zahrnuje i rozvoj její sociálně třídní struktury, jež je jak výsledkem a výrazem určitého vývojového stupně socialismu, tak důležitým faktorem ekonomické a společenské dynamiky. Nelze pochybovat o komplexnosti a jednotě všech procesů vstupujících přímo, či nepřímo do změn v sociální struktuře ani o mnohotvárnosti dalšího vývoje v obsahu i formách sociální diferenciace. Zároveň ovšem můžeme vylíčit dvě dominanty, jež budou i nadále představovat hlavní vývojové rysy sociálně třídní struktury, základní kontext všech dílčích procesů a změn:

1. *Prohlubování socialistického charakteru tříd, vrstev a skupin* jako souhrnného výrazu jejich nové společenské kvality, který zahrnuje postavení v oblasti výrobních vztahů i výrobních sil, objektivní sociální charakteristiky i společenské vědomí, dosaženou životní úroveň i angažovanost pro věc socialismu. Součástí tohoto permanentního procesu je i rozvoj socialistického člověka jako průsečíku třídních a sociálně skupinových vztahů, spočívající v posilování jeho tvořivého poměru k úkolům společnosti i ve stále mnohostrannějším rozvíjení a uplatňování schopností, potřeb a zájmů.

2. *Sbližování sociálních tříd, vrstev a skupin* jako výraz homogenizačních procesů, probíhajících především v oblasti vlastnictví výrobních prostředků, charakteru práce a rozdělování, jejichž dynamickým úběžníkem a vedoucí silou je dělnická třída a jejichž základním nástrojem je prohlubování svazku dělnické třídy s družstevním rolnictvem a inteligencí. Dynamika sbližování se dostává na kvalitativně novou úroveň v kontextu ekonomické integrace zemí RVHP, jež předpokládá i de-

terminuje internacionalistický charakter jednotlivých společenských tříd a skupin v různých socialistických zemích, posilování jejich mezinárodní spolupráce i sbližování jejich rysů.

Uvedené rysy vývoje sociálně třídní struktury rozvinuté socialistické společnosti spolu úzce souvisejí, tvoří dialektickou jednotu, v níž prohlubování socialistického charakteru určité třídy znamená i její intenzivnější integraci do společenských vazeb, sbližení s ostatními skupinami. Sbližování tříd a sociálních skupin tvoří neoddelitelnou součást soustavy socialistických společenských vztahů, v nichž se utváří a přetváří člověk, jeho potřeby, zájmy, schopnosti, přesvědčení a jednání, které jsou zpětně významným zdrojem dalšího rozvoje sociální struktury. Dějinná síla a pevnost těchto procesů se opírají o společenství socialistických zemí v čele se Sovětským svazem; internacionalismus je jak významnou charakteristikou třídní vyspělosti, tak důležitým faktorem homogenizace a integrace sociálně třídních struktur.

Dominanty dalšího rozvoje sociální struktury naší společnosti se konkretizují v celé řadě rovin převážně ekonomického, politického, sociálního nebo kulturního charakteru. Vývoj sociálních tříd a skupin a sociálně třídních vztahů není přitom v socialistické společnosti přímočarým, ideálně probíhajícím automatismem — naopak právě proto, že jde o vývoj v základních aspektech řízený a dlouhodobě plánovaný, je to neustálý proces řešení menších i větších, zděděných i nově vznikajících problémů.

Tricet let znamená mnoho ve výstavbě socialismu, na druhé straně je to však jen polovina lidského života. V sociálně třídní struktuře naší společnosti stále existují *zbytky buržoazních a maloburžoazních třídních sil*, projevující se především ve vědomí a postojích lidí. I když někdejší příslušníci buržoazie ztratili jakoukoli moc a nepodílejí se na řízení společnosti, zestárlí a nereprodukuje se, mají negativní vliv na politicko-ideologickou vyspělost tříd i na jednání některých sociálních skupin. Spolu s příslušníky poražených pravicových sil tvoří platformu pro pokřívání a individualistické zneužívání socialistic-

kých výrobních vztahů a sociálních vymožeností socialismu, čímž vážně brzdí proces sblížování společenských tříd, vrstev a skupin. I když jsou tyto negativní momenty v naprosté menšině a nemají přes ideologickou podporu přicházející z kapitalistických zemí naději na úspěch, bylo by vážnou chybou je ignorovat a nebojovat s nimi; je naopak objektivním zájmem tříd a skupin naší společnosti stále hlouběji rozvíjet určující kvality socialistického společenského uspořádání.

Jak se tyto problémy zmenšují, vystupují do popředí některé problémy dané některými specifickými rysy socialistického vývoje. Ty nelze spojit s chybami v řízení a s nedostatky v plánování v minulých vývojových etapách; jde o problémy, jež se v určitých fázích nutně objevují na základě logiky převratného společenského rozvoje, jež je socialismu vlastní. Zde není místo pro jejich podrobný rozbor, proto pouze naznačíme základní okruhy problémů spjatých s vývojem sociálně třídní struktury za socialismu, resp. jejich základní zdroje.

Jedním z nich je *různé tempo*, jehož lze dosáhnout v různých rovinách a oblastech sociální struktury podle objektivně daných možností socialistické společnosti. Největší rozdíly existují mezi tempem formování nových výrobních vztahů a rychlostí jejich osvojování a využívání, mezi rozvojem výrobních vztahů a výrobních sil, mezi růstem materiálních podmínek a rozvojem společenského vědomí. Vezmeme-li například dnešní stav rozdílů mezi městem a venkovem, pak největšího vyrovnání bylo bezpochyby dosaženo v úrovni příjmů a některých pracovních podmínek, značně se sblížila úroveň dlouhodobé spotřeby, postupně se vyrovnávají charakteristiky zemědělské a průmyslové práce; velké rozdíly však zůstávají v kvalitě bytového fondu³² a největší difference se týkají potřeb, zájmů a hodnot, promítajících se mj. do struktury spotřeby. Podobně tomu je ovšem v jiných oblastech. Znamená to, že jak v analýzách, tak v řízení a plánování

sociálních procesů se musíme sblížováním zabývat konkrétně a diferencovat různé roviny, z nichž v některých již bylo vyrovnání dosaženo, v dalších úspěšně probíhá, v jiných však zůstává úkolem dalších etap.

Jiným zdrojem problémů je sama *rychlost společenského vývoje* a jeho objektivně nevyhnutelná nebo záměrná nerovnoměrnost. Objektivně nevyhnutelné je například to, že probíhající změny se různě dotýkají různých věkových složek populace, že vliv nových společenských jevů je zpravidla tím silnější, čím mladší generace se týká. Pak přirozeně vznikají rozdíly ve vzdělání, v sociálním složení, v životní úrovni i v postojích, zájmech a potřebách,³³ a tím i specifické problémy: nelze třeba naráz restrukturovat profesionální složení podle školního vzdělání nebo neustále měnit parametry sociální struktury podle měnícího se složení nastupujících generací. Cílevědomě orientované vyrovnávání různých oblastí města a venkova vede rovněž k určitým dočasným nerovnováhám, a tím i problémům. Například úroveň bydlení se v mnoha směrech liší ne podle sociálních skupin, nýbrž podle charakteru oblasti či města a jejich minulého rozvoje, zaměřeného na překonání zaostalosti. Potom je logické, že třebas individuální šance (ve vzdělání, v profesionálním uplatnění, v bydlení a v životní úrovni) mladého obyvatele Prahy a Košic se velmi liší, a formují tak specifické rozdíly mezi oběma městy.

Oba uvedené zdroje, tj. *různé tempo společenského vývoje* v různých společenských rovinách a oblastech, zasazené do kontextu překonávání a vyrovnávání diferencí, vedou ke vzniku *nových proporcí* v celé soustavě sociální struktury a diferenciace, které je třeba citlivě registrovat a rovněž zahrnout do oblasti společenského zájmu. Sociální struktura má pouze v kapitalistické společnosti striktní a hierarchickou dominantu, kterou je postavení v rámci výrobních vztahů. Cílevědomě prosazování homogenizace a sociální integrace

³² Podle Sčítání 1970 bylo v městských obcích 36 % a ve venkovských 6 % bytů I. kategorie; vybavenost pracíkou činila 66 a 70 %, televizorem 78 a 69 %, chladničkou 67 a 53 %.

³³ Porovnáme-li jen vzdělání, pak zatímco v roce

1970 mělo z obyvatel starších než 60 let pouze 8,6 % mužů a 2,9 % žen maturitu, odešlo ve stejném roce na výběrové školy z příslušného ročníku 25,2 % chlapců a 44,5 % dívek.

v socialistické společnosti právě tím, že tvoří součást přechodu od třídního antagonismu k beztřídní společnosti a že postupně eliminuje všechny příkré rozdíly, vytváří mnohem složitější obraz sociální diferenciace, v němž vedle vlastních sociálních dimenzí vystupují dimenze demografické, regionální apod. I tyto diferenciační dimenze, vystupující do popředí právě v důsledku vyrovnávání a homogenizace, jsou za socialismu autentickou součástí sociální struktury, tj. mají jiný charakter než v kapitalistické společnosti, kde tvoří jen přívěsek „vlastní“ sociální struktury. Tak se tvoří na nových základech sociální skupiny mající specifické problémy, jako jsou různé kategorie žen a mládeže, mladí manželé, obyvatelé velkých měst apod., u nichž vnitřní sociální diferenciace je často méně významná než rozdíly odlišující je od ostatních skupin.

Velmi významným zdrojem problémů, které zůstanou naléhavé i v nadcházejícím období, je *vztah ekonomické a sociální sféry*. Socialistická společnost si klade jako velký cíl a postupně uskutečňuje překonávání sociálních rozdílů, zároveň však jedním z hlavních principů jejího fungování zůstává zásada „Každý podle svých schopností, každému podle jeho práce“. Potom na jedné straně uplatňované mzdové rozdíly mnohdy nepůsobí dostatečně a nepsaný zákon „stejných žaludků“ se dostává do rozporu s materiální stimulací individuálního výkonu a s potřebou adekvátního ohodnocení kvalitní a společensky významné práce. Na druhé straně některé oblasti společenské spotřeby, v nichž „poptávka“ roste velmi rychle a často předstihuje „nabídku“, jsou zneužívány pro nový typ „soukromého podnikání“ — obohacování se na úkor spotřebitelů.

Problémy ekonomických a sociálních potřeb se ovšem netýkají jen životní úrovně — například sociální potřeby vzdělání (vyplývající z rychlého společenského vývoje, z kulturní vyspělosti národa i z požadavků kladených na formování mimopracovních aspektů způsobu života) rostou rychleji než jeho potřeby ekonomické, zejména pokud jde o všeobecné a humanitní vzdělání. Obdobné problémy vyvstávají v rovině věkové struktury, osídlení a urbanizace apod.

Je specifickým rysem socialistické společnosti, že její vývoj není určován hnací silou zisku a že efektivnost je měřena ekonomickými i sociálními, krátkodobými i dlouhodobými parametry. Není ovšem vždy jednoduché najít v dialektice ekonomických a sociálních zájmů a potřeb optimum, jež adekvátně naplňuje cíle socialismu a přitom vychází z omezenosti prostředků i z nutnosti neoslabit ekonomický potenciál skrytý v pracovní síle, její pracovní angažovanosti a iniciativě. Znamená to, že působení materiální stimulace výkonu lze omezovat pouze v tom rozsahu, v jakém nabývají na účinnosti morální motivy; proporce různých motivačních zdrojů je ovšem výrazně sociálně diferencována.

Na dialektiku ekonomické a sociální oblasti úzce navazují některé problémy *vztahu pracovní a mimopracovní sféry*. Vlastním zdrojem sociální struktury je přirozeně oblast výrobních vztahů a výrobních sil, stejně jako hlavním pramenem diferenciace je pracovní profesionální systém. Velmi úzce na ni navazují také sociální rysy mimopracovní oblasti, s ní spjaté hodnoty a potřeby. Pokud ovšem tempo přeměn obsahu práce nestačí rozvoji odpovídajících potřeb (tj. v sociální struktuře existuje početná skupina lidí, pro něž má práce výhradně instrumentální charakter), je pro část populace oblast mimo práci ne logickým prodloužením práce a jejich hlavních rysů, nýbrž její protiváhou, či dokonce hlavní cílovou oblastí života. Zde tedy může vznikat nerovnováha z hlediska dynamiky potřeb, hodnot a zájmů; například se pro určité skupiny otevírá daleko větší prostor spotřebních možností, než odpovídá dané úrovni a struktuře potřeb. různé mimopracovní charakteristiky se stávají v části společenského vědomí dominantou hodnocení sociálního postavení apod. Nesoulad mezi vývojem potřeb v celém jejich spektru (tj. vztahujících se k práci i mimopracovní sféře) a rozvojem možností jejich uspokojení je založen v objektivních charakteristikách vývoje a v jednotlivých etapách je třeba operativně řešit problémy z něho vznikající. Pokud jde o řešení ekonomická (např. v oblasti odměňování), je třeba sledovat i jejich sociální stránku, vliv na vznik určitých pře-

chodných typů sociální diferenciace apod.

Většina těchto problémů, vyvěrajících z různých sociálně ekonomických zdrojů, má pozitivní povahu, tj. na jedné straně jde o vedlejší produkty cílevědomě řízeného společenského vývoje, na druhé straně existují konkrétní nástroje jejich řešení. Významnost i míra využití různých nástrojů se mění podle etap socialistického vývoje i podle specifík problémových okruhů.

Základním nástrojem po dlouhou dobu zůstává *ekonomická politika*, zejména v oblasti pracovních sil, jejich odvětvové, profesionálně kvalifikační a územní alokace. Cílevědomým postupem se podařilo odstranit sociální uniformitu některých oblastí i vnitřní struktury velkých měst, dosáhnout intenzivního promísení tříd a sociálních skupin. Součástí této politiky je i kontrola mzdové diferenciace; považujeme-li dnešní relace za dlouhodobé optimum, je třeba dbát, aby nebyly narušovány jinými příjmovými zdroji.

Velmi důležitým nástrojem je i *sociální politika*, zaměřená na vyrovnávání životních podmínek různých skupin obyvatelstva. Opatření v oblasti mateřských dávek a naposledy v oblasti důchodů přispívají k dalšímu zmírnění diferencí mezi ekonomicky aktivní a neaktivní částí populace i mezi rodinami s různým počtem dětí. V oblasti důchodů dojde ke zvýraznění souvislosti mezi dřívějším pracovním výkonem a profesionálním postavením na jedné straně a životní úrovní v důchodu na straně druhé. Celkově společnost výrazně zmírňuje výkyvy, jež přináší životní cyklus, i když jeho vliv, zejména na materiální podmínky, zůstává velmi silný.

Významným a účinným nástrojem sociální homogenizace i diferenciace je politika v *oblasti školství*, určující budoucí kvalifikační strukturu ekonomicky aktivních, pokud jde o úroveň vzdělání i odborný profil, a determinující také třídní reprodukci inteligence a vzdělanostní šance pro různé společenské třídy a skupiny. Tento nástroj má jak určitý krátkodobý, tak především velmi dlouhodobý dosah, protože určuje některé rysy sociální struktury pro celé další generace. Působí jak na mezigenerační sblížení inteligence s dělnickou třídou a družstevními rolníky,

tak na novou, socialismem založenou kontinuitu jejich kádrů.

Opominout nelze ani opatření ve sféře *územní struktury*, působící na povahu a tempo urbanizace, na sblížení města a venkova v jeho různých aspektech, na vyrovnávání vyspělosti různých oblastí apod. Důležitým zdrojem značného stupně vyrovnání v této rovině je sídelní struktura naší společnosti, která však z ekonomického hlediska plodí určité problémy. Výstavba průmyslu, obytných celků i rekreačních zařízení má řadu bezprostředních i zprostředkovaných důsledků pro sociální strukturu a diferenciaci (a to nejen pro přímo dotčenou populaci, ale i pro rozsáhlé prostorové a sociální pohyby), jež je třeba předvídat a zahrnout do našich úvah.

Velký význam pro vyrovnávací procesy má i *výchovně vzdělávací systém*, který má socialistická společnost pevně v rukou, zejména pokud jde o institucionalizované články školního a mimoškolního vzdělávání a o prostředky masové komunikace. Efektivní využívání tohoto nástroje přispívá především k tomu, aby výsledky homogenizace dosažené v oblasti materiálních podmínek, výrobních sil a výrobních vztahů byly dovedeny do oblasti lidských potřeb a společenského vědomí, jejichž dynamika je zpravidla nejpomalejší a nemůže se obejít bez záměrného společenského působení. I sféra společenského vědomí však v určitých etapách socialistického rozvoje nabývá kompenzačního významu, neboť v oblasti hodnot, potřeb a zájmů se mohou na nějakou dobu překlenout (a také fakticky překlenují) rozdíly v určujících dimenzích sociální struktury. Společenské vědomí tak na jedné straně předbíhá vývoj v oblasti sociálně ekonomických podmínek (často s nepříznivými důsledky, jako tomu je při rovnostářství v odměnách, při nadměrné „demokratičnosti“ postojů, měnící se v blahovůli vůči nedostatkům, apod.), na druhé straně se však ze své velké části za těmito podmínkami opožďuje, což vede k diskrepanci mezi objektivními možnostmi socialismu a jejich plným využitím, jež je do značné míry spjato se subjektivním osvojením, s ideovou identifikací s novými společenskými podmínkami. Úkoly výchovně vzdělávacího systému jsou tedy mnoho-

stranné a zároveň navzájem propojené, přičemž existující předpoklady v tomto směru zdaleka nejsou využity.

Socialistická společnost nejen mobilizuje všechny tyto nástroje pro cílevědomé přeměny v oblasti sociální struktury, pro sblížení tříd a vyrovnávání rozdílů. Podstatné i charakteristické je pro ni to, že využití všech nástrojů je zakotveno v univerzalitě vedoucí role dělnické třídy a propojeno v jednotě politického řízení komunistické strany. Tím jsou dány podmínky jejich navzájem sladěného působení, současného ovlivňování různých stránek sociální struktury v zájmu jednoho komplexního a dlouhodobého cíle. Všechny nástroje ovlivňování a řízení sociálních procesů pak vstupují do rámce sociálně ekonomického plánování na celospolečenské úrovni, které představuje kvalitativně nový stupeň ovládání pohybu sociální struktury, jeho zdrojů i efektů. Zde jsme ovšem teprve na počátku obtížného a dlouhodobého procesu, který zahrnuje hlubší poznání zákonitostí vývoje sociálně třídní struktury v socialistické společnosti, intenzivnější ovládnutí a účinnější využití existujících nástrojů řízení těchto procesů, a zejména jejich propojení v zájmu systematického a dlouhodobého působení.

Cílů představujících různé aspekty jednotného procesu vývoje a přeměn sociálně třídní struktury, jenž směřuje k jejímu překonání, je celá řada. Bez nároku na úplnost na závěr naznačíme alespoň některé cíle vztahující se k nadcházejícím etapám:

- uplatňování a rozvíjení vedoucí role dělnické třídy, mj. prostřednictvím růstu jejího podílu na řízení společnosti, odborné kvalifikace i kulturní úrovně a prostřednictvím změn v obsahu práce spojených s účinnými aplikacemi vědy a techniky;
- postupné překonávání zbývajících sociálně ekonomických omezení družstevní zemědělské výroby rozšiřováním její ekonomické základny a důsledným využíváním přeměn materiálních podmínek ke krystalizaci nového sociálního charakteru rolnictva a nového způsobu jeho života;
- rozvíjení angažovanosti socialistické in-

teligence ve výrobě i společenském životě a její sblížování s dělnickou třídou v ekonomických i sociálních parametrech;

- sociální ovládnutí nové techniky a její přítomnosti v každodenním životě, tj. promítnutí jejího rozvoje a s ní spjatých organizačních charakteristik práce do rozvíjení a organizace společenských vztahů, a naopak vytvoření účinných sociálních stimulů vědeckotechnického rozvoje;
- formování dynamiky sociální struktury na základě jednoty homogenizačních a nových diferenciačních procesů, jež oboje musí být orientovány k integraci socialistické společnosti;
- rozšiřování společenského základu sblížení tříd, vrstev a skupin ovládnutím a řízením sociálních důsledků i faktorů mezinárodní ekonomické integrace socialistických zemí.

Jde jistě o úkoly nemalé. Svě místo při jejich plnění musí zaujmout i společenskovědní, zejména sociologický výzkum. Nejen v obecné koncepci sociálně třídní struktury socialistické společnosti, ale i v konkrétní, teoreticko-empirické analýze je třeba překonat zplošťující a zkreslující přístupy a prohloubit poznání společenských procesů probíhajících v této sféře tak, aby mohlo být významnou oporou jejich dlouhodobému řízení a plánování, a to nejen v jednotlivých dílčích oblastech, ale především v hlavních rysech prostupujících celou sociální strukturu a definujících dynamiku a posilování jejího socialistického charakteru.

Literatura

- Bourdieu, P. — Passeron, J.-C.: *La reproduction. Eléments pour une théorie de système d'enseignement*. Paris, Minuit 1970.
- XIV. sjezd Komunistické strany Československa. Praha, Svoboda 1971.
- Données sociales*. Paris, INSEE 1973.
- Dvacet pět let socialistického zemědělství*. Praha, FSÚ 1974.
- Gottwald, K.: *Výbor z díla*. Sv. 2. Praha, Svoboda 1971.
- Horáková, M.: *Sociologické otázky identifikace pracujících s velkovýrobním podnikem v socialistickém zemědělství*. Praha, VÚEZVŽ 1973.
- Hospodářský a společenský vývoj Československa*. Praha, SEVT 1968.

Hron, J.: *Změny v oblasti mezd v období 1945–1953*. Praha, EÚ ČSAV 1968.

Hrůza, I.: *Aktuální otázky historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy*. Praha, VSP 1972.

Charvát, F. a kol.: *Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech*. Praha, Academia 1972.

Kalinová, L.: *Vývoj sociálně ekonomické struktury evropských socialistických zemí v letech 1945–1970*. Praha, VŠE 1974.

Lamser, Z.: *Úvahy o pracovních a životních podmínkách, zvláště v zemědělství*. Politická ekonomie 12/1974.

Lauber, J. — Linhart, J. — Šafář, Z.: *K některým вопросам operacionalizace sociálního statusu*. In: *Matematické metody v sociologii*. Novosibirsk 1973.

Lenin, V. I.: *Velká iniciativa*. Spisy. Sv. 29. Praha, SNPL 1955.

Průcha, V. a kol.: *Hospodárske dejiny Československa v 19. a 20. storočí*. Bratislava, Pravda 1974.

Rutkevič, M. N.: *Razvitije novych form socialnoj integracii v socialističeskom obščestve*. Sociologičeskije issledovanija 1/1974.

Rutkevič, M. N.: *Die Sozialstruktur der sozialistischen Gesellschaft in der UdSSR und ihre Entwicklung zur sozialen Homogenität*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1/1975.

Sociální a profesionální mobilita pracovního obyvatelstva ČSSR. Bratislava, ČSVÚP 1972.

Statistická ročenka průmyslu 1970. Praha, FSÚ 1971.

Statistická ročenka Republiky československé 1934. Praha, SÚS 1934.

Škaratan, O. I.: *Problemy socialnoj struktury rabočego klassa*. Moskva, Mysl 1970.

Taubert, H.: *Sozialistisches Eigentum und führende Rolle der Arbeiterklasse*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 12/1973.

Večerník, J.: *K otázce vztahu migrace a životní úrovně*. Demografie 4/1971.

Statistické materiály

Mikrocensy v l. 1956, 1958, 1965, 1970, 1973 — pramenné publikace SSÚ a FSÚ.

Mikrocensus 1967 — interní tabulkový materiál.

Mikrocensus 1970 — interní tabulkový materiál.

Rodinné účty v l. 1957–1973 — pramenné publikace SSÚ a FSÚ.

Sčítání lidu, domů a bytů v l. 1950, 1961 a 1970 — pramenné publikace SSÚ a FSÚ.

Soupis obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947. Praha SSÚ 1951.

Statistické ročenky ČSR a ČSSR za r. 1957–1974. Praha SNTL 1958–1974.

Setřeni kvalifikovaných dělníků a provozních pracovníků v l. 1959–1974 — pramenné publikace SSÚ a FSÚ.

Setřeni mzdových pracovníků v JZD r. 1971 — pramenné publikace FSÚ.

Setřeni odborníků v l. 1953–1973 — pramenné publikace SSÚ a FSÚ.

Setřeni odborníků v JZD v l. 1960–1973 — pramenné publikace SSÚ a FSÚ.

Резюме

Харват Ф. - Лингарт И. - Вечерник И.: Развитие социально-классовой структуры Чехословакии за тридцать лет строительства социализма

Строительство социализма в Чехословакии предполагало и включало в себя значительные изменения в социальной структуре, осуществлявшиеся по определенным этапам. На всех этапах развивались обе основные стороны социально-экономических процессов, однако можно сказать, что тогда как в 50-е годы основные изменения произошли в области производственных отношений, в 60-е годы акцентировался аспект производительных сил, а углублению производственных отношений уделялось недостаточное внимание, что и сказалось в кризисе общества. Начало 70-ых годов знаменует собой начало нового этапа строительства развитого социалистического общества, для которого характерно пропорциональное управление всеми сторонами развития социальной структуры, уравновешенность и комплексность.

Социальная структура — не автономное явление: ее развитие вытекает из основных социально-экономических процессов. В сфере производственных отношений после 1945 г. постепенно осуществлялась национализация крупных промышленных предприятий и ключевых отраслей экономики, социализация сектора мелкотоварного производства и наконец сельского хозяйства, что создало базу для всестороннего развития социалистического производства, а в то же время и для далекоидущей социальной интеграции общества. Из этих перемен вытекали и дальнейшие процессы, прежде всего преобразование рабочего класса и социального характера всего общества и, в этой связи, и ликвидация отставания Словакии от уровня чешских земель, сближение города и деревни и существенное уравнивание мужчин и женщин в жизни общества. Это привело к прямой связи значительно большей части общества с непосредственными источниками социального структурирования, т. е. с процессом общественного производства, далее к решительному ослаблению социальных связей и, наконец, к постепенному выравниванию объективных шансов разных общественных классов и групп.

Несмотря на осуществленные качественные изменения социалистическое общество остается классовым обществом (хотя и глубоко видоизмененным) и его социальную структуру следует рассматривать прежде всего с точки зрения развития основных общественных классов и групп. Для развития рабочего класса характерен рост его участия в управлении обществом (осуществляемого разными путями), рост образовательного уровня и квалификации, усиление концентрации по местам и пред-

приятиям. Новое общественное положение рабочего класса создало и условия для абсолютного и относительного роста его уровня жизни. В целом динамика развития рабочего класса становится основной движущей силой социальной перестройки общества, основным носителем разрушения классовых границ в процессах социального воспроизводства разных классов и слоев. Складывается новый класс кооперированных крестьян на основе быстрого преодоления экономической отсталости сельского хозяйства и социальной замкнутости деревни. Из этих процессов вытекают изменения в характере труда, уровне жизни и сознании кооперированных крестьян, хотя происходят они и разными темпами и не в равной мере затрагивают разные поколения. В значительной своей части заново складывается и слой социалистической интеллигенции, для общественного положения которой характерно сближение науки с производством и сближение физического и умственного труда. Со многих точек зрения интеллигенция близка рабочему классу — и по своему классовому «тылу», и по профессиональному составу, и по условиям жизни, и по сознанию.

Движение основных общественных классов создает не только общую рамку, не только доминирует развитию социальной структуры, но динамика классов порождает и сложную сеть общественных отношений, определяющих специфические размеры, конкретное содержание и формы процессов гомогенизации и дифференциации, которые выливаются в растущую интеграцию социалистического общества. Осуществляется эта интеграция в нескольких плоскостях — в плоскости перемен в содержании и формах социального положения (которое связано уже не только с дифференцирующими моментами), в плоскости сдвигов в дифференцирующих размерах (изменяется их определенность, социальное значение, соотношения и т. п.), в плоскости смещения значительной части различий из межклассовой во внутри-классовую область и, наконец, в плоскости взаимного сближения классов на основании разных типов индивидуального движения (миграция, социальная мобильность, браки и т. п.).

Что касается перспектив дальнейшего развития, то доминирующими будут следующие факторы: 1) углубление социалистического характера классов, слоев и групп и 2) сближение классов, слоев и групп. Этот двуединый процесс осуществляется не автоматически, а сознательно и долгосрочно управляется. Управление и планирование в этой области связано с решением проблем двух типов. Первый тип, значение которого постепенно отходит на задний план, связан с пережитками капиталистического прошлого и их социальными представителями. Второй тип проблем выдвигает сама логика социалистического развития — различия в темпах развития отдельных областей общественной жизни, общая скорость развития, отражающаяся в различиях между поколениями, новые соотношения во всей системе социаль-

ной структуры. Социалистическое общество должно планомерно овладевать отношениями между экономической и социальной сферой, между трудовой и переработочной сферой. Все это проблемы положительного характера, чему отвечают и соответствующие общественные инструменты: экономическая и социальная политика, управление в плане территориальной и областной структуры, ориентация воспитательно-образовательной системы и т. д.

В решении задач, которые ставит перед обществом дальнейшее развитие в сфере социальной структуры, свое место должны занять и социологические исследования. Не только в плане общих концепций социально-классовой структуры социалистического общества, но и в конкретном теоретико-эмпирическом анализе нужно преодолеть упрощенческие и искажающие подходы, углубить наши знания процессов в этой сфере для того, чтобы исследования могли стать существенным подспорьем в деле долгосрочного планирования и управления.

Summary

Charvát F. — Linhart J. — Večerník J.: Development of Social-Class Structure in Czechoslovakia within the Thirty Years of Building up Socialism

The building up of socialism in Czechoslovakia both necessitated and involved extensive changes in the social structure, realized in certain stages. In all of these, both the main aspects of socioeconomic processes were developing; however, it can be said that, while in the fifties the most relevant changes were taking place in the area of production relations, in the sixties it was particularly the aspect of productive forces that was emphasized, without paying due attention to a further intensification of production relations. This projected itself in an all-social crisis. The beginning of the seventies brings the rise of a new stage of building up a developed socialist society characterized by a balanced management of all the aspects of social-structure development, by its proportionality and complexity.

The social structure is no autonomous phenomenon: its development follows from fundamental socioeconomic processes. After 1945, in the area of production relations, the nationalization of big industrial concerns and key economic branches, the socialization of the small-scale production sector and finally of agriculture were gradually taking place. Thus the basis for an all-round development of socialist production as well as for the society's large-scale integration was created. Further processes were ensuing herefrom, primarily the transformation of the working class and of the social character of the whole society, and — as their component part — the rise of Slovakia to the level of the Czech

countries, a marked rapprochement between rural and urban areas, and a substantial equalization of men's and women's social assertion. In consequence of this, a direct connection of a far greater part of the society with the sources of social structuralization themselves, i. e. with the process of social production, an enormous loosening of social bonds, and finally a gradual levelling of objective chances for various social classes and groups have been effected.

In spite of the qualitative changes that have taken place, the socialist society remains a class society (even though fundamentally transformed), and its social structure is to be followed primarily as the development of the main social classes and groups. Characteristic of the development of the working class is the growth of its participation in social management (effected in various ways), the growth of the educational level and qualification, and the growth of the local and enterprise concentration.

The new social position of the working class also implied the creation of conditions for both an absolute and a relative increase in its living standard. In general, the dynamics of the working class is becoming the main motive force of the society's social re-structuralization, the principal bearer of running the class barriers in processes of the social reproduction of various classes and strata. The class of cooperative farmers is newly being formed on the basis of a rapid overcoming of economic backwardness in agriculture, as well as of the social isolation of the countryside. These processes result in changes in the character of work, the living standard and the consciousness of cooperative farmers, even though they are taking place at an unequal rate and affect their individual generations to a varying extent. For an essential part, even the stratum of the socialist intelligentsia is newly being formed; characteristic of its social position under socialism is the connection of science and production, and the rapprochement between manual work and brainwork. The intelligentsia is close to the working class in a number of aspects — from the viewpoint of its class background, from that of its professional structure, as well as from that of its living conditions and consciousness.

The motion of the main social classes not only forms the general frame and the dominant of social-structure development; through their dynamics, classes produce a complex network of social relations determining the specific dimensions, the concrete

content and the forms of differentiation and homogenization processes leading to a growing integration of the socialist society. This integration is taking place on a number of levels — on the level of transformations in the content and forms of social position (which is no longer connected with differentiation moments only), on the level of the motion of differentiation dimensions (whose clean-cut character, social significance, proportions, etc., are undergoing change), on the level of shifting the considerable weight of differences from the interclass to the intra-class area, and finally on the level of the interpenetration of classes on the basis of various types of individual motions (migration, mobility, marriage, etc.).

As concerns the perspectives of further development, its dominants will represent 1. the growth of the socialist character of classes, strata and groups, and 2. the rapprochement among classes, strata and groups. This bi-single process does not take place automatically: its management is goal-directed and long-termed. Management and planning in this area is connected with solving two types of problems: the first of these, gradually receding into the background, is a consequence of the survival of the capitalist past and its representatives. The second type of problems directly ensues from the logic of socialist development — the different development rate of the individual areas of social life, the general development rate projecting itself into intergeneration differences, new proportions in the whole social-structure system. The socialist society is bound planwise, to master the relations between the economic and the social area, between the working and the extra-work sphere. The character of the problems concerned is altogether positive; the corresponding social instruments are the economic and social policy, management on the level of territorial and regional structure, the orientation of the cultural-educational system, etc.

In solving the tasks society will have to face in the course of further development in the area of social structure, also sociological research must take its place. It is not only in the general conception of the socialist society's social-class structure but also in the concrete theoretical-empirical analysis that the flattening and distorting approaches must be overcome and the understanding of processes taking place in this area must be deepened, so as to provide a significant basis of their long-termed management and planning.

Vývin triednej a sociálnej štruktúry na Slovensku v podmienkach budovania socializmu v ČSSR

Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

Teoretická a empirická analýza sociálnej a triednej štruktúry musí vychádzať z konkrétnych historických úloh, ktoré sa musia riešiť v danej etape rozvoja, ale pritom musí prihliadať na základné tendencie a zákonitosti rozvoja socialistickej spoločnosti, musí viesť k výpovediam, ktoré majú zabezpečiť jej plánovitý rozvoj k beztriednej spoločnosti. V tomto zmysle sú sociologické výskumy sociálnej a triednej štruktúry dôležitou súčasťou riadenia, plánovania a prognózovania sociálnych procesov.

Je mimoriadne dôležité mať na zreteli, že aj vnútri tried socialistickej spoločnosti existujú určité vrstvy, medzi ktorými rozdiely už nie sú podmienené formami vlastníctva výrobných prostriedkov, ale takými faktormi, ako druh vykonávanej práce, povolanie, stupeň kvalifikácie, vzdelanie, výška dôchodku atď. V dôsledku toho treba vždy, bez toho, aby sme strácali z dohľadu rozsiahlejšie historické dimenzie, vychádzať z tých kritérií, ktoré odzrkadľujú objektívne požiadavky a reálne možnosti socialistickej spoločnosti. Sociálne rozdiely v socialistickej spoločnosti nie sú iba pozostatkami z minulosti, ale pre socializmus úplne zákonité. Sociálne rozdiely v socializme majú tak dvojitú funkciu, časť z nich môže brzdiť spoločenské vývinové procesy, časť naopak pôsobí stimulačne na tento vývin. Bez vedeckého rozpracovania otázok sociálnej štruktúry, vyčlenenia diferencovaných celkov ľudí, združených podľa princípu určitej analógie zamestnaní, kvalifikácie, motívov pracovnej aktivity, záujmov a potrieb životných hodnôt, nie je možné úspešne riešiť otázky riadenia, plánovania a prognózovania sociálnych procesov.

Základná jednota a súlad cieľov a životných záujmov členov socialistických skupín a kolektívov nevyklučuje dočasné partiálne rozdiely a protirečenia medzi rôz-

nyimi skupinovými a individuálnymi cieľmi a záujmami, ale ich nevyhnutne zahrňuje v sebe. Tieto protirečenia môžu byť rôzneho druhu, vo veľkej miere však môžu vyplývať z odlišného postavenia jednotlivcov a skupín v spoločenskej delbe práce.

Socializmus je prvou fázou komunistickej spoločenskej formácie, v ktorej sa likvidovali vykorisťovateľské triedy, vykorisťovanie človeka človekom a v ktorej sa odstránilo súkromné vlastníctvo výrobných prostriedkov. Socializmus nevytvára nové triedne rozdiely, ale prekonáva sociálne a triedne rozdiely, ktoré zdedil.

Spoločnosť na prechode od kapitalizmu ku komunizmu je kvalitatívne nová spoločnosť, v ktorej boli odstránené antagonistické triedne vzťahy a nahradené vzťahmi vzájomnej spolupráce medzi triedami navzájom a medzi triedami a sociálnymi vrstvami, a ktorej konečným cieľom je odstránenie tried vôbec a nastolenie skutočnej sociálnej rovnosti.

Marxisticko-leninská sociológia kladie dôraz na exaktnú analýzu štruktúry tried, sociálnych vrstiev a ich vzájomných vzťahov. Vychádzajúc zo zásady riadiaceho článku, kladie však mimoriadny dôraz na výskum rozvoja robotníckej triedy ako vedúcej triedy socialistickej spoločnosti. „Marxova metóda spočíva predovšetkým v tom, aby sa prihliadalo na objektívny obsah historického procesu v danej chvíli, v danej konkrétnej situácii, aby sa predovšetkým pochopilo, hnutie ktorej triedy je hlavnou hybnou silou možného pokroku v tejto konkrétnej situácii“.

Zmeny, ktoré prebiehajú v kvalitatívnom a kvantitatívnom rozvoji robotníckej triedy a v upevňovaní jej vplyvu v spoločnosti, tvoria základ pre konkrétne možnosti prekonávania rozdielov medzi triedami a sociálnymi vrstvami socialistickej spoločnosti. Ide tu predovšetkým o preko-

návanie rozdielov medzi robotníckou triedou, družstevnými roľníkmi, a inteligenciou, ako aj o prekonávanie rozdielov, ktoré predstavujú druhú rovinu diferenciácie, prenikajú triedami a sociálnymi vrstvami a vytvárajú ich vnútorné členenie, ako napr. rozdiely v kvalifikácii a vzdelaní, v kultúrnej úrovni, rozdiely medzi mestom a dedinou atď. Upevňovanie vplyvu a vedúcej úlohy robotníckej triedy nie je ani v socializme spontánny a bezkonfliktný proces, čo si vyžaduje cieľavedomé vedenie a riadenie marxisticko-leninskou stranou.

K tomu, aby sa odstránili triedy, sú nutné hlboké historické premeny, dialektika ktorých spočíva v tom, že skôr než sa triedy odstránia vôbec, musí sa plne rozvinúť triedna štruktúra charakteristická pre rozvinutý socializmus.

Výsledkom revolučného procesu v Československu je vznik kvalitatívne novej sociálnej a triednej štruktúry Slovenska. Z doterajšieho vývinu obyvateľstva podľa príslušnosti k jednotlivým odvetviam národného hospodárstva vidieť najmä výrazný rast obyvateľov Slovenska patriacich k priemyslu, stavebníctvu a osôb bez zárobkovej činnosti. Zatiaľ čo roku 1921 patrilo k priemyslu a výrobným remeslám 14,9 % obyvateľstva, k stavebníctvu 2,2 % a osoby bez zárobkovej činnosti tvorili 6,7 %, roku 1970 sa tento obraz už podstatne zmenil. K priemyslu patrí 28,1 % populácie, k stavebníctvu 11,0 % a osôb bez zárobkovej činnosti je 16,9 %. Rast počtu osôb bez zárobkovej činnosti možno vysvetliť jednak predĺženou školskou dochádzkou, ďalej tým, že vyššie školy navštevuje podstatne viac osôb ako v buržoáznej CSR, jednak znížením hranice produktívneho veku a zvýšením počtu osôb, ktoré prekračujú produktívny vek.

V CSR rast obyvateľstva patriaceho k priemyslu a stavebníctvu nie je taký výrazný ako na Slovensku. Oproti roku 1921, keď k priemyslu a výrobným remeslám patrilo 33,4 % populácie a k stavebníctvu 5,6 %, patrí roku 1970 k priemyslu 34,4 % a k stavebníctvu 7,2 %. V porovnaní so Slovenskom je v CSR výraznejší rast osôb bez zárobkovej činnosti z 0,9 % roku 1921 na 19,5 % roku 1970.

V oboch republikách počet obyvateľstva patriaceho k poľnohospodárstvu a lesníctvu výrazne klesá. V SSR klesol počet obyvateľstva patriaceho k poľnohospodárstvu a lesníctvu zo 60,4 % roku 1921 na 17,0 % roku 1970 a v CSR z 31,3 % roku 1921 na 11,7 % roku 1970. V celej CSSR klesol počet obyvateľstva patriaceho k poľnohospodárstvu z 38,0 % roku 1921 na 13,3 % roku 1970.

Rozvoj priemyslu na Slovensku a zmeny v ekonomickej štruktúre sú nerozlučne späté s ďalšími zmenami v triednom a sociálnom zložení obyvateľstva. Pritom si uvedomujeme, že ak hovoríme o zmenách, ktoré v našej spoločnosti prebehli a prebiehajú, ak chceme dokumentovať prednosti socializmu, nestačí uvádzať len čísla o raste výroby, produktivity, o kvantitatívnom raste robotníkov, prípadne ďalšie štatistické údaje a ukazovatele. Premeny v nemateriálnej sfére, procesy postupného zbližovania tried sa nedajú zachytiť a interpretovať len aparátom štatistiky. Nedajú sa vyčíslieť kvalitatívne zmeny tried a sociálnych skupín.

Druhá skupina pracujúcich – roľníctvo zmenilo svoje sociálne postavenie vstupom do JRD. Celkový počet obyvateľstva patriaceho k poľnohospodárstvu silne klesal pre prudký rast priemyslu a stavebníctva, rýchly rast miest a odliv obyvateľstva z dedín do miest.

Prudký pokles ekonomicky aktívnych osôb v poľnohospodárstve dokumentuje skutočnosť, že zatiaľ čo r. 1948 z celkového počtu pracujúcich pripadlo na poľnohospodárstvo na Slovensku 60,2 %, roku 1950 53,5 %, roku 1955 to činilo 48,8 %, roku 1960 35,8 %, roku 1965 už 27,0 %, roku 1970 23,2 % a roku 1972 už len 20,2 %.

V rokoch socialistických premien sa zásadne zmenilo aj postavenie inteligencie. Z vrstvy predtým sociálne, politicky a ideologicky nejednotnej vznikla socialistická inteligencia, ktorá vykonáva významné funkcie v riadení našej spoločnosti, hospodárstva, kultúry a pod. Počet príslušníkov inteligencie vzrástol a zmenilo sa aj jej vnútorné zloženie.

Proces rozvoja inteligencie môžeme skúmať len v dialektickej jednote s rozvojom robotníckej triedy v socializme. Robotnícka

trieda v socializme je súčasne vládnuťou a produktívnou triedou, triedou, ktorá telesnou a duševnou prácou realizuje materiálň, na celospoločenskom vlastníctve spočívajúci reprodukčný proces. V tomto zmysle je bezprostredným nositeľom celospoločenského vlastníctva. Súčasne je robotnícka trieda sama silne diferencovaná. Robotnícku triedu nemôžeme redukovať len na robotníkov činných v materiálnej produkcii alebo dokonca v centrách modernej socialistickej veľkoprodukcie, tvoriacich jadro robotníckej triedy, ale musíme do nej zahrnúť i takých, ktorí pracujú v oblasti služieb, dopravy, obchodu, spojov atď. Vzrast duševnej práce v materiálnej produkcii vedie k rozšíreniu hraníc robotníckej triedy. Ale hranice medzi robotníkmi a určitými skupinami vrstvy inteligencie sa stávajú nejasnými, splývajú. Významný aspekt toho, že robotnícka trieda výstavbou svojej politickej moci a vývojom socialistickeho vlastníctva výrobných prostriedkov kapitalizmu vlastný antagonistický rozpor medzi duševnou a telesnou prácou prekonala, spočíva práve v tom, že značne zvýšila svoju úroveň vzdelania a kvalifikácie a že v rastúcej miere obohatila materiálňu produkčnú činnosť duševnými prvkami. Vedeckotechnická revolúcia vytvára kvalitatívne nové predpoklady, aby táto, socialistickou revolúciou započatý proces, urýchlila. To nadchádza svoj odraz vo vytváraní nových povolání a takých skupín robotníkov, ktorí pri vysokej kvalifikácii vykonávajú prevažne duševnú prácu, napr. v takých oblastiach, ako je kontrola, riadenie, programovanie, dozor a údržba technických zariadení. Takíto robotníci sa svojou kvalifikáciou už neodlišujú od najväčšej časti v závode pracujúcich technikov a inžinierov. I keď podiel takýchto vysokokvalifikovaných robotníkov je dnes ešte relatívne nízky, rýchle rastie s ďalším pokrokom vedy a techniky. Stelesňuje podstatný perspektívny smer rozvoja robotníckej triedy.

Zároveň značne rastie počet technikov a inžinierov, ktorí sa zaoberajú bezprostrednou prípravou a riadením materiálnej výroby a sú pre realizáciu procesu materiálnej výroby nenahraditeľní. Táto časť technikov a inžinierov, ktorí sa vzhľadom

na úlohu v spoločenskej organizácii práce, pracovných podmienok, priemyselnej disciplíny, príjmov, záujmov a životných návykov sotva alebo celkom nepodstatne odlišujú od robotníkov vo výrobe, stále viac splýva s robotníckou triedou a stáva sa, podľa svojej podstaty, zvláštnou sociálnou skupinou v rámci robotníckej triedy.

V tejto súvislosti je zaujímavá i nasledovná skutočnosť. Podľa výskumov uskutočnených v niektorých socialistických krajinách sú rozdiely v kvalifikácii a podiele duševnej práce medzi technikmi a inžiniermi v materiálnej výrobe s vysokokvalifikovanými robotníkmi podstatne menšie ako medzi týmito vysokokvalifikovanými robotníkmi a nekvalifikovanými robotníkmi. Tieto rozvojové procesy jasne ukazujú, že hranice medzi robotníckou triedou a inteligenciou sa nedajú odvodzovať len od rozdielov alebo dokonca proporcií medzi telesnou a duševnou prácou. Ukazuje sa, že tieto „hranice“ nie sú vôbec strohé a že existujú hraničné oblasti s mnohými prechodmi. Pri raste podielu duševnej práce v materiálnej výrobe, ako i pri rastúcom počte s materiálňou výrobou priamo spojených technikov a inžinierov, ide v podstate o proces zmien vnútornej štruktúry a ďalšieho vývoja robotníckej triedy. So stále silnejšou väzbou medzi vedou a výrobou zákonite rastie i vysokokvalifikovaná a vedecky vzdelaná časť robotníckej triedy.

V rokoch výstavby socializmu sa zmenilo aj školské vzdelanie obyvateľstva. Zatiaľ čo v roku 1950 malo z obyvateľstva staršieho ako 15 rokov základné vzdelanie 89,5 %, úplné stredoškolské vzdelanie 2,1 %, nižšie odborné 3,6 %, vyššie odborné 0,9 %, vysokoškolské (vrátane podnikových inštitútov a pod.) 0,8 % a bez školského vzdelania bolo 1,7 %, roku 1970 malo základné vzdelanie 61,0 %, úplné stredoškolské 20,7 %, nižšie odborné 8,9 %, vyššie odborné 3,8 %, vysokoškolské 3,2 % a bez školského vzdelania bolo už len 0,9 % obyvateľov. Tento nebývalý rast vzdelania neostal bez vplyvu na myslenie a konanie socialistického človeka.

Táto nová sociálna a triedna štruktúra našej spoločnosti nevznikla odrazu, ale vytvárala sa postupne. Základom pokrokových zmien bol celý komplex politických.

sociálnych a kultúrnych opatrení, ako aj prudký rozvoj výrobných síl. Ak zdôrazňujeme postupnosť premien spoločenských vzťahov, neznamená to, že to bol pomalý vývin, naopak, tempo i rozsah zmien v živote našej spoločnosti v dynamike jej vývoja nemožno porovnať s nijakou predchádzajúcou etapou.

Zbližovanie tried a vrstiev v socializme, vyúsťujúce do odstránenia tried a nastolenia nie nejakej abstraktnej, ale skutočnej sociálnej rovnosti, je neobyčajne zložitý, objektívny, a preto aj nevyhnutný proces, ktorý sa nekončí víťazstvom socialistických výrobných vzťahov a ktorý nemôžu urýchliť administratívne opatrenia. Je determinovaný najmä ekonomicky — stupňom vývinu spoločenskej deľby práce a spoločenskej produktivity práce.

Základné rysy doterajšieho vývoja robotníckej triedy na Slovensku

Víťazstvo socialistickej revolúcie v našej spoločnosti je historickým medzníkom vo vývoji robotníckej triedy na Slovensku. Prevzatím politickej moci komunistickou stranou, zospoločenštením výrobných prostriedkov a socialistickou industrializáciou sa vytvorili podmienky pre mohutný rozvoj výrobných síl dovtedy ekonomicky zostalejšieho Slovenska. Vývoj robotníckej triedy na Slovensku od víťazstva socialistickej revolúcie prebiehal oproti minulosti v nových, kvalitatívne odlišných politických, ekonomických a sociálnych podmienkach, v podmienkach budovania štátu dvoch rovnoprávných národov — Čechov a Slovákov.

S revolučnými premenami celej našej spoločnosti sa radikálne zmenilo materiálne, ale aj sociálne postavenie robotníckej triedy. Víťazstvo socialistickej revolúcie a zospoločenštenie výrobných prostriedkov znamenali samu podstatu robotníckej triedy, keď od svojho vzniku **vykorisťovaná**, politicky a sociálne utláčaná trieda sa stala vedúcou triedou spoločnosti a spoluvlastníkom výrobných prostriedkov. Ďalší vývin našej spoločnosti charakterizovaný industrializáciou a združstevňovaním poľnohospodárstva spôsobili kvalitatívne a kvantitatívne zmeny v postavení, ale aj v sociálnom zložení robotníckej triedy.

Socialistickou industrializáciou sa vytvorilo v priemysle, stavebníctve, doprave a iných odvetviach veľké množstvo nových pracovných príležitostí, v dôsledku čoho vzrástol počet ekonomicky aktívneho obyvateľstva na Slovensku od roku 1946 do roku 1970 o 895 937 osôb, t. j. o 81,2 %. Rozhodujúci podiel na tomto prírastku má vzrast počtu robotníkov.

Predstavu o význame socialistickej industrializácie na početný vzrast robotníckej triedy na Slovensku nám poskytujú údaje o vývoji počtu robotníkov na Slovensku, spracované z výsledkov jednotlivých sčítaní ľudu. Z prehľadu o vývoji počtu robotníkov vyplýva, že za obdobie od roku 1946 do roku 1970 vzrástol počet robotníkov o 670 609 osôb, t. j. o 150 %, v dôsledku čoho sa výrazne zväčšil podiel robotníckej triedy v triednej štruktúre obyvateľstva Slovenska.

Významná zmena sa uskutočnila v sociálnom zložení robotníckej triedy. V prvom rade zospoločenštením výrobných prostriedkov a kolektivizáciou poľnohospodárstva veľký počet bývalých malovýrobcov, živnostníkov, drobných a stredných roľníkov našiel uplatnenie v rôznych odvetviach národného hospodárstva. Na druhej strane zasa značná časť politicky vyspelých robotníkov prešla pracovať do rôznych nerobotníckych profesií. Ďalším zdrojom triednej mobility bola časť detí z uvedených maloburžoázných vrstiev, ktoré svoju ekonomickú aktivitu začali už ako robotníci, a naopak značná časť detí z robotníckych rodín zasa po skončení štúdia na stredných a vysokých školách nastúpila svoju ekonomickú aktivitu v nerobotníckych profesiách. Táto triedna a sociálna mobilita spôsobila, že súčasná robotnícka trieda je z hľadiska svojho sociálneho zloženia na rozdiel od minulosti značne heterogénna. Podľa výsledkov mikrocenzu obyvateľstva v roku 1967 bolo z celkového počtu robotníkov na Slovensku len 82,9 % takých, ktorí aj svojim pôvodným povoláním boli robotníci, a pokiaľ ide o triedny pôvod robotníkov, t. j. takých, ktorí aj pochádzali z robotníckych rodín — takých bolo len 51,9 % z celkového počtu robotníkov. Teda takmer polovica (48,1 %) robotníkov na Slovensku v roku 1967 pochá-

dzala z nerobotníckych, najmä roľníckych a maloburžoázných rodín.

Ďalšie významné štrukturálne zmeny robotníckej triedy na Slovensku, vyvolané socialistickou industrializáciou, predstavujú zmeny v odvetvovej a kvalifikačnej štruktúre robotníckej triedy.

Socialistická industrializácia Slovenska, spočívajúca v mohutnom rozvoji baníctva, hutníctva, energetiky, strojárstva a chémie, spôsobila, že počet robotníkov výrazne vzrástol predovšetkým v priemysle, stavebníctve a doprave. Na druhej strane, v poľnohospodárstve a v komunálnych službách, počet robotníkov v priebehu industrializácie podstatne klesol. Tento nerovnaký trend zamestnanosti v jednotlivých odvetviach národného hospodárstva, priviedol významné zmeny v odvetvovej štruktúre robotníkov.

Uvedené zmeny v odvetvovej štruktúre robotníkov predstavujú významné kvalitatívne zmeny robotníckej triedy ako celku. Podiel robotníkov v priemysle, ktorí predstavujú najorganizovanejšiu a najpokrokovejšiu vrstvu robotníckej triedy, vzrástol z 22,4 % v roku 1930 na 45,1 % v roku 1970.

Významným z tohto aspektu je tiež vzrast ďalších dvoch vrstiev robotníkov – stavebných a dopravných robotníkov. Ich podiel sa z 8,6 % v roku 1930 zvýšil na 23,9 % v roku 1970. Na druhej strane úplne zanikli kategórie tzv. nádeníkov a domáceho služobníctva, ktoré za kapitalizmu predstavovali masu neorganizovaného a neuvedomelého proletariátu.

Zmeny odvetvovej štruktúry robotníkov, vyvolané socialistickou industrializáciou Slovenska, rozšírili revolučné jadro robotníckej triedy, ktoré predstavujú priemyselní robotníci, čo je z hľadiska súčasnej vedúcej úlohy robotníckej triedy významným kvalitatívnym faktorom.

Významnou zmenou vo vnútornej štruktúre robotníckej triedy je zmena kvalifikačnej štruktúry robotníkov. Kým za posledné obdobie kapitalizmu predstavovali veľkú väčšinu robotníctva nekvalifikovaní príležitostní robotníci, v roku 1959, teda už za desať rokov existencie ľudovodemokratického Československa, dosiahol podiel kvalifikovaných robotníkov štyri pätiny

(79,9 %) z celkového počtu robotníkov a na tejto úrovni sa v podstate stabilizoval.

Prenikavo sa zmenilo školské vzdelanie robotníckej triedy. Rámcovú predstavu o vzdelanostnej úrovni robotníckej triedy umožňuje skutočnosť, že súčasní robotníci v produktívnom veku, až na výnimky, už absolvovali povinnú 8- až 9-ročnú základnú školu, ktorá u nás poskytuje pomerne dobré základy všeobecného vzdelania. Okrem toho asi 60 % robotníkov absolvovalo odbornú učňovskú školu. V súčasnej dobe v niekoľkých profesiách, najmä v chémii, doprave, spojoch, elektrotechnike a v niektorých ďalších odvetviach priemyslu, nastupujú do práce robotníci s maturitou. Dnešná robotnícka trieda na Slovensku ako celok má, na rozdiel od minulosti, pomerne vysokú úroveň všeobecného vzdelania.

V dôsledku uvedených politických a ekonomických premien našej spoločnosti po víťazstve socialistickej revolúcie, ktoré postavili robotnícku triedu do pozície vedúcej sily spoločnosti, ktoré zmenili jej predchádzajúci charakter a vnútornú štruktúru, došlo k výrazným zmenám aj v celkovom spôsobe života robotníkov. Podstatne sa zmenili najmä ich pracovné podmienky a životná úroveň.

Komunistická strana a vláda robotníckej triedy vo svojich ekonomických a sociálnych programoch venovali a venujú veľkú pozornosť sústavnému zlepšovaniu pracovných podmienok robotníckej triedy. Pre tieto účely sú z celospoločenských a podnikových fondov určované finančné a materiálne prostriedky. Štátne orgány v spolupráci s odbormi vytvárajú celý systém opatrení zameraných na zlepšenie pracovného prostredia a bezpečnosti práce v starších podnikoch a na vytvorenie optimálneho pracovného prostredia a maximálne možnej bezpečnosti práce pri výstavbe nových závodov a prevádzok.

Priamo v správe podnikov bola vybudovaná a stále sa naďalej s obrovskými nákladmi buduje sieť zdravotných, sociálnych, rekreačných a kultúrnych zariadení (závodné zdravotné strediská, závodné jedálne, detské jasle a škôlky, rekreačné strediská, kultúrne domy a pod.).

Tabuľka 1: Robotníci na Slovensku v r. 1921—1970

Rok	Počet robotníkov	Index v %*	
		refazový	bázický
1921	562 861	100,0	100,0
1930	545 884	97,0	97,0
1946	447 185	81,9	79,5
1950	505 859	113,1	89,9
1961	862 000	170,5	153,2
1970	1 117 794	129,6	198,6

Prameň: Materiály z jednotlivých ščitání ľudu v ĆSSR.

* refazový index = predchádzajúce obdobie je 100 %

bázický index = rok 1921 = 100 %.

Zvýšená pozornosť je venovaná odstraňovaniu ťažkých, fyzicky namáhavých prác.

Napriek obrovskému zlepšeniu hmotných pracovných podmienok robotníkov, ktoré tu nie je možné vymenovať, k najpodstatnejšej zmene však došlo v nehmotných pracovných podmienkach robotníkov. Práve v tejto zložke pracovných podmienok sa vysoko pozitívne prejavujú prednosti socialistického spoločenského poriadku. Socialistický princíp odmeňovania podľa množstva, kvality a spoločenskej užitočnosti vykonávanej práce odstránil v kapitalizme zakorenenú diskrimináciu v spoločenskom hodnotení a odmeňovaní práce robotníkov, ktorá spočívala v neodôvodnene vysokých rozdieloch medzi nízkymi mzdami robotníkov a relatívne vysokými platmi inteligencie. Robotníci ako vlastníci výrobných prostriedkov sa zúčastňujú prostredníctvom svojej strany, revolučného odborového hnutia, výrobných porád a rôznych komisií na organizácii, riadení a

kontrole činnosti podnikov. Vo vzájomných vzťahoch medzi jednotlivými robotníkmi a medzi jednotlivými kategóriami robotníkov vládnu vzťahy vzájomnej pomoci a súdružskej spolupráce. Vedúci, riadiaci a organizační pracovníci, ktorí za kapitalizmu boli voči robotníkom v kapitalistických podnikoch v pozícii „poháňáčov a žandárov“, sú v socializme spolupracovníkmi — súdruhmi robotníkov, ktorí zabezpečujú v priamej spolupráci s robotníkmi fungovanie podnikov v záujme celej spoločnosti.

V súčasnej dobe vystupuje do popredia pri ďalšom zlepšovaní pracovných podmienok nový — a ukazuje sa, že významný činiteľ vo forme plánovania sociálneho rozvoja kolektívov podnikov a organizácií. Plány sociálneho rozvoja v podnikoch obsahujú celý rad konkrétnych opatrení na zlepšovanie hmotných pracovných podmienok, na uspokojovanie fyzických, kultúrnych a spoločenských potrieb pracujúcich, na vytváranie priaznivej sociálnej

Tabuľka 2: Podiel robotníkov v jednotlivých odvetviach v % z celkového počtu robotníkov na Slovensku v r. 1921—1970

Odvetvie	Rok					
	1921	1930	1946	1950	1961	1970
Poľnohospodárstvo	44,0	39,6	31,1	17,4	11,8	7,6
Priemysel	21,2	22,4	40,0	39,6	44,4	45,1
Stavebníctvo	3,2	5,8	13,2	18,2	17,9	14,3
Doprava a spoje	5,1	2,8	3,4	7,2	9,3	9,6
Obchod a verejné stravovanie	2,3	1,4	2,4	4,4	3,8	10,2
Komunálne služby	7,7	11,3	5,6	4,7	1,9	3,5
Ostatné odvetvia	16,5	16,7	4,3	8,5	10,9	9,7

klímy medzi pracujúcimi a na zvyšovanie ich vzdelanostnej, profesionálnej a politickej úrovne.

Všetky tieto zmeny a opatrenia sa výrazne odrazili v raste životnej úrovne robotníckej triedy. Mohutný rozvoj národného hospodárstva po víťazstve socialistickej revolúcie umožňoval nielen stále širšie a plnšie uspokojovanie potrieb celej spoločnosti a teda sústavné zvyšovanie životnej úrovne všetkého obyvateľstva, ale súčasne sa uskutočňovalo aj odstraňovanie veľkých rozdielov medzi jednotlivými časťami obyvateľstva. Podstatným zvýšením miezd robotníkov, základom ktorých sa stal zákon rozdeľovania podľa množstva a kvality práce, zabezpečením práva na prácu a plnej zamestnanosti boli odstránené veľké rozdiely medzi príjmami príslušníkov robotníckej triedy a príjmami ostatného obyvateľstva.

Uvedené zmeny a z nich vyplývajúce súčasné postavenie robotníckej triedy v našej spoločnosti sa ako odraz objektívnej reality dostávajú aj do vedomia jej príslušníkov. Rozhodujúca väčšina robotníkov sa stotožňuje s ideológiou komunistickej strany, aktívne podporuje jej politiku, osvojuje si a podporuje zásady socialistického právneho poriadku a socialistickej morálky — a sústavne vzrastá i počet príslušníkov robotníckej triedy, ktorí si osvojujú materialistický vedecký svetonázor.

Najvýznamnejším a konkrétnym prejavom odrazu vlastných zmien vo vedení príslušníkov robotníckej triedy je ich pozitívny vzťah k práci, spočívajúci v pracovnej iniciatíve. Veľká väčšina robotníkov je zapojená do rôznych foriem socialistickej súťaže, značný počet robotníkov sa zapája do hnutia zlepšovateľov a vynálezcov a v poslednom období najmä do komplexných racionalizačných brigád. Tieto skutočnosti predstavujú nielen obrovský materiálny prínos, ale sú aj nevyvrátiteľným dôkazom nového — socialistického vzťahu k práci, ktorý je založený na spoločnom vlastníctve výrobných prostriedkov, na práci oslobodenej od vykorisťovania a na práci, v ktorej výrobcovia rozhodujú o svojich pracovných podmienkach, ako aj o rozdeľovaní výsledkov svojej práce.

Problémy formovania novej socialistickej triedy — triedy družstevných roľníkov

Zrod socialistických výrobných vzťahov v priemysle sa stal základom budovania socialistickej dediny, socialistického poľnohospodárstva.

Od roku 1949, pod vedením robotníckej triedy, začína sa veľkolepá prestavba materiálnotechnickej základne na dedine, ktorá revolučne zmenila celý výrobný, ekonomický i sociálny obraz našej dediny. Zaostaná slovenská dedina dostáva novú tvár, ale zároveň revolučne mení celý spoločenský život a postupne premieňa i myslenie bývalého súkromého vlastníka na myslenie socialistického poľnohospodárskeho výrobcu a zároveň aj vlastníka základných výrobných prostriedkov.

Rozdrobenú poľnohospodársku malovýrobu, charakterizovanú prevažne ručnou prácou, nahradila moderná socialistická mechanizovaná veľkovýroba. Samozásobiteľský charakter malého roľníckeho podniku vymieňa veľkovýrobný podnik, na výrobných výsledkoch ktorého sa čoraz viac podieľajú pracovníci iných odvetví národného hospodárstva. Moderná mechanizácia, chemické výrobky a zavádzanie výsledkov vedeckovýskumných pracovísk do poľnohospodárstva čoraz viac a viac ovplyvňujú výsledky roľníckej práce.

V minulosti uzavretý poľnohospodársky malovýrobný podnik charakterizovaný úzkou produktivitou práce, prevažne ručnej, ovplyvňoval charakter celého reprodukčného procesu. Skutočnosť, že roku 1930 vyše 445 tisíc poľnohospodárskych podnikov na Slovensku používalo iba niečo cez tisíc traktorov, že na 1 ha pripadalo necelých 7 kg umelých hnojív, že intenzitu výroby zabezpečovala nekvalifikovaná ručná práca, svedčí nielen o zaostalosti výrobných síl v slovenskom poľnohospodárstve, ale aj o nízkej materiálnej úrovni dedinského obyvateľstva.

Proces prechodu od rozdrobenej malovýroby k družstevnej socialistickej veľkovýrobe sa odrazil nielen v kvantitatívnych ale aj kvalitatívnych ukazovateľoch. Takmer polmilióna bývalých malých podnikov reprezentuje na Slovensku 80 štátnych majetkov, na ktorých pracuje vyše 50 000 stálych pracovníkov, a 1271 družstiev s po-

čtom stálych pracovníkov 250 000. Iba štvrtina pracovníkov v porovnaní s kapitalizmom je svojím zárobkom viazaná na tú istú rozlohu pôdy, úrodnosť ktorej sa však výrazne zvýšila.

Vďaka hospodárskej politike vlády robotníckej triedy stáročnú drinu, reprezentovanú ručnou prácou, nahradili vysoko produktívne mechanizmy. Ich použitie však predpokladalo likvidovať rozdrobené parcely a neskôr z menších družstiev vytvárať väčšie výrobné celky. Ak roku 1960 na družstevných poliach pracovalo 17 239 traktorov, tak roku 1973 ich už bolo 27 640, na 1 ha pôdy v roku 1972/73 použili 194,9 kg umelých hnojív, pričom oproti minulosti zväčšené počty hospodárskych zvierat ešte zvýšili živiny pôdy, získané z maštalného hnoja. Rast produktivity práce a intenzity výroby zabezpečovali ďalej tisíce ton chemických látok, zameraných na boj proti škodcom a burinám, nové odrody osív a sadív. Revolučné zmeny neobišli ani živočišnú výrobu. Vedecky zdôvodnené krmné dávky a chovné metódy, nové konštrukcie hospodárskych budov i mechanizácia chovu zabezpečujú rýchly rast výroby a produktivity práce.

Na prenikavých výsledkoch poľnohospodárskej výroby sa značným podielom zúčastňuje naša veda, a to nielen na úseku výroby, ale aj na úseku riadenia a organizovania poľnohospodárskej výroby a nového socialistického podniku.

Zrod socialistických veľkovýrobných podnikov sa odrazil aj v novej kvalite poľnohospodárskeho výrobcu. Sociálne a triedne pestrú dedinu s univerzálnym výrobcom, charakterizovaným ručnou prácou a jej prispôbenou mechanizáciou, nahradzujú vysokokvalifikovaní odborníci a vyučení špecialisti. Roku 1973 malo na Slovensku už vyše 27 % predsedov JRD vysokoškolské a cez 40 % úplné stredoškolské vzdelanie. Ešte vyššia kvalifikačná úroveň bola u agronómov, zootechnikov a ekonómov. Vzdelanostná odborná a všeobecná úroveň sa zvyšuje aj u radových pracovníkov, najmä prípravou nových pracovníkov v školách, v rôznych kurzoch a večerných školách práce.

V poľnohospodárskych družstevných podnikoch pracovalo roku 1973 bezmála 4000 vysokoškolsky vzdelaných odborníkov

(t. j. v priemere takmer 3,2 pracovníka), 8688 odborníkov s úplným stredným odborným vzdelaním a 4071 so stredným odborným vzdelaním.

Podľa štatistických údajov pracovalo v JRD na Slovensku k 31. XI. 1971 celkom 180 654 kvalifikovaných manuálnych pracovníkov, z toho vyše 77 tisíc žien.

Takáto kvalifikačná úroveň pracovníkov v poľnohospodárskych družstvách dáva úplne nový pohľad na sociálne zloženie poľnohospodárskeho obyvateľstva i na jeho materiálnu a kultúrnu úroveň a zároveň umožňuje vysvetliť úspechy, ktoré naše poľnohospodárstvo dosiahlo v rokoch budovania socialistickej veľkovýroby.

Rast výroby, upevňovanie socialistických výrobných vzťahov umožnili výrazný rast materiálnej a kultúrnej úrovne dedinského obyvateľstva, jednak ako dôsledok plnšieho pôsobenia zákona rozdeľovaní podľa množstva a kvality práce v podmienkach družstevného vlastníctva a jednak ako dôsledok hospodárskej a sociálnej politiky vlády robotníckej triedy.

Rozvoj výrobných síl a upevňovanie socialistických výrobných vzťahov sa v súčasnom období odráža v ďalšom procese rozvoja socialistických podnikov v dvoch sférach.

Jedna z nich je charakterizovaná ďalším zlučovaním poľnohospodárskych družstiev a druhá kooperáciou poľnohospodárskych podnikov s inými poľnohospodárskymi podnikmi ako aj s podnikmi, ktoré zabezpečujú služby pre poľnohospodárstvo.

Prvý proces najvýstižnejšie charakterizuje fakt, že roku 1960, kedy už bol proces kolektivizácie u nás v podstate ukončený, reprezentoval počet JRD 2683 podnikov s priemernou rozlohou necelých 700 ha poľnohospodárskej pôdy a tento sa do roku 1974 zredukoval na 1271 podnikov s priemernou rozlohou 1200 ha.

Kooperačné podniky, ktoré prerastajú rámec družstevného vlastníctva, charakterizujú nové sociálno-ekonomické vzťahy. Nastáva tu proces zrodu novej sociálnej skupiny pracovníkov, ktorých rodí spoločné vlastníctvo družstevné a celospoločenské. Tieto javy dnes reprezentujú spoločné podniky zamerané na chov hydiny, bravčového mäsa, na stavebno-melioračné práce a iné kooperačné združenia.

Tieto javy predstavujú kvalitatívny skok aj v tom, že iniciátormi ich zrodu sú družstevníci sami. Zatiaľ čo prvá etapa prechodu roľníka ku komunizmu, etapa prechodu malovýroby na socialistickú veľkovýrobu bola neraz charakterizovaná určitými zásahmi zhora a roľník iba pomaly a postupne sa stotožňoval so svojim novým materiálnym postavením, druhú etapu charakterizuje iná skutočnosť. Ekonomické, politické a organizačné upevnenie družstevného podniku vytvorilo materiálne ale aj psychické podmienky pre nový jav, ktorý charakterizuje tento prechod. Je to iniciatíva zdola. Preto zlučovanie družstiev a kooperačné zoskupenia nemajú charakter kvantitatívnych zmien, ale najmä kvalitatívnych. Sú odrazom novej úrovne myslenia družstevných výrobcov, ktorú možno považovať za druhý dôsledok rozvoja a upevňovania socialistického družstevného vlastníctva za roky jeho existencie.

Revolučné zmeny vedomia družstevných výrobcov sú sprievodným znakom rozvoja nových socialistických výrobných vzťahov — vzťahov súdružskej spolupráce a vzájomnej pomoci. Rozoranie brázd medzi roľami odstránilo i hranice medzi roľníkmi, ktorých od seba oddeľovalo súkromné vlastníctvo základných výrobných prostriedkov. Zrodil sa nový vzťah k spoločnému vlastníctvu, vzťah ku kolektívnej práci a nový vzťah k celému kolektívu združenému do jedného podniku, práca ktorého je základom výšky životnej úrovne všetkých pracovníkov. Nie iba moja práca, ale práca všetkých spoluvýrobcov sa stáva východiskom rozdeľovania, pričom podiel z dosiahnutých výsledkov určuje iba jediné kritérium — množstvo a kvalita vykonanej práce. Nastáva triedna rovnosť — rovnosť založená práve na zásade — koľko svojou prácou do spoločenského prispeješ, toľko z neho dostaneš. Zmenili sa kritéria hodnotenia človeka — miesto veľkosti majetku, ktorý ľudí zaradoval do rôznych tried a sociálnych skupín, stáva sa kritériom hodnotenia človeka, ale aj jeho spoločenského postavenia, práca.

Táto skutočnosť, ktorá sa dostala postupne do vedomia ľudí, otvorila dvere pracovnej iniciatívy a spoločenskej a pracovnej aktivity. Socialistické súťaženie, výrobná

iniciatíva, novátorstvo, spoločenská a politická aktivita, to sú nové črty socialistického družstevného výrobcu. Tieto zmeny doch — na množstve družstevných kolektívov zapojených do socialistického súťaženého dokazovať na konkrétnych príkladoch, počtom získaných titulov „Brigáda socialistickej práce“, tisíckami hodín odpracovaných na skrášňovaní obcí i pracovísk, na bohatom spoločenskom a politickom dianí na našich dedinách, na dobrej práci stranických organizácií, práci národných výborov a na iniciatívnom podieľaní sa občanov dedín pri realizácii volebných programov.

Súčasná úroveň výrobných síl a upevňovanie socialistických výrobných vzťahov, procesy zamerané na rozvoj kooperačných a integračných vzťahov, ale aj zmeny v materiálnych podmienkach života družstevníkov a v ich vedomí vytvárajú priaznivé podmienky na zbližovanie oboch spriateľských tried — robotníckej triedy a triedy družstevných roľníkov. Tieto skutočnosti nás nútia urobiť si hlbokú inventarizáciu doterajšieho vývinu oboch tried a hľadania spoločných, ale aj rozdielnych črt v doterajšom živote, ktoré sa musia stať základom politiky našej strany v procese postupného ich zbližovania.

* * *

V rámci hlbokých a všestranných spoločenských premien, ktoré sa v našej vlasti začali národnou a demokratickou, ale hlavne socialistickou revolúciou, odohrali sa prenikavé zmeny aj na našej dedine. Prevzatie moci pracujúcimi na čele s robotníckou triedou, zospoločnenie výrobných prostriedkov, združstevnenie poľnohospodárskej pôdy, úspešná socialistická industrializácia krajiny, rovnako úspešné budovanie družstevnej poľnohospodárskej veľkovýroby — to sú základné faktory, ktorých pôsobenie určovalo a určuje aj vývin našej dediny. Pod priamym pôsobením týchto revolucionizujúcich faktorov prekonal zložitú metamorfózu a dosiahla vo svojom krátkom, 30-ročnom vývine také výsledky, aké predtým nedosiahla ani za celé stáročia.

Tento všestranný vývin zaznamenala naša dedina vďaka cieľavedomej a prezie-

ravej politike našej strany, ktorá riadiac sa aj v otázke riešenia vzťahu mesta a dediny marxisticko-leninskou teóriou, vzala si za cieľ pozdvihnúť život na dedine zo stránky ekonomickej, sociálnej, ideovopolitickej a kultúrnej na úroveň života v meste, a tak prekonať podstatné rozdiely medzi ňou a mestom. Predsavzatie a úsilie dosiahnuť tento cieľ je epochálneho významu, pretože tu išlo a ide o odstránenie stáročia pretrvávajúcej prízemnosti, zaostalosti, biedy, vysilujúcej fyzickej driny a utrpenia mnohomiliónovej časti národnej pospolitosti.

Prenikavé premeny na našej dedine sa predovšetkým odohrali v sociálno-ekonomickej a triednej oblasti. Na dedine sa podstatne zvýšil absolútny i relatívny počet príslušníkov robotníckej triedy. Stalo sa to tým, že značná časť drobných držiteľov pôdy prešla pracovať do socialistickej priemyselných podnikov a tak posilnila rady robotníckej triedy na dedine. V dôsledku týchto pohybov pracovnej sily, jej plnej zamestnanosti, rovnako ako aj v dôsledku dobrej ekonomickej prosperity jednotlivých roľníckych družstiev, sa nebývalou mierou zlepšila hospodárska situovanosť a sociálne postavenie dedinského obyvateľstva, ktorému sa tak v neobmedzenej miere umožnilo využívať výdobytky modernej techniky a novodobé kultúrne hodnoty.

V dôsledku priaznivého pôsobenia všetudového a skupinového (družstevného) vlastníctva výrobných prostriedkov, tiež jednotného výchovného pôsobenia kultúrnych ustanovizní a prostriedkov socialistickeho štátu, nastali na dedine významné zmeny v kultúrnej a ideovo-politickej oblasti. Podstatne sa zmenilo zmýšľanie, názory a postoje družstevných roľníkov i celého dedinského obyvateľstva.

Jedine socializmus dokázal odstrániť ekonomické, sociálne, kultúrne a ideovo-politické bariéry, ktoré od nepamäti rozdeľovali mesto a dedinu.

Uvedené zmeny v sociálnotriednej, ekonomickej a vzdelanostnej štruktúre dediny — menovite značný vzrast počtu priemyselných robotníkov, vznik triedy družstevných roľníkov, značný vzrast počtu nemanuálnych, najmä administratívnych, tiež duševne pracujúcich pracovníkov a v sú-

vislosti s tým podstatné zlepšenie ekonomickej situovanosti dedinského obyvateľstva — to všetko treba považovať za významné kvalitatívne zmeny, ktoré poukazujú na to, že dedinská spoločnosť nadobudla za uplynulých 30 rokov úplne iný charakter. Stratila svoj výlučne roľnícky charakter a svojou sociálno-triednou a vzdelanostnou štruktúrou a spôsobom života sa približuje po všetkých stránkach mestu. Očividne pokročila vpred, všestranne sa zvýšila životná úroveň dedinského obyvateľstva, podstatne sa zmenilo zmýšľanie a spôsob jeho života. Naša dedina preberá početné hmotné i nehmotné prvky mestskej kultúry, silno sa urbanizuje. Vo svojom všestrannom vývine doháňa mesto, pričom sa po všetkých stránkach stierajú rozdiely medzi ňou a mestom.

Družstevní roľníci až na malé výnimky zdieľajú názor, že družstevná poľnohospodárska veľkovýroba dobre vyriešila budúcnosť bývalých individuálnych roľníkov i zásobovanie obyvateľstva poľnohospodárskymi výrobkami. Tento i iné podobné názory družstevných roľníkov svedčia o ich úplnom priľnutí k družstevnej poľnohospodárskej veľkovýrobe.

Nebývalou mierou sa rozšíril vzdelanostný horizont dedinského človeka, z mentalít ktorého sa postupne vytratil a vytracajú emocionálne a religijné prvky, rezidiá starých povier a tradícií a na ich miesto nastupuje racionálny, vedecky zdôvodnený názor. Kým v minulosti bolo ideálom dedinského človeka vlastníť a nadobúdať pozemky ako zdroj obživy a reprodukcie, dnes sa stáva ideálom, cieľom, ako to ukazujú výskumy, vlastníť dobre technicky vybavený rodinný dom, vlastníť auto, cestovať, vedomá snaha po modernosti, po novom, neraz i po vedeckom poznaní a poznávaní. Pod vplyvmi vyššie uvedených socioekonomických, politických, vedeckých, technických a kultúrnych činiteľov dochádza nielen v makrosociálnej, ale aj v mikrosociálnej sfére dedinského života k veľkým posunom, k prevratným zmenám života, k utváraniu nového životného štýlu, ktorý sa čím ďalej viac približuje k životnému štýlu mestského človeka.

Osobitne treba poukázať na silnú migráciu obyvateľov z dedín do miest. V rokoch

1950–1970 poklesol na Slovensku počet obyvateľov v obciach do 500 obyvateľov z 13,3 % na 7,4 %, v obciach od 500 do 999 obyvateľov z 20,3 % na 15,3 % a v obciach od 1000 do 1999 obyvateľov z 22,3 % na 20,0 %. V súvislosti s tým sa značne zvýšil počet obyvateľov v mestách. V skupine miest od 10 000 do 19 999 obyvateľov zo 6,5 % na 7,6, v mestách od 20 000 do 49 999 obyvateľov zo 4,1 % na 10,5 % a v mestách nad 50 000 obyvateľov zo 7,4 % na 10,5 %. (V skupinách obcí, resp. miest od 2000 do 9999 obyvateľov panoval v uvedených rokoch pomerne rovnovážny stav.) Uvedené percentá vyjadrené v absolútnych číslach znamenajú, že počet obyvateľov v našich mestách v rokoch 1950–1970 sa zvýšil o 681 000, naproti tomu na dedinách (t. j. v obciach do 2000 obyvateľov) sa znížil o 265 000. Tento úbytok obyvateľov na dedine je nielen dôsledkom zmenšovania počtu detí v rodinách, ale hlavne dôsledkom migrácie obyvateľov, najmä v nižších vekových kategóriách do miest. Výsledkom týchto pohybov je pomerne vysoký vekový priemer obyvateľov dedín.

K otázke prehlbovania socialistického charakteru našej inteligencie

Pojmom socialistická inteligencia rozumieme viac než inteligenciu, ktorá žije a pracuje v našich podmienkach, v podmienkach rozvíjajúceho sa socializmu. Z hľadiska objektívneho sociálno-ekonomického postavenia je táto začlenená do systému socialistických spoločenských vzťahov, ktoré sú regulované podľa socialistických princípov a noriem; preto nemôže byť naša inteligencia iná než socialistická. Určovanie triednej kvality inteligencie len na základe kritérií z oblasti ekonomických vzťahov je však nedostačujúce. Pojem triednosti má aj dimenziu politickú a ideologickú, a ak príslušník našej inteligencie je po tejto stránke v rozpore so svojim socialistickým ekonomickým bytím, chyba mu veľmi podstatná vlastnosť socialistického inteligenta v plnom zmysle tohto slova.

Rozlišovanie medzi ekonomickými a ideovopolitickými kritériami triedneho profilu inteligencie je dôležitá marxisticko-leninská metodologická zásada, ktorú musíme bezpodmienečne dodržiavať, ak chceme

pochopiť rozporuplnosť procesu formovania socialistickej inteligencie. Vezmime napr. kapitalistickú spoločensko-ekonomickú formáciu. Za kapitalizmu nejestvujú socialistické výrobné vzťahy a predsa sa tam formujú zárodky socialistickej inteligencie, socialistickej nie čo do ekonomického bytia, ale čo do svetonázorového zamerania, filozofickej orientácie a ideovopolitického presvedčenia. Je to tá časť inteligencie, ktorá nezávisle od svojho bytia, ba často v rozpore s ním, stavia sa vedome na stanovisko proletariátu, aktívne sa zapája do jeho veľkých revolučných triednych zápasov, vstupuje do organizovaného predvoja robotníckej triedy a plní v ňom zverené úlohy.

Dnešné objektívne postavenie našej inteligencie, tak ako všetkých spoločenských tried a vrstiev, je teda socialistické, o tom nemôže byť sporu, a je to jeden zo základných výsledkov veľkých revolučných premien, ktoré sme za tridsať rokov od oslobodenia dosiahli. Vychádzajúc z tejto základne dosiahli sme nemalé úspechy aj čo do socialistickej profilácie vedomia našej inteligencie. Skúsenosť a empirické fakty nás však upozorňujú, že by bolo predčasné robiť záver, že medzi socialistickým bytím a obsahom vedomia celej našej inteligencie už nejestvujú žiadne disproporcie, že tu niet napätia a rozporov, že tu panuje najpród jednota a harmonické vyváženie.

Keď vytyčujeme úlohu prehlbovať socialistický charakter našej inteligencie, máme na mysli predovšetkým úlohu ďalej usmerňovať proces vývoja tak, aby sa v tomto procese odstraňoval existujúci nesúlad medzi socialistickým spoločenským bytím inteligencie a rozličnými nesocialistickými prvkami v jej vedomí, ktoré sa premietajú aj do konania. Z tejto všeobecnej tézy neslobodno vyvodiť záver, že každého príslušníka inteligencie apriórne pokladáme za stelesnený rozpor socialistického bytia a nesocialistického vedomia. Prax nám ukazuje, že tomu tak nie je, a pre posúdenie tejto otázky sú rozhodujúce práve empirické fakty, nie apriórne formulovaný postulát. Máme široké vrstvy inteligencie, ktoré sa vyznačujú tým, že sa úplne identifikovali so svojim socialistickým spoločenským postavením a celé ich myslenie a konanie sa uberať týmto smerom. Je to so-

cialistická inteligencia v najplnšom zmysle tohto stavu, najvyspelejšia časť inteligencie. Medzi ňou a socialisticky uvedomelými robotníkmi a družstevníkmi existuje najužšie zblíženie, aké si môžeme v daných historických podmienkach želať, a je to zároveň vzor a príklad pre každého. Žiaľ, nie všetky vrstvy inteligencie možno zaradiť do tejto kategórie. V praxi každodenného života stretávame sa s typom inteligentov, ktorým naše socialistické zriadenie nevelmi prirástlo k srdcu, ktorí sa v ňom necítia doma, ktorí zameraním svojho myslenia a konania dávajú najavo, že by neváhali vymeniť hlboké humanistické princípy nášho socialistického spoločenského zriadenia za staré buržoázne poriadky. O ľuďoch, ktorí si pokladajú za české hlásiť sa k tomuto typu, V. I. Lenin kedysi výstižne povedal, že sú to „strážcovia buržoáznych tradícií“. Krizové roky, kedy sa mohli voľne prejaviť, ukázali, že netvorí početne významnú skupinu vnútri našej inteligencie, čo ovšem neznamená, že pojem politickej významnosti je jednoznačne determinovaný kvantitatívnym rozmerom.

Okrem týchto dvoch polárne rozdielnych kategórií pozorujeme v našej inteligencii celý rad prechodných stupňov a medzitypov, ktoré úrovňou svojho vedomia, myslenia, hodnotových orientácií, politického presvedčenia atď. stoja medzi týmito krajnými pólmi. Pre príslušníkov tejto časti inteligencie je charakteristické, že sa v ich vedomí najrozmanitejším spôsobom preplietajú a križujú rýdzo socialistické prvky s rôznymi prežitkami a stereotypmi z arzenálu buržoázneho a maloburžoázneho spoločenského vedomia. To nie sú cieľavedomí odporcovia socializmu, naopak, často sa subjektívne pokladajú za jeho úprimných stúpencov, a toto ich sebahodnotenie je aj skutočne úprimné. Keďže však trpia ideovou popletenosťou a nevyhranenosťou, objektívne výsledky ich pôsobenia na okolie sa často rozchádzajú s ich dobrou mienkou o sebe. Politika voči tejto skupine inteligencie musí zodpovedať jej charakteru. Treba na ňu pôsobiť tak, aby socialistické prvky v jej vedomí postupne nadobúdali prevahu, aby si jasne uvedomila, že je v rozpore s elementárnymi zákonmi myslenia a praxe uznávať možnosť pokojnej koexistencie princípov a

ideí, ktoré sú svojou povahou antagonisticky protikladné, ktoré sa vzájomne vylučujú.

Na poli výskumu formovania socialistického vedomia našej inteligencie (a obyvateľstva vôbec) vykonal doteraz najväčší kus práce Kabinet pre výskum verejnej mienky v Bratislave. V sérii výskumov obracal pozornosť na svetonázorový a etický profil inteligencie, na jej vzťah k socialistickému zriadeniu, ku KSC, k Sovietskemu zväzu a ostatným socialistickým štátom, k našej vnútornej a zahraničnej politike, k zásadám marxisticko-leninskej teórie i praxe. Bohatý faktový materiál, umožňujúci sledovať dokonca niektoré aspekty dynamiky a vývoja socialistického vedomia inteligencie v posledných rokoch, nebol však zatiaľ dôkladne analyzovaný a zovšeobecnený.

Na základe predbežného oboznámenia sa s týmto faktografickým materiálom možno – podľa nášho názoru – vysloviť na tému socialistického vedomia slovenskej inteligencie niektoré hypotézy, ktoré bude treba podrobnejším skúmaním ďalej overovať a spresňovať.

Hypotéza 1. „Úrovňou socialistického politického vedomia sa inteligencia na Slovensku ako celok podstatne neodlišuje od úrovne vedomia robotníkov a roľníkov.“

Vo väčšine aspektov sa zistili štatisticky nevýznamné alebo málo významné rozdiely, ktoré nesvedčia o antagonistickej vyhranenosti vzťahov medzi týmito sociálnymi skupinami. Potvrdzujú skôr tézu, že proces zblížovania inteligencie s robotníckou triedou a družstevným roľníctvom, ktorý má základ v oblasti objektívnych ekonomických vzťahov, sa zreteľne presadzuje aj v rovine spoločenského vedomia. Napr. v kategórii zamestnancov, ktorej jadro tvorí inteligencia, zistila sa približne rovnaká frekvencia kladného hodnotenia sociálnych dôsledkov zospoločenšenia výrobných prostriedkov ako v celom súbore (rozdiel $\pm 2\%$). V skupine zamestnancov v porovnaní s celým súborom je približne rovnako frekventované spájanie pocitu istoty do budúcnosti so socialistickým spoločenským zriadením (rozdiel $\pm 2,5\%$). Pokiaľ ide o súhlas alebo sympatiu so súčasnou činnosťou KSC, nepresahuje tento roz-

diel hodnotu $\pm 5\%$ a analogická je aj situácia, pokiaľ ide o akceptovanie myšlienky, že spojenectvo so Sovietskym zväzom je nevyhnutné pre udržanie našej národnej slobody a štátnej nezávislosti.

Hypotéza 2. „Z hľadiska svetonázorovej zložky vedomia, pozorovanej priamo u konfliktu medzi náboženstvom a ateizmom, predstavuje inteligencia na Slovensku progresívnejší stupeň rozvoja v porovnaní s robotníkmi a roľníctvom.“

V porovnaní s celým súborom je v kategórii zamestnancov podstatne vyššia hladina osôb, ktoré priznávajú rozchod s náboženskou vierou ($+ 18,2\%$), ktoré neveria v posmrtný život ($+ 18,0\%$) a ktoré pokladajú vedu za významnejšiu pre človeka než náboženstvo ($+ 19,9\%$).

Hypotéza 3. „Inteligencia na Slovensku ako celok má zrejme väčší sklon ako príslušníci robotníckej triedy a roľníctva akceptovať technokratické (elitárske) idey a preferovať ideologický liberalizmus, avšak tento rozdiel nepresahuje štatisticky príliš významnú hodnotu“.

Tak napr. s tézou, že na vedúcich miestach našej politickej a štátnej správy by mali byť predovšetkým príslušníci inteligencie, stotožňuje sa iba o niečo viac príslušníkov zamestnaneckej kategórie ($+5\%$) v porovnaní s celým súborom a ešte menší je rozdiel, pokiaľ ide o akceptovanie zásady slobodného šírenia náboženstva popri slobodnej vedecko-ateistickej propagande ($+ 4,4\%$).

Hypotetický charakter týchto poznatkov je daný viacerými okolnosťami, najmä však tým, že sme údaje o kategórii zamestnancov extrapolovali na skupinu inteligencie, čo je prípustné len natoľko, nakoľko inteligencia tvorí súčasť zamestnancov, resp. do akej miery sa inteligenciou vyčerpáva táto kategória. V každom prípade pri výskume takej zložitej otázky, ako je proces prehlbovania socialistického charakteru vedomia našej inteligencie, nemožno sa uspokojiť globálnymi charakteristikami, nemožno prehliadnúť fakt, že ide o veľmi heterogénnu skupinu.

Nech už sú však uvedené výsledky výskumu verejnej mienky akokoľvek gnozeologicky limitované, nazdávame sa, že im nemožno uprieť istú sociologickú hod-

notu. Naznačujú, že v našej sociálnej štruktúre niet ani jednej triedy či skupiny, ktorá by stála bokom socialistického uvedomacieho procesu, ktorá by nebola týmto procesom významne poznamenaná a ktorá by na tomto poli už vyčerpala všetky možnosti. Z hľadiska stupňa socialistického uvedomenia nevystupujú v súčasnosti do popredia ani tak odlišnosti podľa sociálnych tried a skupín, ako skôr zápas socialistických a nesocialistických prvkov vedomia vnútri každej sociálnej triedy a skupiny. To koreluje s masovou sociálnou mobilitou, ku ktorej u nás po revolúcii došlo (značné posilnenie robotníckej vrstvy v inteligencii a maloburžoáznej vrstvy v skupine robotníkov). Pre politickú prax v oblasti ideovopolitickej a svetonázorovej výchovy z toho vyplýva, že by bolo nesprávne preceňovať aspekt súčasného sociálneho postavenia ľudí a zabúdať na aspekt sociálnogenetický, historický (kontinuita starých ideologických obsahov a tradícií a jej súvislosť s procesmi sociálnej mobility).

Резюме

Баух В. и колл.: Развитие классовой и социальной структуры в Словакии в условиях строительства социализма в ЧССР

В статье дан анализ основных процессов развития в словацком обществе, в частности развития социальной структуры, за последних тридцать лет. Анализ социальной структуры исходит из предположения, что центральную ось социальной структуры социалистического общества образует классовая структура, существенно связанная с отношениями собственности в обществе. При этом принимается во внимание и то, что внутри классов существуют определенные слои, различия между которыми уже не обусловлены непосредственно формами собственности на средства производства, а такими факторами, напр., как тип выполняемой работы, профессия, уровень образования, квалификация, заработок. У социального расслоения общества две основные стороны: с одной стороны оно способствует развитию и складыванию новых социалистических производственных и социальных отношений, с другой — оно отражает остатки прежней дифференциации и является с точки зрения развития социалистического общества дисфункциональным.

На материалах ряда эмпирических исследований и статистики показано, как возникновение новой социалистической Чехословакии привело за истекших тридцать лет к возникно-

вению новой социальной структуры в Словакии, к сдвигам в профессиональной и квалификационной структуре, к быстрому и комплексному развитию всех сторон социального положения отдельных классов и слоев словацкого общества. Особое внимание уделено изменениям характера труда, росту уровня жизни, идеологической интеграции, мобильности внутри поколений и между поколениями, следовательно процессам, которые отражают ослабление жесткости общественного разделения труда, а одновременно и сближение классов и слоев общества.

Summary

Bauch V. et al.: Development of Class and Social Structure in Slovakia under the Conditions of Building up Socialism in Czechoslovakia

The present paper analyses basic developmental processes that have taken place in the Slovak society — and especially in its social structure — within the past thirty years. The social-structure analysis proceeds from the assumption that its fundamental axis is formed by the class structure intrinsically connected with ownership relations prevailing in the society. However, it simultaneously

respects the fact that, within the classes, there exist certain strata the differences among which are no longer conditioned by forms of ownership of production means but by such factors as e. g. the kind of work performed, occupation, education level and qualification or wage level. The social stratification of society has two basic aspects: on the one hand, it helps to develop and crystallize new socialist production and social relations, and, on the other hand, it reflects the residues of the old differentiation and is — with respect to the development of socialist society — dysfunctional.

A number of concrete empirical researches and statistics have produced evidence of how, within the past thirty years, the rise of new socialist Czechoslovakia led to the rise of a new social-class structure in Slovakia, to shifts in occupational and qualification structure, and to a rapid and complex development of all aspects of the social position of individual classes and strata of the Slovak society. The paper devotes particular attention to changes in the character of work, growth of the living standard, ideological integration, and intrageneration and intergeneration social mobility — i. e. to processes evidencing the reduced rigidity of the social division of labour, and simultaneously the levelling of classes and strata in the society.

Sociální struktura socialistické společnosti v SSSR a její vývoj k sociální homogenitě

M. N. RUTKEVIČ

Moskva

Již z významu slova lze vyvodit, že u sociální struktury jde o strukturu společnosti, jež dále zahrnuje nejrozličnější struktury, z nichž každá má základ v objektivním členění společnosti na skupiny, a existenci souvislosti mezi nimi. Tak můžeme vidět národní (etnickou), sociálně demografickou strukturu nebo strukturu povolání jako určité a důležité aspekty sociální struktury. Avšak v každé společnosti, v níž existují třídy, je základní třídní struktura, která převrstvuje etnickou a demografickou strukturu a vykazuje úzkou souvislost se strukturou povolání.

Ve vědeckém, marxistickém smyslu jsou třídy velké skupiny lidí, které se liší svým místem v historicky určeném systému společenské výroby. Třídní struktura společnosti se nevyčerpává jen mnohavrstevnými vztahy mezi třídami. Jejimi „elementy“ jsou nejen třídy, nýbrž také sociální skupiny, jejichž znaky se plně neshodují se znaky třídy, které ale zaujímají zvláštní místo v ekonomickém systému; jejich „subelementy“ jsou sociální vrstvy, z nichž se skládají třídy a sociální skupiny. Proto je v marxistické sociologické literatuře třídní struktura často také označována jako třídní a sociální struktura nebo jako struktura třídně vrstevná. Sociální strukturu v užším smyslu zde chápeme jako třídní a sociální strukturu dnešní socialistické společnosti v SSSR včetně jejího vývoje.

Vývoj socialistické společnosti v SSSR k sociální homogenitě a upevňování její jednoty mají svůj základní historický předpoklad v revolučním převratu systému společenských vztahů, který začal v říjnu 1917. Během dvou desetiletí socialistické přestavby společnosti byla odstraněna protikladnost třídních zájmů a antagonismus mezi sociálními skupinami. Chceme se v tomto článku omezit na tendence ve vlastní socialistické společnosti, a budeme proto vycházet ze srovnání nynější sociální struktury sovětské společnosti se sociální strukturou SSSR ve druhé polovině třicátých let.

Výstavba socialismu v SSSR znamenala úplnou likvidaci vykořisťovatelských tříd a změnu sociálního třídního charakteru malovýrobců, tj. jednotlivých rolníků a drobných řemeslníků, kooperací a přechodem ke kolektivnímu společenskému hospodářství. Ve druhé polovině třicátých let se vytvořila v SSSR nová sociální společenská struktura, jež je vlastní socialismu.

Přesto došlo během více než třicetiletého období k významným změnám v sociální struktuře obyvatelstva Sovětského svazu. Údaje v tabulce 1, které se vztahují na veškeré obyvatelstvo (včetně nepracujících rodinných příslušníků), mohou zprostředkovat všeobecný přehled.

Jak je vidět z tabulky, neexistuje již dnes v SSSR žádná malovýroba a žádní

Tabulka 1: Třídní struktura obyvatelstva SSSR (v %)

	1939	1973
Dělníci	33,5	60,3
Zaměstnanci	16,7	21,0
Kolehozní rolníci a družstevní řemeslníci	47,2	18,7
Samostatní rolníci a řemeslníci	2,6	0,0

Pramen: Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1972 g.

samostatní rolníci a řemeslníci. Ze dvou kategorií, kolchozníků a družstevních řemeslníků, jejichž práce je spojena se skupinovým vlastnictvím, zmizela kategorie družstevních řemeslníků, poněvadž řemeslnická družstva vstoupila do státního průmyslu.

Významná změna početního poměru mezi dělníky, kolchozníky a zaměstnanci byla doprovázena pronikavými kvalitativními změnami v každé skupině pracujících. Bouřlivý růst dělnické třídy je krajně důležitý a podstatný rys sociálních změn v období socialismu. Zatímco dělnická třída činila r. 1939 jednu třetinu veškerého obyvatelstva, bylo to r. 1959 již 49,5 % a r. 1972 skoro 60 %. Podobně vypadá její podíl v pracujícím obyvatelstvu.

Zvýšení absolutního počtu příslušníků dělnické třídy za 35 let na 3,5násobek se vysvětluje růstem průmyslu, dopravy a sféry služeb a rovněž urbanizací země. Ale místo dělnické třídy ve struktuře je určováno nejen její početností, nýbrž i tím, že byla a je základní výrobní silou společnosti, dále revolučním charakterem této třídy, její disciplínou, organizovaností a kolektivismem. V podmínkách socialismu, kdy dělnická třída přejímá vedení veškerého života společnosti, došlo k dalšímu zvýraznění těchto tradičních základních rysů dělnické třídy, jež se kromě toho spojily se stálým růstem jejího vzdělání, kultury a kvalifikace. V r. 1939 mělo jen 8 % dělníků vzdělání nejméně v rozsahu sedmileté školy, r. 1959 to bylo 38,6 % a dnes jsou to více než dvě třetiny. Pokud jde o mladou generaci sovětské dělnické třídy, má v sedmdesátých letech zpravidla ukončené středoškolské vzdělání (10 až 11 tříd).

Vědeckotechnický pokrok přinesl změnu profesionální a kvalifikační struktury dělnické třídy SSSR. Roku 1948 bylo 46 % dělníků v průmyslu, v dopravě a stavebnictví včetně manuálně činných, r. 1969 to bylo ještě 33 % všech dělníků. Jejich podíl je tedy stále značný. Odstranění málo kvalifikované a těžké fyzické práce je velmi důležitým ekonomickým a sociálním úkolem pro příštích 15–20 let.

Vyšší úroveň vzdělání činí mladou dělnickou generaci způsobilou k tomu, aby se naučila rychleji zvládnout různé druhy

kvalifikované práce. Současně to s sebou nese nutnost odstranit všechny druhy práce, které nevyžadují žádnou zvláštní kvalifikaci, a jsou proto pro dnešního dělníka, jenž má značně vyšší všeobecné vzdělání, vyšší kulturní a technickou úroveň než dříve, málo přitažlivé.

Podíl kolchozního rolnictva na obyvatelstvu se od r. 1939 do r. 1972 významně snížil, a to o 60 %. Je to především důsledek zrychleného růstu průmyslu a stavebnictví, rychlého zvětšení měst a přesídlení venkovského obyvatelstva do měst; kromě toho je třeba přihlídnout k tomu, že určitá část kolchozů byla přetvořena na sovchozy. Současně také došlo k pronikavým kvalitativním změnám kolchozního rolnictva. Po kolektivizaci si rolnictvo zachovalo, z hlediska ekonomického i psychologického, mnohé základní znaky, které zdědilo z minulosti. V kolchozech převládala manuální, často velmi těžká práce, většina rolníků neměla žádné odborné vzdělání. Odměna za pracovní jednotky byla v jednotlivých letech velmi různá, hlavně ve formě naturálií. Kolchozy byly malé (r. 1940 připadalo na jeden zemědělský závod průměrně 69 dvorů a 500 ha společné orné půdy), největší část techniky se soustřeďovala ve strojních a traktorových stanicích. R. 1939 mělo alespoň sedmitřídní školní vzdělání jen 6,3 procenta pracujícího venkovského obyvatelstva, u kolchozníků to byla pouze dvě procenta.

Nyní jsou kolchozy mechanizovanými a elektrifikovanými velkozávody (r. 1972 průměrně 443 dvorů a 3100 ha společné orné půdy). Vlastnictví strojů v rostlinné a živočišné výrobě dosáhlo kvalitativně nového stupně, stále sílí průmyslové metody ve venkovském stavebnictví. Úroveň zemědělství se významně zvýšila. Manuální těžká práce v kolchozech ještě nezmizela, ale většinu mezi kolchozní mládeží již tvoří mechanizátoři, zaměstnanci strojních dílen, elektrikáři a kvalifikovaní pěstitelé dobytka. Úroveň všeobecného vzdělání venkovského obyvatelstva se zvýšila rychleji než u obyvatelstva městského. Podle sčítání z r. 1970 mělo 50 % pracujících na venkově odborné středoškolské vzdělání, resp. vysokoškolské vzdělání, u kolchozníků činil podíl 39,3 %. K začátku roku 1972

stoupl tento počet na 44 %. Přechod k měsíční peněžní odměně a také záruka důchodu a jiných forem sociálního zabezpečení v mnohém ohledu zrovnoprávnila členy kolchozů s dělníky a zaměstnanci sovchozů. Tak bylo za socialismu již mnoho uděláno k pozvolnému sblížení sociálně ekonomických a kulturních znaků obou hlavních tříd společnosti. Rozdíly mezi nimi se budou v dohledné budoucnosti měnit z podstatných na nepodstatné.

Více času bude zapotřebí k překonání podstatného rozdílu mezi městem a venkovem, který nelze srovnávat s rozdílem mezi dvěma hlavními třídami. Jestliže před třemi a půl desetiletími tvořili kolchozníci hlavní masu venkovského obyvatelstva, tak jejich podíl v celé zemi nyní klesl na méně než polovinu. V několika oblastech země, kde převažuje sovchozní výroba, je v kolchozech zaměstnána jen relativně malá část venkovského obyvatelstva. Ale také v těchto oblastech existuje problém sblížení mezi městem a venkovem, a to jako sociální problém. Ve vědecké literatuře se někdy setkáváme s názorem, že tento problém by se vyřešil sám, a to rozšířením měst a větším počtem městského obyvatelstva. Podíl městského obyvatelstva skutečně stoupl ze 33 % v roce 1940 na 59 % v roce 1973 a dále roste. Neznamená to však, že v procesu dalšího růstu měst „bude odstraněna“ vesnice. Sociální rozdíl mezi městem a venkovem, který jsme zdědili z minulosti na základě jejich dřívější protikladnosti, jež byla překonána socialismem, je založen na zaostávání vesnice za městem, pokud jde o vybavení stroji a produktivitu práce a o materiální a kulturní životní úroveň. Jedním z hlavních momentů tohoto rozdílu je dnes existence družstevního kolchozního vlastnictví.

Důležitým momentem při zkoumání tohoto rozdílu je existence osobního hospodářství u kolchozních rolníků, dělníků a zaměstnanců žijících na venkově. O významu osobního hospodářství v etapě, kdy byl socialismus vybudován ve svých základech, svědčí skutečnost, že r. 1940 bylo v SSSR soustředěno mimo společenské hospodářství 72 % hrubé výroby masa a 77 % mléka. Osobní hospodářství tehdy dodávalo přes 50 % živočišné tržní výroby a krylo

tím z polovice potřebu městského obyvatelstva v mléce a masě. Osobní hospodářství se i nadále uchová a bude státem v zákonných hranicích dokonce stimulováno. Jeho úloha se však zcela změnila. Osobní hospodářství produkovalo v r. 1972 jen 34 % masa a mléka: při výrobě živočišných výrobků pro trh jeho podíl klesl na 15 % a ještě se dále zmenšil vlivem zrychleného vývoje společenské výroby [Narodnoje chozjajstvo 1972 : 297]. Osobní hospodářství hraje tedy i nyní určitou pozitivní úlohu při zásobování městského obyvatelstva potravinami. Zároveň ale může být také pramenem spekulace a příjmů nezaložených na práci, a musí proto být pod kontrolou kolchozů a státních orgánů.

Připodobnění vesnice městu v úrovni technické vybavenosti a odměny za práci, sblížení obou forem socialistického vlastnictví a zmenšení úlohy osobního hospodářství, sdružování obcí, masová výstavba moderních obytných domů a kulturních zařízení, rozvoj služeb na venkově, architektonická přestavba vesnic a zlepšení dopravních spojů s městem — všechno to je názorný doklad toho, že v letech socialismu byl v SSSR již uražen významný úsek cesty k překonání rozdílu mezi městem a venkovem.

K neméně významným změnám došlo během tří a půl desetiletí v oblasti duševní práce. Počet zaměstnanců (zaměstnanci jsou podle statistiky všichni duševně pracující, s výjimkou těch, kteří se počítají ke členům kolchozů) stoupl v tomto období jak v absolutních číslech, tak také v podílu na obyvatelstvu. Při zevrubnější analýze, v níž se přihlíží k sociálním rozdílům mezi duševně pracujícími, zjistíme velmi rychlý růst počtu odborníků s vysokoškolským a odborným vzděláním (jim odpovídá náš pojem inteligence ve vlastním smyslu slova). Relativně stabilní je naproti tomu skupina, která je v sociologické literatuře často označována jako nekvalifikovaní zaměstnanci, kteří sice duševně pracují, avšak jejichž činnost je srovnatelně málo kvalifikovaná. Ti mohou být označeni — na rozdíl od odborníků — také jednoduše jako zaměstnanci, ovšem v jiném smyslu než ve statistických údajích naší tabulky.

Nejrychlejší růst ze všech sociálních

skupin zaznamenáváme u inteligence; v tom jsou vyjádřeny zvláště zřetelně požadavky vědeckotechnického pokroku. Mezi léty 1941 a 1972 stoupl celkový počet odborníků činných v národním hospodářství SSSR z 2,4 na 19 miliónů, tj. skoro na osminásobek; v průmyslu činí tento počet 12,4násobek, v zemědělství 14,9násobek a ve stavebnictví 21,7násobek [Narodnoje chozjajstvo 1972 : 524].

Při analýze rozdílů mezi tělesně a duševně pracujícími, mezi inteligencí (odborníky) a zaměstnanci (neodborníky), je třeba brát zřetel na řadu zvláštností, které vynikají nad rozdíl mezi dělnickou třídou a kolchozním rolnictvem. Je třeba brát v úvahu, že existuje poměrně velká skupina odborníků a zaměstnanců, kteří jsou členy kolchozů. Jejich počet činil v r. 1970 400 000. V jejich sociální situaci se vzájemně směšují dva různé znaky. Nicméně se převážná většina duševně pracujících neliší od dělnické třídy vztahem k výrobním prostředkům, poněvadž jejich práce je založena na všelidovém vlastnictví. Tato známá skutečnost je občas uváděna jako „důkaz“ pro to, že skoro všichni odborníci a zaměstnanci se již stali částí dělnické třídy a tím jsou zdánlivě zcela překonány podstatné sociální rozdíly mezi převážně fyzickou a převážně duševní prací. Ve vědecké literatuře je přesvědčivě dokazováno, že taková tvrzení neodpovídají skutečnosti a jsou předčasná.

Sociálně třídní rozdíly nelze redukovat na rozdíly ve vlastnických poměrech. Podle Lenina se třídy v každém systému společenské výroby liší svým poměrem k výrobním prostředkům, fixovaným z větší části v zákonech, úlohou ve společenské organizaci práce a způsobem nabývání společenského bohatství a mírou jejich podílu na společenském bohatství z toho plynoucími [Lenin 1955 : 456]. Zjišťujeme zde tři znaky, které odpovídají třem základním elementům systému ekonomických poměrů: formy vlastnictví výrobních prostředků; úloha ve společenské organizaci práce, a tím v dělbě práce; formy rozdělování.

Proces překonávání třídních rozdílů, který začal se socialistickou revolucí, je dlouhodobý historický proces. Ukončení tohoto gigantického úkolu nevyžaduje jen základ-

ní změny ve formách vlastnictví výrobních prostředků, nýbrž také v organizaci společenské práce a v principech rozdělování vyrobených produktů. Směr a tempo těchto změn bude určeno růstem výrobních sil společnosti, využitím výsledků vědeckotechnického pokroku za socialismu. Lenin to předvídal: „Je jasné, že k úplnému odstranění tříd je třeba nejen svrhnout vykořisťovatele, statkáře a kapitalisty, nejen zrušit jejich vlastnictví, je třeba zrušit také *jakékoli* soukromé vlastnictví výrobních prostředků, je třeba úplně odstranit jak rozdíl mezi městem a vesnicí, tak i rozdíl mezi fyzicky a duševně pracujícími. To je velmi dlouhý proces“ [Lenin 1955 : 456–7]. Proto Lenin pokládal překonání uvedených rozdílů za krajně důležité momenty „úplného odstranění tříd“. Pořádí, v němž Lenin uvádí úkoly stojící před stranou, není rovněž náhodné: Zrušení rozdílů mezi fyzicky a duševně pracujícími vyžaduje nejdelší čas a bez řešení tohoto problému nelze mluvit o výstavbě beztřídního společenského řádu.

Úloha ve společenské organizaci práce je dána *charakterem práce*, kterou vykonává určitá sociální skupina. Rozdíl v charakteru práce v nejširším smyslu, jenž postihuje všechny momenty společenské dělby práce, je za nynějších podmínek hlavním kritériem rozdílů mezi dělnickou třídou, zaměstnanci a odborníky, kteří jsou zaměstnáni ve státním sektoru národního hospodářství. Toto kritérium umožňuje také určit sociální vrstvy uvnitř každé skupiny. V dělnické třídě SSSR se obvykle rozlišují tři hlavní sociální vrstvy: nekvalifikovaní nebo málo kvalifikovaní dělníci, dělníci se střední kvalifikací a vysoce kvalifikovaní dělníci. Může se také dále mluvit o hraniční vrstvě mezi dělníky a inteligencí, jež je pokládána za vrstvu dělnické třídy. Kolchozní rolníky (osoby, které vykonávají převážně tělesnou práci) diferencujeme na ty, kteří nemají žádnou kvalifikaci a žádné povolání (nevyučené pracovní síly), a ty, kteří získali vzdělání. U zaměstnanců jsou tyto rozdíly méně výrazné, avšak také zde se rozlišují dvě vrstvy: méně kvalifikovaní pracovníci, kteří vykonávají převážně duševní práci, a osoby se střední kvalifikací. Uvnitř inteligence (mimo takzvané „prak-

tiky“, kteří zaujímají místo odborníka, aniž by měli odpovídající diplom) se rozlišuje vrstva techniků a obdobných odborníků se středním odborným vzděláním, vrstva odborníků s vysokoškolským vzděláním a konečně početné sice relativně malá, avšak svým významem důležitá vrstva nejvýše kvalifikovaných odborníků ve vědě a technice, literatuře a umění, ve sféře řízení, u nichž jsou tvůrčí prvky v práci nezje-
telnější.

Kromě toho existuje mezi inteligencí — podle jiného kritéria seskupování — ještě část, která trvale zastává organizátorské funkce. Jsou to vedoucí závodů a institucí, jejich zástupci, vedoucí strukturálních jednotek, tj. oddělení, laboratoří, kateder na vysokých školách atd. Podle našich výpočtů činí asi jednu pětinu všech odborníků.

Hlavní součástí intelligence jsou ti, kteří vykonávají kvalifikované činnosti: ošetřující lékaři, vyučující na školách a vysokých školách, konstruktéři a zaměstnanci laboratoří, tvůrci duchovních hodnot ve vědě a umění. Funkce organizátorů výroby a celého společenského života není však možné přiznat jen této vrstvě. Na jedné straně lidé, kteří se počítají k organizátorům, ve většině případů organizátorskou činnost spojují s činností praktickou. Například primář v nemocnici je nejen personálním vedoucím, ale ošetřuje také nemocné, poně-
vadž je zpravidla uznávaný odborník. Podobně je tomu u vedoucích konstrukčních kanceláří, vedoucích kateder na vysokých školách atd.

Na druhé straně není organizátorská práce privilegiem těch, kteří řídí společnost jejím jménem a pod její kontrolou. Organizátorskou práci ve společenské oblasti vykonávají milióny dělníků, kolchozníků, zaměstnanců a odborníků. Tajemníci a členové vedení stranických a komsomolských organizací, vedení odborů, poslanci sovětů, aktivisté ve všech masových organizacích jsou celou armádou organizátorů, bez nichž se socialistická společnost nemůže obejít. Již dnes je významná část organizátorské práce vykonávána jako společenská činnost a úloha mas v řízení ustavičně poroste. Pokusy pokládat organizátory za zvláštní sociální skupinu, dokonce za „novou tří-

du“, za „kontratřidu“ apod. neobstojí před vědeckou kritikou.

Rozdíly ve formách společenského vlastnictví určují tímto způsobem podstatu sociálních hranic mezi kolchozním rolnictvem na jedné straně a dělnickou třídou, inteligencí a zaměstnanci na druhé straně. Sociální rozdíly mezi městem a venkovem, jež jsou velmi rozmanité, zahrnují existenci osobního vlastnictví určitých výrobních prostředků potřebných pro osobní hospodářství. Charakter práce, a tím místo ve společenské organizaci práce určují podstatu existujících sociálních hranic mezi dělnickou třídou, zaměstnanci, odborníky i mezi jednotlivými vrstvami uvnitř tříd a sociálních skupin.

Rozdíly ve formách nabývání a ve výši příjmů jsou určovány jak rozdíly ve formách vlastnictví, tak také charakterem práce. Družstevní forma kolchozního vlastnictví přináší více nebo méně velké výkyvy v odměňování. V ekonomicky slabých kolchozech je odměna nižší než pro odpovídající kategorie dělníků v sovkhozech, v silných kolchozech je naproti tomu vyšší, neboť část diferenciální renty se mění na důchody kolchozníků. Rozdíly v odměňování práce plynou také z velikosti kolchozních hospodářství a z jejich geografické polohy. Pro hlavní masu pracujících na venkově zůstává osobní hospodářství doplňkovým zdrojem příjmu. Odměna za práci podle její složitosti, kvalifikovanosti, obtížnosti pracovních podmínek a odpovědnosti, tj. základní princip socialismu, vede v nynějších podmínkách k určitým rozdílům v příjmech sociálních skupin a zvláště vrstev uvnitř těchto skupin.

To jsou nejdůležitější znaky třídní a sociální struktury rozvinuté socialistické společnosti v SSSR. V hlavních hlediscích se shoduje se strukturou, která se vytvořila v období, kdy byl socialismus vybudován ve svých základech. Vyznačuje se především vyšším stupněm zralosti socialistických společenských poměrů a větší sociální jednotou, které společnost dosáhla.

Hlavní směr dalšího vývoje a zdokonalování sociální struktury sovětské společnosti je ve sblížování všech tříd a sociálních skupin, v pozvolném překonávání

existujících rozdílů a sociálních hranic mezi nimi. Rostoucí sblížení znamená zmenšení existujících rozdílů, měřitelné objektivními kritérii, a současně odraz tohoto procesu ve vědomí lidí, kteří více či méně přesně chápou svoji sociální pozici jako „dělníci“, „kolchozníci“, „zaměstnanci“, „inženýrsko-technický personál“ atd. Vedle termínu sblížení se pro charakterizování vývojových tendencí sociální struktury používá také termín „splnutí“. Podle našeho mínění nemají ale tyto termíny stejný význam. Splnutí sociálních skupin je proces ležící v budoucnosti, až mezi nimi budou překonány všechny sociální rozdíly. Splnutí je výsledkem procesu sblížení a tendence v něm obsažené. Mluvit dnes o splnutí tříd a sociálních skupin v SSSR by bylo předčasné, jakkoli první začátky splnutí, které se nejsilněji projevují mezi hraničními sociálními skupinami, již existují. Už dnes je řízení automatů a agregátů s pomocí přístrojů hlavní náplní pro řadu povolání. Spojuje se u nich kvalifikovaná duševní práce s tělesnou prací neméně kvalifikovanou. Tento proces pokročil tak daleko, že se v tomto případě již může mluvit o jejich částečném splnutí.

Jinou otázkou všeobecného zájmu je poměr mezi sblížením tříd a sociálních skupin a přeměnou jedné části třídy nebo sociální skupiny v část jiné třídy. Do jisté míry, jak známo, k tomu došlo, když např. byla řada kolchozů přeměněna na sovchozy nebo když se výrobní družstva stala státními podniky. V jiné formě dochází ke stálým změnám, když se pracující z jedné třídy a sociální skupiny přeměňují v jinou. Rozsah těchto sociálních přesunů je velmi významný.¹ Proporce sociální struktury se budou také dále měnit. I v budoucnosti se budou doplňovat řady dělnické třídy a zvětšovat počet odborníků. Sociální přesuny jsou na jedné straně ulehčovány sblížením sociálních skupin (čím menší jsou rozdíly, tím snáze probíhá přechod), na druhé straně podporují a ulehčují proces sblížení.

Jako každý statistický proces uskutečňuje se sblížení nejen v jednom směru, nýbrž v obou směrech, přičemž převládající vývoj je podmíněn společenskými po-

žadavky. Například migrační pohyb z města na vesnici nebo doplňování dělnické třídy dětmi z rodin odborníků nejsou nevýznamné procesy, jsou však překrývány pohyby, které mají opačný směr.

Při veškerém významu těchto procesů nelze se nikdy dívat na vývoj socialistické společnosti jako na změnu jedné sociální skupiny ve druhé, kupříkladu přeměnu všech občanů v příslušníky dělnické třídy nebo inteligence. Budoucí beztřídní společnost, v níž budou všichni praceschopní členové současně dělníky a budou mít vysoké vzdělání, a v tomto smyslu by se tedy počítali k inteligenci, vůbec nebude společností *jedné* třídy nebo *jedné* sociální skupiny. Nejlepší charakterové rysy dnešních dělníků, kolchozníků, příslušníků inteligence nalézají svoji syntézu v dělníkovi budoucnosti.

Všeobecná zákonitost vývoje sociální struktury socialistické společnosti ve směru k sociální homogenitě je vyjádřena třemi hlavními tendencemi.

Za prvé je to další sblížení všech tříd a skupin pracujících, pokud jde o jejich postavení vzhledem k výrobním prostředkům. Je vyjádřeno především pokračujícím sblížením všelidového a skupinového vlastnictví. Jak již bylo poznamenáno, zmenšují se stále rozdíly mezi oběma formami socialistického vlastnictví. Hlavní výrobní prostředky v kolchozech a sovchozech již dnes rovněž nejsou rozdělovány při odchodu pracovníků. Upevnění kolchozů, rozšíření jejich vztahů ke státním podnikům, vytvoření mezidružstevních zařízení, kolchozních, sovchozních a jiných smíšených podniků, vzrůst technického vybavení zemědělství — to všechno znamená překonání izolovanosti družstev, zvýšení jejich produktivity práce a úrovně jejich příjmů, a tím přiblížení kolchozníků k dělnické třídě a především k sovchozním dělníkům, jimž stojí nejbližší se zřetelem k pracovním a životním podmínkám.

Ke sblížení všech pracujících, pokud jde o výrobní prostředky, přispívá také trvalé zmenšování rozsahu a úlohy osobního hospodářství na trhu, jehož základem je rychlý rozvoj společenského hospodářství a vzrůst

¹ Termín „sociální přesuny“ se nám jeví jako přesnější než „sociální mobilita“. Srv. Rutkevíc — Filippov 1976.

příjmů kolchozů a pracovníků v sovětech. Perspektivně budou všichni pracující ve městě a na venkově zakládat svoji práci zcela na společenském vlastnictví a své příjmy budou dostávat jen ze společenského hospodářství.

Proces vzrůstající sociální rovnosti, co se týče výrobních prostředků, se uskutečňuje také uvnitř státního sektoru hospodářství. Každý znárodněný podnik je prvkem celého systému národního hospodářství, je ale také od něho ohraničen určitou izolovaností, relativní samostatností. Podnikové kolektivy nemají žádnou moc disponovat výrobními prostředky. Ale na tom, jak jsou tyto fondy rozsáhlé a kvalitní, je podstatně závislá kvalifikace dělníků, zaměstnanců a inženýrsko-technického personálu i jejich odměna za práci. V současné době existují jak mezi odvětvími hospodářství, tak také mezi podniky uvnitř hospodářských odvětví velmi značné rozdíly v hodnotě základních fondů, které připadají v průměru na jednoho pracovníka.

Vědeckotechnický pokrok v socialistických podmínkách nutně vyžaduje pozvolné odstranění nekvalifikované a málo kvalifikované práce ve všech odvětvích hospodářství a ve všech závodech zavedením nové a nejnovější techniky a zlepšením organizace práce a výroby. Dochází ke koncentraci výroby. Především jsou vytvářena velká hospodářská sdružení, která umožňují specializaci výroby v jednotlivých závodech a růst produktivity práce. Tyto ekonomické procesy mají hluboký sociální obsah, poněvadž se jejich prostřednictvím dosahuje přizpůsobení technického zařízení a vybavení pracovních kolektivů fondy, a tím jejich reálného podílu na užívání všelidového vlastnictví. Ve stejném směru působí i takový důležitý sociální faktor jako vzrůst úlohy pracujících při řízení podniků a sdružení, jež se uplatňuje v celém systému společenských organizací (stranické výbory, které mají právo kontroly nad činností vedení, odborové výbory, orgány lidové kontroly, stálé výrobní porady atd.).

Další mimořádně důležitá tendence ve vývoji sociální struktury socialistické společnosti je *sblížování tříd, skupin a vrstev pracujících podle charakteru práce*. Vě-

deckotechnický pokrok urychluje proces zvyšování podílu duševní práce ve výrobní sféře. Věda, jež vstupuje do techniky a technologie a vniká i do vědomí pracujících, se stává stále více bezprostřední výrobní silou. To je vyjádřeno nejprve v růstu absolutního a relativního (poměrného) počtu zaměstnanců ve společnosti a sféře výroby, kteří vykonávají duševní práci, a za druhé ve vzrůstajícím podílu duševních prvků v tělesné práci.

Vědeckotechnický pokrok mění charakter práce bezprostředních výrobců, nová technika a technologie vyžadují od většiny dělníků stále vyšší všeobecné vzdělání a větší odborné vědomosti, jakož i tvůrčí aplikaci těchto vědomostí ve výrobním procesu a samostatné řešení komplikovaných výrobních úkolů. K dělnické třídě v Sovětském svazu se připojuje stále více skupin povolání, které obsluhují složitou techniku. Užívání složitých agregátů, ale i montáž, instalace a oprava zařízení vyžadují především technické a vědecké znalosti. To neznamená, že již zmizely rozdíly mezi dělníky a inteligencí. Ale dnes už nepostačuje u definice dělnické třídy za socialismu označovat ji jednoduše jako „souhrn osob v národním hospodářství pracujících tělesně“ a nebrat v úvahu nové jevy.

Pojem „převážně fyzická práce“ zdomácněl, vyjadřuje také v podstatě materiální a bezprostřední charakter působení dělníka na výrobní prostředky. To se však týká pouze podstaty. Definice činnosti dělníka jako „převážně tělesné“ se dnes hodí pro převažující většinu. V tom se ale bere jen málo ohled na to, že pro řadu povolání se stává hlavní činností kontrolní funkce. Proto se u nich spojuje, jak již bylo zmíněno, kvalifikovaná fyzická práce s kvalifikovanou duševní prací. Proces sblížování fyzické a duševní práce pokročil v jejich činnosti tak daleko, že se v tomto případě může již mluvit o jejich organické jednotě.

Tato část dělnické třídy je v sociologické literatuře SSSR již od počátku šedesátých let označována jako „vrstva vysoce vzdělaných dělníků“ [Podjóm kulturno-techničeskogo urovnja 1961]. Pokrok v technice vyžaduje dnes od významné části dělníků stejnou úroveň vzdělání, jakou poskytuje odborná škola, někdy dokonce i vysoká

škola. V průmyslu SSSR bylo v r. 1970 25,7 % všech diplomovaných techniků čin-
ných jako dělníci a jejich počet stále vzrůs-
tá. Celkový počet osob s odborným, nedo-
končeným i dokončeným vysokoškolským
vzděláním, které jsou činné jako dělníci,
tzn. jsou statistikou zachycováni jako děl-
níci, činil r. 1970 přibližně 2,5 miliónu lidí.
[Itogi perepisi 1973]. Je třeba také uvážit,
že významná část těchto osob absolvuje
dálkové nebo večerní studium, že práce
velkého počtu osob, které mají diplom, ne-
odpovídá odbornému vzdělání, jež získaly.
Ti, kteří obsluhují komplikovanou techni-
ku, nebo mají diplom technika nebo inže-
nýra, představují zcela zvláštní část děl-
nické třídy. Tyto kádry se neliší od tech-
niků, kteří jsou činní jako mistři, vykoná-
vají funkce vedoucích oddělení, vedoucí
výrobních oddělení, laboratoří atd., avšak
svou úroveň vzdělání bezpochyby náleží
k dělnické třídě. Skupina „vysoce vzděla-
ných dělníků“ nestojí někde mezi dělnic-
kou třídou a inteligencí. Je nejperspektiv-
nější vrstvou dělnické třídy.

Mimoto pokračuje technizace duševní
práce významných skupin inteligence a
zaměstnanců. Nejzřetelněji k tomu dochází
ve výzkumných odděleních závodů, v po-
kusné výrobě a ve výzkumných ústavech
technického zaměření. Používání nové slo-
žité techniky zvyšuje podíl kvalifikované
fyzické práce také v činnosti učitelů (pro-
gramované vyučování, pokusné laboratoře),
lékařů (chirurgové, rentgenologové atd.),
ekonomů a mnohých jiných kategorií od-
borníků, dokonce i zaměstnanců obchodu
a správy. Jejich práce se mění zavedením
organizační techniky do oblasti řízení.

Tímto způsobem určuje vědeckotechnic-
ký pokrok dvoustranný charakter procesu
sblížování dělníků a inženýrsko-technické-
ho personálu a vůbec všech tělesně a du-
ševně pracujících. Tento proces již obsahuje
prvky splynutí a nakonec také k jejich sply-
nutí vede. To je však dlouhodobý proces.
V. I. Lenin předvídal, že odborníci, inteli-
gence „zůstanou zvláštní vrstvou až do do-
sažení nejvyššího vývojového stupně ko-
munistické společnosti“ [Lenin 1955 : 715].

S oběma prvými je nerozlučně spjata
velmi důležitá tendence — *sblížování všech
sociálních skupin sovětské společnosti a je-
jich vrstev v oblasti rozdělování.*

Mezi kolchozníky a ostatními skupinami
sovětské společnosti existují rozdíly ve
způsobu nabývání příjmů, protože v kolek-
tivním hospodářství (v poměru ke státním
zemědělským závodům) existuje závislost
mzdy na výsledcích zemědělského roku a
na usneseních přijatých členskou schůzí
kolchozu. Zavedení garantovaného minima
měsíčních výplat a sociální zabezpečení
v kolchozech mělo však rozhodující vý-
znam pro sblížení kolchozníků a sovchoz-
ních dělníků v úrovni mezd. Druhým mo-
mentem jsou rozdíly plynoucí z úrovně
příjmů v kolchozech a vůbec na venkově,
v průměru nižších než ve městě. Tento
rozdílný právní mizí. Tendence rychlého růstu
příjmů pracujících na venkově je velmi
stabilní. V roce 1970 stoupl reálný příjem
dělníků a zaměstnanců ve srovnání s před-
válečným rokem 1940 na trojnásobek, reál-
ný příjem kolchozníků na 4,8násobek.

Srovnání pracovního příjmu sociálních
skupin pracovníků státního socialistického
sektoru je ztíženo tím, že se od sebe silněji
odlišují pracovní podmínky v hospodář-
ských odvětvích a odměna je pracovními
podmínkami opět silně ovlivněna. Předsta-
vu o podstatě probíhajících procesů však
poskytuje srovnání v rámci hlavních hos-
podářských odvětví. Bereme-li 100 jako
průměrný příjem dělníků v průmyslu, vy-
tváří průměrný příjem úředníků a inže-
nýrsko-technického personálu (jako základ-
ní kategorie odborníků v průmyslu) relace
uvedené v tab. 2.

Pracovní příjem úředníků, který byl
před válkou průměrně vyšší než příjem
dělníků, je dnes nižší. Vysvětluje to tím,
že průměrná úroveň kvalifikace dělníků
značně vzrostla, přičemž jejich práce také
vyžaduje větší vynaložení energie. Odmě-
na inženýrsko-technického personálu, která
byla před válkou více než dvakrát vyšší
než odměna dělníků, ji nyní přesahuje
o jednu třetinu. V tomto faktu je rovněž
vyjádřen rychlý růst kvalifikace dělníků.
Je nutné zde však provést několik korek-
tur. Přílišné přiblížení příjmu techniků a
inženýrů k příjmu kvalifikovaných dělníků
má často i negativní stránku: jednotliví
dělníci, kteří získali diplom technika nebo
inženýra bez přerušení výkonu povolání,
nechtějí z materiálních pohnutek přijmout
žádnou funkci v inženýrsko-technickém

Tabulka 2: Mzdové relace kategorií pracovníků

Sociální skupina	1940	1960	1970
Dělníci	100	100	100
Úředníci	111	82	85
Inženýrskotechnický personál	215	151	136

Pramen: Narodnoje chozjajstvo v 1972 g.

oboru. V těchto i v jiných případech by provedení korektur směrem k větší diferencovanosti dělnické mzdy pro jednotlivé kategorie zaměstnanců nezměnilo podstatu základního procesu, totiž rostoucí sblíživání pracujících z hlediska příjmu.

Příjmové rozdíly mezi sociálními skupinami jsou nyní nepatrnější než rozdíly uvnitř každé z nich. Minimální mzda činí 70 rublů měsíčně, kategorie dělníků a kolchozníků s nejvyšší kvalifikací dostávají příjem, který je několikrát větší. Poměr mezi nástupním platem absolventů vysokých škol a obvyklou úrovní příjmu vysoce kvalifikovaných odborníků (doktorů věd na vysokých školách a ve výzkumných zařízeních) vykazuje dokonce proporce 1 : 4 nebo 1 : 5. Existence tak značných dočasných rozdílů v odměňování je podmíněna sociální rozdílností práce a nutností, že společnost musí materiálně stimulovat úsilí pracujících o vyšší kvalifikaci.

Je ale třeba poukázat na to, že reálné rozdíly v životní úrovni občanů jsou podstatně menší než rozdíly ve mzdě. Za socialismu působí ve sféře rozdělování další důležitý faktor sociální integrace — rychlý růst *společenských* spotřebních fondů. Z těchto fondů jsou fakticky hrazeny veškeré výdaje na vzdělání a zdraví, významnou měrou výdaje na bydlení a kulturní potřeby, příspěvky na děti, zvláště pro rodiny s více dětmi atd. Reálný příjem oby-

vatelstva na hlavu stoupl od r. 1960 do r. 1970 na 159 %; výdaje ze společenských spotřebních fondů vzrostly více než dvakrát [Narodnoje chozjajstvo 1922—1972 : 363].

V nejbližších 15—20 letech porostou společenské spotřební fondy rychleji než příjmy. Podle několika běžných výpočtů se průměrný příjem zdvojnásobí, ale společenské spotřební fondy se zečtyřnásobí. Bude-li dále důsledně prováděna politika zvyšování minimálních mezd, bude to v celku znamenat další podstatný krok kupředu k sociální rovnosti ve spotřební sféře.

Růst sociální homogenity probíhající prostřednictvím sblíživání sociálních skupin a mizení hranic mezi nimi tak ve všech třech oblastech sociálně ekonomických vztahů vyznačuje základní směr jejich vývoje. Perspektivně dojde k jejich splnutí.

Literatura

- Itogi Vsesojuznoj perepisi naselenija 1970 g.* Moskva 1973.
 Lenin, V. I.: *Velká iniciativa*. Vybrané spisy, sv. 2. Praha 1955.
 Lenin, V. I.: *O úloze a úkolech odborů za nové ekonomické politiky*. Vybrané spisy, sv. 2. Praha 1955.
Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1972 g. Moskva 1973.
Narodnoje chozjajstvo SSSR 1922—1972 gg. Moskva 1973.
Podjom kulturno-techničeskogo urovnja sovětskogo rabočego klassa. Moskva 1961.
 Rutkevič, M. N. — Filippov, F. R.: *Socialnyje peremeščenija*. Moskva 1970.

Výzkum sociální struktury a řízení sociálních procesů

Na mezinárodní poradě komunistických a dělnických stran v Moskvě roku 1969 konstatoval L. I. Brežněv, že šedesátá léta „zaujmou v dějinách světového socialismu zvláštní místo. Právě v tomto desetiletí mnohé bratrské země dovršily budování základů socialismu a přikročily k výstavbě rozvinuté socialistické společnosti“ [Dokumenty 1969 : 11]. Na základě zkušeností Sovětského svazu a jeho komunistické strany formulovaly bratrské strany zemí socialistického společenství hlavní úkoly, v nichž byly určeny stejné generální cíle a stejné cesty k jejich dosažení. VIII. sjezd SED charakterizoval další „růst materiální a kulturní životní úrovně lidu na základě vysokého vývojového tempa socialistické výroby, zvýšení efektivnosti, vědeckotechnického pokroku a růstu produktivity práce“ [Protokoll 1971 : 61] jako hlavní úkoly veškeré další práce. Toto stanovení cíle, který je svou podstatou konkrétním historickým určením úkolů, jež plynou z hlavního ekonomického zákona socialismu a objektivních požadavků jejich vědomého prosazování, podmiňuje rozhodující vývojové procesy, které musí být zvládnuty v nynější fázi vývoje naší společnosti.

Budování rozvinuté socialistické společnosti, zvláště další zdokonalování společenských vztahů a rozvoj socialistické osobnosti vyžadují, aby byly krok za krokem, dalekosáhle a harmonicky rozvíjeny všechny oblasti života společnosti — hospodářství stejně jako území, výrobní síly stejně jako pracovní a životní podmínky pracujících — a aby byl prosazován zákon jejich plánovitého a proporcionálního rozvoje. Význam tohoto úkolu ještě také v procesu výstavby komunistické společnosti je zřejmý z formulace L. I. Brežněva na XXIV. sjezdu KSSS, že je žádoucí současně s úkoly, jež mají být řešeny ve výrobě a hospodářství, „koncentrovat vždy více sil a prostředků na řešení úkolů, které souvisí se zvýšením blahobytu sovětských lidí.

Nemůžeme už získat v určitých oblastech — i kdyby byly také velmi důležité — náskok a současně trpět značné zaostáváním v ostatních“ [Rechenschaftsbericht 1971 : 54].

Mezi dalekosáhlými vývojovými procesy, kterých jsme se zde dovolávali a jejichž rozhodující charakteristikou je jejich komplexnost, stále užší vzájemný styk různých oblastí společenského života, zaujímá klíčové postavení další vývoj sociální struktury socialistické společnosti. Leninova slova o tom, že „sociální struktura společnosti a státní moci se vyznačuje změnami, bez jejichž vysvětlení nelze učinit ani krok v žádné oblasti veřejné činnosti,“ [Lenin 1957 : 133] jsou dnes neméně aktuální. A to především proto, že výstavba rozvinuté socialistické společnosti je nerozlučně spojena s pronikavými změnami sociální struktury, které se uskutečňují především ve dvou základních procesech: jednak vyšším rozvojem dělnické třídy, v níž je úroveň pokrokových částí třídy měřítkem pro vývoj celé třídy, jednak sblížováním tříd a vrstev na základě stálého upevňování vedoucí úlohy dělnické třídy a jejího svazku s třídou družstevních rolníků s cílem postupného vytvoření beztřídní společnosti.

Vědomá tvorba těchto základních objektivních sociálních procesů klade nové, vyšší požadavky na společenské řízení a plánování. Politické vedení společnosti dělnické třídy a společenské řízení a plánování patří k základním zákonitostem socialistického rozvoje. Hlavní klíč k pochopení nových úkolů, které mají být řešeny, je v souvislosti s řešením hlavního úkolu, v zásadě formulovaném VIII. sjezdem SED, učinit východiskem plánování potřeb pracujících a především dělnické třídy. Tento princip shrnuje zcela jasně, o co v podstatě jde: o způsob a cestu společenského řízení a plánování, které se stále orientuje na nedílitelnou jednotu vědeckotechnických, ekonomických a sociálních zájmů. V tomto

smyslu nelze považovat „sociální plánování“ za žádnou resortní záležitost vedle ostatních, nýbrž za skutečnost, že vyšší kvalita řízení a plánování *veškerých společenských procesů*, v jejichž rámci je a zůstává jádrem plánování národního hospodářství, se stává stále naléhavějším požadavkem. Obsáhlé sociální plánování nenastupuje vedle ekonomického — je spíše rozšířením jeho záběru se zřetelem na stále lepší ovládnutí dialektické jednoty vědeckotechnických, ekonomických, sociálních a ideologických vývojových procesů. Další zvýšení kvalifikace společenského řízení a plánování směřuje k tomu, aby byla plně rozvinuta společenská aktivita a uvědomění dělnické třídy jako vedoucí třídy socialistické společnosti a tvůrčí činnost celé třídy, aby byly upevněny svazky dělnické třídy a tím změněna sociální struktura celé společnosti. V těchto procesech jde jak o pokračující sociální sblížování tříd a vrstev směrem k beztřídní společnosti, tak také o postupné překonávání ostatních sociálních rozdílů, jež přihlíží k objektivním požadavkům. právě tak jako k ekonomickým možnostem.

O rostoucím mezinárodním významu socialistické společnosti mluví to, že v míře, jak se chápeme úkolů zde naznačených, buržoazní a především reformističtí ideologové objevují problém „společenského plánování“ také pro kapitalistickou společnost, kdežto ještě před několika lety bylo krédem pravicové sociálně demokratické ideologie právě tak oslavování „svobodného tržního hospodářství“ jako zatracování veškerého společenského plánování. Bezpochyby se v těchto snahách sbíhá více tendencí. Tak odrážejí — i když demagogicky zkresleným způsobem — nárok státní monopolistického kapitalismu na panství, který směřuje k tomu, aby si podřídil všechny oblasti života společnosti. Tím mají být odmítány oprávněné požadavky dělnické třídy a ostatních pracujících na pronikavé reformy — přičemž funkce pravicových sociálně demokratických vůdců nespočívá v tom, skutečně zastupovat tyto zájmy, nýbrž naopak v tom, obracet se proti objektivním třídním zájmům proletariátu a falšovat je do dobře dávkovaných mechanismů „systémové stabilizace“. Pravicoví vůdce sociální demokracie se zřekli již

před desetiletími revoluční přestavby společenských struktur a dnes upustili v NSR v podstatě také od pokusu zasahovat do ní jakýmkoli způsobem *reformisticky*; omezují se na ideu, že je třeba vyrovnávat, zprostředkovávat mezi základními společenskými silami a jejich zájmovými konflikty. Tak se praví v „Nástinu ekonomicko-politického orientačního rámce pro léta 1973—1985“: „Zaměstnanci a akcionáři (vybrané opsání pro proletariát a kapitalisty — pozn. autorů) mají stejný zájem na tom, aby udrželi a zlepšili postavení svého podnikání na trhu. Naproti tomu existují v otázkách podnikové politiky zájmové protiklady, které mají být buď popřeny, nebo potlačeny. Souhlasu však bude dosaženo tím, že protikladné zájmy budou otevřeny a fair urovnány. Tak chápáný souhlas nesníží hospodářskou výkonnost podnikání, nýbrž může ji zvýšit zmírněním vnitřních protikladů“ [Entwurf 1972 : 72].

Bezmocnost reformismu kulminuje v tezi „sociálních povinností vlastnictví“ [Entwurf 1972 : 2]; zřeknutí se revoluční změny kapitalistických vlastnických poměrů bylo doplněno zřeknutím se jejich reformistických modifikací; reformismus se rozpouští v nezávazných výzvách. Důsledně je tato rezignace doplňována tvrzením, že ani socialismus není schopen řešit problém překonání sociálních rozdílů a vede naopak k novým sociálním rozdílům, novým „vládnoucím třídám“ atd. Reformistické „společenské plánování“ a dalekosáhlé společenské řízení a plánování v socialismu nemají nic společného; liší se jako den a noc v podstatě, tj. v třídním obsahu. Zde, v naší společnosti, jde o uskutečňování základních požadavků historického poslání dělnické třídy, o vytvoření společnosti spočívající na sociální rovnosti. Politika strany a socialistického státu, zaměřená na vědomé plánovité ovládnutí nových vývojových procesů, je tak bezprostředním výrazem třídních zájmů dělnické třídy — směřuje přímo k jejich uskutečnění. Jedná se zde o strategii dlouhodobě založenou, vyvozenou ze společenských prognóz marxismu-leninismu, která zároveň odvozuje úkoly, jež mají být konkrétně řešeny, z analýzy současných možností a požadavků vývojových etap. Příkladem této jednoty dlouho-

dobých cílů a konkrétních úkolů je komplexní program výstavby bytů, přijatý 10. plénem SED, který vychází z analýzy sociální podstaty bytové otázky, určuje třídní obsah problému a jde až ke zjištění detailních úkolů výstavby bytů, dodavatelského průmyslu, nábytkářského průmyslu atd.

Rozhodující východiska pro konkrétní analýzu sociální struktury, požadovanou VIII. sjezdem SED, jsou v základních procesech rozvoje dělnické třídy jako vedoucí třídy socialistické společnosti. Dělnickou třídou v jejím základním sociálním vztahu charakterizují vlastnosti, které ji vystihují jako historickou kvalitu a jež tvoří rozhodující základ její vedoucí úlohy: je vedoucí třídou socialistické společnosti, „protože její třídní zájmy jsou v souladu s objektivními požadavky, protože je třídou nejvýše organizovanou, vedenou a vychovávanou marxisticko-leninskou stranou, protože jako nositelka marxismu-leninismu disponuje jediným vědeckým světovým názorem, protože jako třída nejúžeji spojená se socialistickým lidovým vlastnictvím vytváří největší část všech materiálních hodnot, a konečně protože jako početné nejsilnější třída zahrnuje převážnou část pracujících“ [Hager 1971 : 15].

Zároveň — a v míře, v níž jde o praktické konkrétní řízení a plánování, stále naléhavěji — vyvstává však otázka po konkrétních sociálních procesech, v nichž dělnická třída uskutečňuje jako jednotná třída svoji vedoucí roli a v nichž sama sebe dále rozvíjí. Je zajímavé, jak, jakým způsobem a v jaké míře jsou svou konkrétní společenskou aktivitou zapojeny do těchto procesů *všechny části třídy*. Toto postavení otázky vede nutně k fenoménu sociální diferencovanosti: pokud jde o postavení v systému společenské dělby práce, o požadavky pracovního procesu, o kvalifikaci a vzdělání, o příjem a životní úroveň, je děl-

nická třída charakterizována ještě mnohovrstevnými rozdíly. Tato okolnost, v níž se v základě shrnují všechny podstatné stránky objektivních pracovních a životních podmínek, má dalekosáhlé důsledky pro rozvoj osobnosti, pro rozvoj socialistického uvědomění, sociálních vztahů a společenské aktivity. Ve výzkumu struktury dělnické třídy nejde, vyhoceně řečeno, o klasifikační modely nebo modely seskupení, nejde o odpověď na otázku, v čem vlastně spočívá „struktura“ dělnické třídy, nýbrž jde právě o tento vztah mezi sociální diferencovaností a rozvojem vědomí a chování, o vztah mezi společenskou působností třídy jako historické kvality na základě vlastností charakterizujících třídu jako celek a její vnitřní diferencovanost.

Zprostředkující rovina mezi těmito dosud popsányými aspekty (jednotnost a vnitřní diferencovanost třídy) — jak objektivně, tak také teoreticko-metodologicky — spočívá ve společenské dělbě práce.¹ Široce rozvětvenou diferencovanost, skutečnost, že jednotná třída v rozhodujících sociálně ekonomických dimenzích je zároveň diferencována, lze vysvětlit jen tím, že společenská dělba práce má i v socialistické společnosti svůj korelát v sociální diferencovanosti, která ji doprovází s historickou nezbytností. Přihlížíme-li k tomu, že se vývoj sociální struktury socialistické společnosti neuskutečňuje jako autonomní proces, nýbrž je v úzkém vztahu s takovými základními procesy, jako zvládnutí vědeckotechnické revoluce, intenzifikace společenské výroby, koncentrace a specializace výroby, a to nejen v rámci společnosti, nýbrž na mezinárodní úrovni cestou socialistické integrace, potom se ozřejmí dialektika dalšího vývoje, a tím jádro teoretického problému:

Socialismus stojí před historickým úkolem rozvíjet výrobní síly v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí v míře dosud ne-

¹ Na ústřední postavení společenské dělby práce pro strukturu dělnické třídy upozorňuje souhlasně řada sovětských autorů. Srovnej např.:

Senavskij S., *Tendenci izmenenija struktury socialističeskogo obščestva*. In: *Političeskoe samooobražovanie*, 11/1971, s. 15;

Paškov A., *Über das Eigentum an den Produktionsmitteln, über die Klassen und sozialen Gruppen sowie über den Charakter der Arbeit im Sozialismus*. In: *Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge*, 4/1972, s. 373n;

Glezerman G. J., *Die soziale Struktur der sozialistischen Gesellschaft*. In: *Einheit*, 11/1968, s. 1340;

Jovčuk, M. T. — Charčev A. G. — Jadov V. A., *Aktuelle theoretische Probleme der marxistisch-leninistischen Soziologie in der UdSSR*. In: *Sowjetwissenschaft* 5/1971, s. 456;

Jadov V. A. — Rošin V. P. — Zdravomyslov A. G., *Der Mensch und seine Arbeit*. Berlin 1971, s. 38n;

Kügel S. A., *Veränderungen der Sozialstruktur der sozialistischen Gesellschaft unter dem Einfluss der wissenschaftlich-technischen Revolution*. In: *Sowjetwissenschaft*, 9/1969, s. 789;

Gelbras V. G., *Einige Aspekte der sozialen Entwicklung der Arbeiterklasse in den sozialistischen Ländern*. In: *Sowjetwissenschaft*, 7/1973, s. 673n.

známé, čímž se dále prohlubují určité aspekty dělby práce, např. technické aspekty nebo aspekty povolání: „Nakolik jsou rozvinuty výrobní síly určitého národa, ukazuje nejvýrazněji stupeň, jakého dosáhl vývoj dělby práce“ [Marx-Engels 1958 : 35]. Zároveň však musí být krok za krokem překonány formy společenské dělby práce, historicky podmíněné, které jsou dodnes spojeny s takovými podstatnými sociálními rozdíly, jaké existují mezi prací fyzickou a duševní nebo mezi městem a venkovem. Dělbá práce v socialistické společnosti není jednorozměrná. Splétají se v ní diferenciaci v rovině sociálně stejných a jen ve vztahu ke konkrétní práci různých činností s takovými diferenciacemi, které jsou určeny dělbou mezi jednoduchou a složitou, fyzickou a duševní prací (což není totéž), mezi městem a venkovem a jinými. Zákonitě *prohloubení* dělby práce se vztahuje na funkční, technologické požadavky pracovního procesu, na vzrůst technologické specializace a kooperace. *Zrušením* dělby práce [Marx-Engels 1958 : 87], předpověděným Marxem a Engelsem, je naproti tomu míněna „stará společenská dělba práce“, jež spočívá v sociálních rozdílech a v třídní společnosti v antagonistických protikladech.

V socialistické společnosti byl již učiněn první rozhodující krok k překonání této „staré společenské dělby práce“. Byl překonán třídní antagonismus revolučním svržením staré vládnoucí třídy; rozdíly (dnes ještě podstatné) mezi fyzickou a duševní prací a mezi městem a venkovem ztratily svůj antagonistický charakter. Úkol zasahující až do plně rozvinuté komunistické společnosti, který existuje při výstavbě rozvinuté socialistické společnosti ve formě odpovídající konkrétním historickým možnostem a požadavkům učinit další kroky při sociální homogenizaci společnosti, není nic jiného než důsledné pokračování na této vývojové cestě, započaté socialistickou revolucí. *Společenská dělba práce* je proto také teoreticko-metodologickou „přestupnou stanicí“ mezi analýzou celkového vývoje dělnické třídy jako vedoucí třídy, její vlastní sociální diferencovaností a mnohovrstevnými vztahy ke třídě družstevních rolníků, sociální vrstvě inteligence

a k ostatním pracujícím, protože je třeba přihlížet ke všem opatřením zaměřeným k vytvoření socialistické rovnosti, k různým charakteristikám tříd, vrstev a skupin, souvisejícím se společenskou dělbou práce. Dosud existující rozdíly ve vývoji výrobních sil realizují jednotlivé skupiny v podílu na materiálních a duchovních fondech společnosti, přičemž tyto rozdíly jsou pro socialismus zčásti zákonité (jako např. rozdíly na základě principu rozdělování podle výkonu), zčásti závisejí na historických podmínkách, tj. představují strukturu objektivních faktorů, které je třeba plánovitě změnit.

Mezi různými stránkami a aspekty společenské dělby práce zaujímá dělba mezi prací převážně duševní a převážně fyzickou klíčové postavení v sociálně strukturálním vývoji dělnické třídy socialistické společnosti. Jestliže se první fáze vývoje socialistické společnosti nutně vyznačovaly především tím, že už nikdo není vyloučen z možnosti přejít na základě své třídní pozice k duševní práci, že byl zlomen monopol vládnoucích tříd na tyto činnosti, tak tento stav věci už nepostačí pro rozvinutou socialistickou společnost. Teď se přistupuje k dalším krokům při překonávání rozdílů mezi duševní a fyzickou prací, tj. k důslednému pokračování v růstu dělnické třídy jako duševně a fyzicky produktivní třídy. Nemůžeme zde podrobně rozvádět, jak často byla tato cesta viděna poněkud zjednodušeně, a to jako pokles tělesné a současný růst duševní činnosti. Od počátku 60. let existují četné konkrétní zkušenosti, které mohou být zobecněny asi takto:

1. Těžká fyzická práce a zde především ta, která je spojena s vysokým zdravotním zatížením, bude pozvolna redukována; zároveň rostou duševní požadavky pracovního procesu. Tento proces se neuskutečňuje přednostně tak, že duševní práce nahrazuje práci fyzickou; spíše existuje základní určující tendence v tom, že v obsahu práce, která musí být dnes a ještě po delší dobu charakterizována jako převážně tělesná, přibývá duševních prvků, takže proporce se pozvolna přesouvá směrem k duševním složkám.

2. Přesunutí těžiště směrem k duševní

práci neprobíhá lineárně. Část fyzicky náročných prací zahrnuje zároveň vysoké duševní požadavky a přechod od těžkých k lehkým tělesným pracím nepřináší sebou vždy růst *tvůrčí duševní práce*. V míře, v níž např. nastupují kontrolní a dohlížecké funkce na místo tradiční činnosti, se sice proporce mezi tělesnou a duševní prací v nejobecnějším smyslu přesunuje ve prospěch práce duševní, ale zároveň vzniká problém růstu takových duševních prací, které mají tvůrčí charakter jen v nepatrném rozsahu a často se vyznačují vysokým psychickým zatížením. Nebo jinak řečeno: Problém jednotvárnosti se zdaleka neomezuje na převážně tělesnou práci; vyskytuje se v rostoucí míře v řadě činností značně nebo převážně duševních.

3. Rychlost, s níž se uskutečňuje určitá tendence, musí být vždy viděna v souvislosti s absolutní úrovní, na níž se pohybuje. Podíl duševní práce v obsluze průmyslových činností určitě během 10 let vzrostl asi o 20 %, a podíl kontrolních a dohlížeckých funkcí asi o 90 %, ale podíl dělníků zaměstnaných kontrolními a dohlížeckými funkcemi činí absolutně asi 6,5 %. Z následující tabulky se ukazuje, že fyzické požadavky představují na jedné straně ještě relativně velkou část požadavků, zatímco na druhé straně tvůrčí duševní požadavky zdaleka netvoří dominující podíl:

Tabulka 1: Rozložení požadavků na pracovní místa 1937 osob v podniku těžkého průmyslu

Fyzické požadavky		Duševní tvůrčí požadavky	
velmi vysoké	6,3	velmi nízké	33,0
vysoké	16,3	nízké	21,4
průměrné	27,4	průměrné	14,5
nízké	23,3	vysoké	15,3
velmi nízké	26,7	velmi vysoké	15,8
Celkem	100,0	Celkem	100,0

4. S rostoucím významem vědy a techniky, jakož i oblastí nepřipravujících bezprostředně výrobu rychle vzrůstá jejich kvantitativní váha, a tím podíl pracujících zaměstnaných v těchto odvětvích; stále těsnější spojení vědy a socialistické velkovýroby je podstatnou hnací silou sblížení

dělnické třídy a inteligence. Také vzhledem k těmto procesům je žádoucí realistická analýza, neboť v těchto oblastech vývoj rovněž neprobíhá lineárně a bez problémů, prohlubuje se například dělba práce, což mimo jiné vede k vzrůstajícímu podílu duševních činností, jež se *opakuji*.

Souhrnně řečeno: Jestliže je správné, že vývoj poměru mezi fyzickou a duševní prací zaujímá ústřední postavení jak při vývoji dělnické třídy samé, tak také při sblížování dělnické třídy a inteligence, pak z toho plyne nutnost zkoumat procesy, jež zde probíhají, v celé jejich komplexnosti, dynamice a rozpornosti.

Hlavní problém jak sociologického zkoumání, tak také řízení a plánování objektivních procesů plyne nyní z toho, že poměr fyzické a duševní práce, který je sám o sobě již dosti komplikovaný, zdaleka nemůže být kladen na roveň celku **problému**, jež musí být řešeny při dalším vývoji struktury dělnické třídy. Podstatné jsou také rozdíly ve stupni spojení různých částí dělnické třídy s moderními výrobními silami, v koncentraci a zespolečenštění, v kvalifikaci a příjmu, v jiných momentech pracovních podmínek, které se nedají subsumovat pod pojem „tělesné a duševní práce“, v životních podmínkách a v mnoha ostatních momentech.

Ukázalo se například, že kvalifikační

struktura je strukturální dimenze, která odráží podstatné stránky společenské dělby práce a sociální diferencovanosti podobně komplexním způsobem jako poměr mezi fyzickou a duševní prací, přičemž má takřikajíc dvojí charakter: jako struktura objektivních kvalifikačních požadav-

Tabulka 2: Diferenciace¹ pracovních podmínek² různých profesijních skupin v podniku těžkého průmyslu

Skupiny	Věk ⁴	Namáhavost fyzické práce	Úroveň reprodukční duševní práce	Úroveň duševně tvůrčích požadavků	Objem technické dispoziční pravomoci	Objem jazykových komunikačních možností	Skupina s nejvyšším stupněm mechanizace ³	Skupina s nejvyšším stupněm automat. ³	Požadovaná kvalifikace	Skutečná kvalifikace	Výše příjmu	Diferenciace v bodových hodnotách
1. Dělníci v základní výrobě	-.10	.84	-.60	-.58	-.68	-.85	-.01*	.78	-.73	-.52	.06*	0,56
2. Dělníci v pomocných provozech	.22	.21	-.59	-.55	.29	.25	-.14*	-.52	-.65	-.71	-.76	0,48
3. Úředníci	.07*	-.82	-.01*	-.25	.73	.69	.49	-1.00	.06*	-.40	-.75	0,52
4. Techničtí zaměstnanci	-.19	-.67	.23	.31	.46	.73	.73	-1.00	-.57	.39	-.42	0,45
5. Pracovníci služeb	-.40	-.52	-.11	-.03	.48	.16	.36	.32	.05*	.04	-.27	0,23
6. Vysokoškolské a středoškolské kádry bez vedoucích funkcí	-.17	-.71	.92	.96	.55	.64	.60	-.79	.81	.96	.75	0,78
7. Vedoucí útvarů	.22	-.87	.92	.77	.74	.77	-.44	-1.00	.93	.86	.70	0,80
8. Vedoucí řídicích orgánů	.39	-.20	.71	.54	.38	.58	-.52	-1.00	.48	.38	.32	0,54
Diferenciace v bodových hodnotách	0,22	0,61	0,51	0,50	0,54	0,58	0,41	0,80	0,55	0,53	0,50	

¹ Pro výpočet korelace byl použit Gama koeficient, který je nominován od -1 do $+1$. Čím vyšší hodnota koeficientu, tím zřetelněji a pravidelněji se projevuje znak příslušné skupiny vzhledem k celku. Hodnoty se čtou jako 0,10 atd. Výpočet následoval po předchozí dichotomizaci výběrového souboru, tzn. profesionální skupina je oddělena a postavena proti jeho zbytku. Tím se stávají zřetelnými jejich zvláštnosti.

² Sledované dimenze byly postiženy takto: Věk — do 18, 18–25, 26–35, 36–45, 46–55, 56–65, nad 65 let. Kritéria od „namáhavost fyzické práce“ až po „možnosti jazykové komunikace“ byly postiženy v pěti stupnicích: velmi vysoký, vysoký, střední, nízký, velmi nízký. To platí také pro stupeň mechanizace, pouze zde se odchyluje vyhodnocení (srv. poznámku 3 tabulky). Požadovaná a skutečná kvalifikace: nevyučený, zaučený, kvalifikovaný dělník, mistr, ukončená odborná škola, ukončená vysoká škola.

³ Zde bylo přihlíženo jen k osobám, jejichž pracovní místa jsou plně mechanizována, respektive plně automatizována. Hodnota od $-1,00$ u úředníků např. znamená, že žádný z nich neobsahuje automatizovanou administrativní techniku. Naproti tomu v hodnotách od $0,49$ je zachyceno používání mechanických pracovních prostředků.

⁴ Nejnižší diferenciace se nachází ve sloupci „Věk“. Mohli bychom od tohoto sloupce abstrahovat, poněvadž sám málo přispívá k vlastnímu obsahu, ale jako příklad relativně vyrovnaného rozložení poskytuje určitou orientaci při čtení ostatních hodnot. Skupinou s nejnižším věkovým průměrem jsou pracovníci služeb řídicích útvarů ($0,39$).

* = hodnota je nevýznamná.

ků a jako stav kvalifikace pracujících. Kvalifikační struktura se projevuje, pokud jde o její účinky na životní postavení, se strukturou příjmů, ovšem ne ve smyslu dokonalé strukturální korespondence. Krátce řečeno, chce-li výzkum tvořit exaktní vědecké podklady pro řízení a plánování, musí vycházet z vysokého stupně komplexnosti objektivních procesů. A navíc: Uvedené strukturální dimenze — které zdaleka nejsou všechny podstatné — neexistují izolovaně, nýbrž tvoří složitý vzorec statistických rozložení objektivních sociálních charakteristik. Aby byla tato komplexnost teoreticky a prakticky správná, nestačí pozorovat každou společensky podstatnou strukturu o sobě, izolovaně od ostatních; rozhodující je jejich vzájemný poměr, jejich vzájemná závislost a pronikání.

Naznačíme nyní některé výsledky našeho šetření, jež by podle našeho názoru mohly přispět k řešení tohoto problému. Skupiny, které tvoří řádky v tabulce 2, označujeme jako „skupiny podle postavení v reprodukčním procesu“. Tvoří východisko empirického výzkumu především ze tří důvodů. *Za první:* jedná se zde o strukturální členění, které bezprostředněji než jiné strukturální dimenze plyne ze společenské dělby práce. Charakter zachycené dělby práce je zde *společenský* především proto, že tyto skupiny se od sebe navzájem liší ve společensky podstatných zájmech (jako ve vztahu mezi fyzickou a duševní prací). *Za druhé:* Ačkoli je náš výzkum zaměřen ke struktuře dělnické třídy, nemohli a nesměli jsme se zříci zapojení určitých skupin, patřících takřka jíc na „periférii“ třídy (ve strukturálním smyslu!) resp. do sociální vrstvy inteligence.² Z těchto důvodů jsme vycházeli z profesionálních skupin v socialistickém průmyslu a použili takové členění, které umožňuje (zároveň s určitými výroky o problémech sociálního sblížení) zpracovat především vývojové problémy podstatné části jádra dělnické třídy. *Za třetí:* tato podoba skupin odpovídá podnikové skutečnosti a praxi; nejedná se o „umělá“ seskupení, jejichž sociální korelát by mohl být dokázán teprve zdlouhavým výzkumem nebo vůbec ne. Poněvadž

již za současného stavu poznání platí, že se tyto skupiny vyznačují podstatnými strukturálními a se společenským jednáním souvisejícími charakteristikami a zvláštnostmi. lze formulovat hypotézu, že mohou být pokládány za kostru sociální struktury, pokud je zkoumána uvnitř socialistického podniku.

Rozhodující krok spočívá pak v tom, charakterizovat tyto „skupiny podle postavení v reprodukčním procesu“ co možná nejobsáhleji, a to jak vzhledem k jejich strukturální úrovni vývoje, tak také se zřetelem k podstatným momentům společenské aktivity. Tento výzkumný krok zachycuje tak souvislost mezi místem v reprodukčním procesu a jinými stránkami sociální struktury, jakož i určité podstatné stránky společenského jednání. Systematické srovnání těchto skupin navzájem, spolu se zkoumáním vztahů mezi dimenzemi struktury (kvalifikace-příjem, pohlaví-kvalifikace atd.), umožňuje relativně syntetické, tzn. přes vysokou komplexnost objektivního stavu věci ještě přehledné výpovědi o strukturálních vývojových problémech jádra a ostatních částí dělnické třídy a také části inteligence činné bezprostředně v socialistické výrobě, včetně jejího řízení a přípravy. Tabulka 2 ukazuje tento typ výsledků, přičemž je třeba poznamenat, že samozřejmě pro každou důležitou kombinaci mohou být také předloženy konkrétní statistické tabulky.

Čím větší je koeficient uvedený v matici, tím silněji se příslušná skupina odlišuje od celku vzhledem ke sledovanému znaku. Shrňme-li výsledky, ukazuje se, že ze skupin srovnávaných v řádcích vykazují vzhledem ke všem ostatním skupinám nejsilnější zvláštnosti (plynoucí z převážně duševní práce, kterou vykonávají) vedoucí útvarů a vysokoškolské a středškolské kádry bez vedoucích funkcí. Srovnání podle sloupců vykazuje největší zvláštnosti u pracujících s nejvyšším stupněm automatizace a u skupin vytvořených podle namáhavosti fyzické práce. Z toho plyne, že diferenciací související s duševní a fyzickou prací tvoří špičkové hodnoty, které jsou doprovázeny skupinou s nejvyš-

² Srovnej k tomu Lötsch, M. — Weldig, R., *Probleme der Beziehungen zwischen Arbeiterklasse und Intelligenz bei der Gestaltung der entwickelten so-*

zialistischen Gesellschaft (Thesen). In: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 8/1973, s. 945 n.

ším stupněm automatizace, tvořící dosud zvláštní skupinu. Tato rovina srovnání je přirozeně ještě velmi všeobecná: informace, jež se stala jejím základem, plyne z průměrných hodnot řádků a sloupců, při zanedbání znamének, tj. informace se vztahuje pouze na rozsah rozdílů mezi srovnávanými skupinami, ne na jejich směr. Každá informační syntéza je vždy zároveň ztrátou na konkrétních informacích, ve prospěch obecných poznatků. Vedle výsledku již uvedeného — tj. že jako nejsilnější se ukazují zvláštnosti, které souvisí nejbezprostředněji s rozdíly mezi tělesnou a duševní prací — lze uvést další poučné zjištění: pomíneme-li, že z 19 srovnávaných pozic (11 sloupců plus 8 řádků) leží 11 v intervalu od 0,50 do 0,58, potom jsou zajímavé nejen skupiny s nejvyššími, nýbrž také skupiny s nejnižšími hodnotami: například pracovníci podnikových služeb dosahují tak nízkou průměrnou hodnotu zřejmě proto, že tato skupina (jak ukazují ostatní materiály) má velmi heterogenní složení z hlediska sledovaných strukturálních kritérií; nejedná se tu o sociálně relevantní skupinu.

Důsledně vedená, systematicky vypracovaná a konkrétně založená strukturální analýza vede k výpovědím o tom, které sociální skupiny a v jaké míře se vyznačují strukturálními zvláštnostmi, kde se soustřeďují určité znaky, která podoba utváření skupin je společensky podstatná a konečně (z praktického hlediska) kde leží těžiště vlivů směřujících k cíli. Takové těžiště je například zvýšení podílu tvůrčí duševní práce u dělníků ve výrobě, ale i u úředníků. Interpretovali jsme tabulku jen ve výtahu: je výsekem z objemnější matice interkorelací.³ Slo jen o to, ukázat rozvětvenost strukturálních vztahů, možnost jejich detailního objasnění a způsob vysvětlení komplikovaných strukturálních souvislostí.

Na první pohled se mohlo zdát podivným, že zde bylo pojednáno o problémech sociální struktury především z hlediska podnikové roviny. Je to samozřejmě zúže-

ní, které však lze teoreticky zdůvodnit a jež má především svůj praktický smysl. Změn celé společenské struktury, souvisejících se společenskou dělbou práce, může být dosaženo, pokud se s problémy začne tam, kde mají své objektivní východisko, tj. v materiální výrobě. Zde se plně shodujeme s důležitými výsledky sovětského sociologického šetření: L. V. Kogan analyzuje souvislost mezi podnikovou a celospolečenskou sociální strukturou a spatřuje zvláštní význam podnikové sociální struktury v tom, že můžeme „v určitém rámci ... regulovat změnu sociální struktury jednotlivého závodu“ [Kogan 1971 : 45]. Uzavírá: „V procesu sociálního plánování je velmi důležité analyzovat objektivní strukturu kolektivu a jeho mezilidské vztahy“ [Kogan 1971. 94]. Řízení a plánování společenského vývoje se musí orientovat na objektivně žádoucí celospolečenské základní procesy a zároveň brát ohled na konkrétní podnikové podmínky. Komplikovaný problém zvyšování tvůrčího duševního obsahu práce nemůže být ještě sám řešen na úrovni podniku, ale podstatné stránky problému tam skutečně vznikají a tam musíme začít s jejich řešením. Jistě zde neexistuje žádný patent na řešení. Zkušenosti téhož výzkumu však ukazují, že například existuje tendence pokládat za „normální“ nebo alespoň za nevyhnutelné, že při zavádění moderních technických zařízení klesají kvalifikační nároky a úroveň duševně tvořivé práce. V současné době jsou bezpochyby nerealistické představy, že by mohla být takřkajíc ze dne na den konstruována technika bez průvodních jevů monotónnosti; stejně tak málo je ale řešením postulovat zde jakýsi druh „technické neodvratnosti“.

Vědeckotechnická revoluce není žádný autonomní proces, jehož „následky“ musí být nějak kompenzovány, nýbrž úkolem je její organické spojení s přednostmi socialistického společenského řádu. To znamená uplatňovat od počátku požadovaný širší pohled přímo při řešení problémů vědeckotechnického pokroku.⁴ V cílových

³ Pracujeme například na metodě, jak uvést 70–100 znaků za profesionální skupiny v jedné interkorelační matici, a to reprezentativně za celý průmysl. Další koncentrací informací, ukazující dominantu v mnohovrstevných vzájemných vztazích, umožňují metody clusterové analýzy. (Jde o metodu

běžnější u nás pod názvem taxonomie — pozn. red.)
⁴ Srovnej k tomu poznaky o vzájemných vztazích technických a sociálních faktorů v polské diskusi o sociálním plánování. Wesolowski, W., *Planiruvanie i prognozuvanie izmenenij socialnoj struktury*. In: *Voprosy filosofii* 5 1973, s. 42 n.

kritériích výzkumu a vývoje, jakož i při komplexních racionalizačních opatřeních musí se silněji uplatňovat sociální kritéria, tzn. kritéria vývoje osobnosti pracujících (např. kvantifikované jako požadavky na vzrůstající stupeň duševních prvků pracovního procesu a kvalifikace). To není žádná alternativa k ekonomické efektivitě, nýbrž naopak jedna z jejích nejdůležitějších dlouhodobých podmínek: společenská práce jako celek je mimo jiné tím efektivnější, čím jsou kvalifikovanější pracující, kteří ji vykonávají. Kromě toho již existují praktické zkušenosti, že tam, kde nemohou být ještě překonány určité jevy monotónnosti, může zaměření a plánovitá výměna pracovních míst vyrovnávat určité negativní důsledky a vést k vyšší stabilitě výrobního procesu. A konečně se ve světle této problematiky ukazuje, jaký ústřední význam náleží obsáhlému zapojení všech pracujících do řízení a plánování. To je rozhodující cesta, aby se pracující stali způsobilými spoluzodpovídat za veškeré úkoly pracovního kolektivu, větších oddělení, závodu i různých společenských oblastí. To předpokládá nejen různé formy a metody zapojení všech pracujících do řízení a plánování, nýbrž také jejich hlubokou kvalifikaci pro ovládnutí vlastních výrobních zařízení. „Rozhodující role dělnické třídy,“ zdůraznil K. Hager v hodnocení závěrů VIII. sjezdu SED, „se odráží

v socialistickém soutěžení, v novátorství, v iniciativním přístupu k maximálnímu využívání společenského vlastnictví, podílu na řízení a plánování našeho národního hospodářství, odpovědnosti za průběžné plnění plánu a boji proti všemu, co tomu stojí v cestě. Přitom dělnická třída rozvíjí stále silněji takové vlastnosti, jako je snaha po vyšších výkonech, tvořivost, obětavost, vědomí odpovědnosti, disciplinovanost, kolektivní duch, touha po vzdělání a v neposlední řadě hrdost být příslušníkem dělnické třídy“ [Hager 1971 : 16].

Literatura

- Dokumenty moskevské porady komunistických a dělnických stran.* Praha 1969.
- Entwurf eines ökonomisch-politischen Orientierungsrahmens für die Jahre 1973–1985.* Bonn 1972.
- Hager, K., *Die entwickelte sozialistische Gesellschaft.* Berlin 1971.
- Kogan, L. N., *Soziale Planung, Arbeit, Bildung, Lebensweise.* Berlin 1971.
- Lenin, V. I., *O sociální struktuře státní moci, perspektivách a likvidátorství.* Spisy, sv. 17. Praha 1957.
- Marx K., — Engels B., *Německá ideologie.* Spisy, sv. 3. Praha 1958.
- Protokoll der Verhandlungen des VIII. Parteitages der SED,* Bd. 1. Berlin 1971.
- Rechenschaftsbericht des Zentralkomitees der KPdSU an dem XXIV. Parteitag der Kommunistischen Partei der Sowjetunion.* Moskau–Berlin 1971.

Hlediska sociální diferenciace v československé statistice

Úvodem

Jedním ze základních kritérií, podle nichž hodnotíme informační soustavy, je jejich funkčnost v procesu řízení. Toto hledisko lze v plné míře uplatnit i na soustavu informací sociálně ekonomických. Jejímž úkolem je napomáhat řízení a plánování *sociálně ekonomického* rozvoje naší společnosti. Soustava sociálně ekonomických informací musí umožňovat analýzu především těch prvků a aspektů společenské reality, které jsou podstatné z hlediska *cílů* společenského plánování a v nichž se mají projevit základní společenské změny vyznačující budování socialismu v naší zemi. Musí dále zachycovat objem a strukturu *prostředků*, kterých společnost může k dosahování rozvojových cílů využít, a konečně také *účinnost*, s níž byly tyto prostředky vynaloženy.¹

Protože hierarchie společenských cílů podléhá v procesu sociálně ekonomického rozvoje změnám — v jednotlivých etapách se mění váha a priorita jednotlivých úkolů, některé již splněné cíle ustupují, zatímco jiné, pro jejichž řešení dozrály objektivní předpoklady, se dostávají do popředí — a protože v souladu s formováním nových ekonomických, technických, politických a organizačních zdrojů se postupně objevují i nové prostředky realizace společenských cílů, musí se nezbytně přizpůsobovat, a tedy modifikovat i *informační systém* společenského řízení. Soustava sociálně ekonomických informací, která byla plně funkční v prvních etapách budování socialistické společnosti, kdy těžiště rozvojových úkolů spočívalo v akumulaci prostředků pro rozvíjející se průmysl a rostoucí hmotnou výrobní a osobní spotřebu [Kutta 1974 : 615—616], a která byla tedy

přízpůsobena především potřebám čistě ekonomického plánování, nemusí již plně vyhovovat ve fázi budování *vyspělé* socialistické společnosti, založené na principech intenzivního růstu. V tomto období, kdy se do hry dostávají všechny sociálně ekonomické faktory společenského rozvoje a kdy se postupně přechází ke *komplexnímu* dlouhodobému plánování sociálních procesů v jejich celospolečenském kontextu, formují se i nové požadavky na informační systém. „Do systému plánování se tak vnučuje nový pojem sociální efektivity, který charakterizuje efektivity v jejím celospolečenském sociálně ekonomickém vyjádření.“ [Kutta 1974 : 617]. Na novém významu nabývá problematika *sociální struktury a životního způsobu* naší společnosti a využívání všech vytvořených společenských prostředků pro jejich cílevědomé formování. Analogicky se pak v soustavě sociálně ekonomických informací prosazují nové pojmy a metody, jež by umožnily sledovat sociální efektivity, změny sociální struktury a způsobu života. Prokazuje se, že žádný informační systém není vytvořen jednou provždy a že *prostředky*, které se osvědčily při sledování ekonomické stránky společenských procesů, nemusí být vždy zcela adekvátní při zobrazování jejich stránek sociálních.

Bylo by jistě důležité položit si otázku, do jaké míry vyhovuje těmto měnícím se potřebám naše současná soustava sociálně ekonomických informací — které její prvky se i nadále osvědčují a kde by bylo účelné uvažovat o dalším zdokonalení. V této stati se takto široce založeným problémem zabývat nebudeme a vzhledem k jeho komplexnosti ani zabývat nemůžeme; věnujeme však pozornost jedné z díl-

¹ Osipov a Kolbanovskij, kteří uplatnili funkci hledisko při typologii sociálních ukazatelů, rozlišili tyto jejich druhy: a) ukazatele cílů, b) ukazatele

prostředků, c) ukazatele zdrojů a d) ukazatele výsledků programů sociálně ekonomického rozvoje [Osipov-Kolbanovskij 1974 : 10].

čích otázek, která má nicméně pro posouzení funkčnosti soustavy sociálně ekonomických informací zásadní význam. Jde o schopnost této soustavy, a zejména naší statistiky, zachycovat *sociální diferenciace* socialistické společnosti. Pokusíme se tedy naznačit, jakými možnostmi současná československá statistika při zobrazování základních sociálně diferenciálních hledisek disponuje, a tyto možnosti zhodnotit.²

Sociální diferenciace a sociálně ekonomické řízení

Schopnost zachycovat sociální diferenciace naší společnosti, tj. její rozrůzněnost do společenských tříd, vrstev a dalších relevantních sociálních skupin a kategorií, stejně jako schopnost registrovat procesy vytváření a zanikání těchto diferencií a způsoby jejich uplatnění v celém širokém spektru společenských jevů, je významným dílím kritériem funkčnosti statistické informační soustavy z celé řady důvodů. Především však proto, že vyrovnávání hlavních sociálních rozdílů, které naše společnost zdědila z minulosti, a cílevědomě usměrňování dalších sociálních diferencií, vytvářejících se v průběhu samotné výstavby socialismu, patří u nás — stejně jako v ostatních socialistických zemích — k principiálním strategickým *cílům* sociálně ekonomického řízení a plánování na všech jeho úrovních.

Je nasnadě, že efektivnost úsilí o uskutečňování těchto cílů bude do značné míry záviset i na tom, do jaké míry, jak podrobně a spolehlivě bude možné nejdůležitější společenské rozdíly, jejich vývoj a uplatnění v naší společnosti skutečně také na empirické úrovni sledovat.

Zvláštní pozornost věnuje socialistický stát ekonomickému, politickému, sociálnímu a kulturnímu rozvoji *dělnické třídy*; v této skutečnosti se odráží třídnost jeho politiky. Má-li však být dána možnost úspěchy této politiky věcně hodnotit a pro-

hlubovat racionálně její účinnost, musí řídicí centrum disponovat rozsáhlým *fon- dem* informací, které by umožnily materiální, politické, sociální a kulturní postavení dělnické třídy zevrubně posuzovat a porovnávat se situací ostatních společenských tříd a vrstev. Předpokladem je opět existence informačního systému zobrazujícího společenskou realitu v sociálně diferencované podobě.

Podobně, mají-li být účinné, musí se o sociálně diferencovaný obraz společenské reality opírat i jednotlivé *politiky* socialistického státu v *sociální oblasti* — tj. jeho politika sociální, školská, kulturní, zdravotní apod. Opatření těchto politik totiž mnohdy nebývají adresována jen celkové populaci, ale také určitým společenským skupinám a kategoriím — vymezovaným hledisky socioprofesionální, věkovými, ekologickými či jinými. Příprava a hodnocení jednotlivých kroků pak musí vycházet nejen z informace o stavu dané problematiky v celospolečenském průřezu, ale také z informací o specifické situaci těch sociálních skupin a kategorií, na něž se zaměřujeme (tzv. cílových populací). Diferencované, a tedy podle jednotlivých prvků sociální struktury, je však třeba analyzovat i kroky *celospolečenského* rozsahu; nominálně jednotná opatření totiž mohou mít na různé sociální skupiny a kategorie — v závislosti na jejich specifické situaci — velmi rozdílné dopady, které je třeba bedlivě kontrolovat, nemají-li tato opatření svými důsledky v některých případech deformovat původní záměr.

Zcela nové požadavky na soustavu statistických informací klade — a zejména v budoucnosti klást bude — rozvíjející se soustava *plánování sociálního rozvoje*. Dosud se toto plánování u nás rozpracovává hlavně na mikroúrovni řízení — v kontextu pracovních organizací — a jeho informační potřeby proto zatím státní ani resortní statistiku podstatněji nezasahují.

² Pokud zde hovoříme o statistice, máme na mysli statistiku jako informační systém, tedy jako instituci obstarávající sběr, zpracování, prezentaci a částečně i interpretaci hromadných sociálně ekonomických dat, nikoliv statistiku jako formální metodu.

Soustava sociálně ekonomických informací není pochopitelně tvořena jen statistickým informačním systémem; budeme-li se tedy v dalším zabývat pouze statistikou, jde o redukci celého problému informací pro společenské řízení. Vycházíme však

z toho, že pro sociální řízení a plánování představuje pravě statistika zdaleka nejdůležitější zdroj informací, s nímž se žádný jiný systém informací o společnosti nemůže co do tematické komplexnosti, univerzality, možnosti standardizace a rozvinuté organizační infrastruktury měřit. To platí pochopitelně i o sociálních vězmech. Pro společenské řízení budou v širším měřítku prakticky využitelné jen ty informace o společnosti, které budou začleněny do systému statistiky, ať už půjde o statistiku proti dnešnímu stavu jakkoliv zdokonalenou.

Jakmile se však experimenty s plánováním sociálního rozvoje rošíří i na územní sféru, a tento vývoj na sebe nedá dlouho čekat, promítne se nová situace i vlnou požadavků na podrobnější sociálně statistické zpravodajství o území — zejména o městech a jejich obvodech a o okresech. Čelné místo bude mezi těmito požadavky zaujímat potřeba zlepšit informace o sociální diferenciaci regionálních celků; cílevědomá regulace sociální struktury územních jednotek je totiž ve všech známých metodikách plánování sociálního rozvoje územních celků zařazena jako jedna z jejich hlavních tematických položek, stejně jako požadavek sociálně diferencovaného sledování všech sociálně ekonomických procesů probíhajících v regionu patří k jejich základním metodickým principům.³

Obdobné na celospolečenské úrovni vzrůstá potřeba sociálně diferencované statistické informace v souvislosti s úsilím o cílevědomé formování *způsobu života* naší společnosti, který je třeba pojímat jako životní způsob zcela konkrétních sociálních tříd a skupin, a tak také usměrňovat [Filipcová-Filipec 1974].

Ve výčtu argumentů bychom mohli pokračovat. Avšak již to, co bylo řečeno, umožňuje konstatovat, že potřeba sociálně diferencovaného statistického zpravodajství vyplývá zcela organicky z úkolů, které socialistický stát řeší nebo v blízké budoucnosti řešit hodlá, a že je přirozeným důsledkem úsilí o prohloubené řízení specificky sociálních aspektů společenského rozvoje v období vyspělé socialistické společnosti. Právem lze tedy schopnost soustavy statistických informací reflektovat společenskou realitu v sociálně diferencované podobě považovat za jedno z významných a perspektivně stále důležitějších kritérií její funkčnosti. Jde přitom nejen o schopnost vystihnout sociální *skladbu* naší společnosti, její rozdělení do společenských tříd, vrstev a dalších skupin a kategorií, ale také o možnost registrovat *uplatnění* této diferenciace ve všech důle-

žitých procesech, jež v naší společnosti probíhají.

Základní hlediska sociální diferenciace československé socialistické společnosti

Které jsou tedy nejdůležitější dimenze sociální diferenciace, na něž řízení socialistické společnosti navazuje a které by proto měly najít vyjádření i ve statistickém informačním systému? V principiálních programových cílech, jak jsou vymezeny v pracích klasiků marxismu-leninismu, a v programových dokumentech strany nacházíme poukaz především na tyto sociální rozdíly, jejichž vyrovnávání patří k základním úkolům socialistické společnosti:

1. rozdíly mezi jednotlivými společenskými třídami,
2. rozdíly mezi fyzickou a duševní prací,
3. rozdíly mezi městem a venkovem.

Tím jsou také vymezeny hlavní dimenze společenské diferenciace, které by bylo třeba v soustavě sociálně ekonomických informací reflektovat; tyto rozdíly samozřejmě nejsou souhrnné — rozhodující místo mezi nimi patří diferenciaci *třídní*.

Kromě nich však společenské řízení a plánování v socialistické společnosti — ať už jde o plánování pracovních sil, politiku populační, mzdovou, daňovou, cenovou, důchodovou, bytovou, školskou, kulturní nebo propagandu a agitaci — musí reagovat i na celou řadu dalších, *druhotných* sociálních rozdílů, které jsou buď konkrétním projevem uvedených klíčových diferencí, nebo se na jejich základě vytvářejí. Také tyto rozdíly se naše společnost snaží postupně vyrovnávat. Patří k nim zejména:

- rozdíly mezi profesními skupinami vytvářejícími se uvnitř společenských tříd podle složitosti práce, její namáhavosti, úrovně její technizace, podle uplatnění tvůrčích prvků v práci, podle odvětví národního hospodářství a případně podle dalších rysů charakteru a obsahu práce,

³ Viz [Jelmejev a kol. 1972] a [Planírovanije 1973]. Podobné je tomu i v metodikách pro plánování sociálního rozvoje kolektivů *organizací* — viz [Metodika 1974].

⁴ Níže uvedené směry sociální diferenciace jsou

navzájem úzce propojeny a jejich rozlišení je mnohdy relativní. Výčet omezuje jen na ty dimenze, jež považujeme z hlediska řízení za nejdůležitější; jejich seznam mohl být ve skutečnosti mnohonásobně delší.

- rozdíly mezi skupinami různého vzdělání a kvalifikace,
- rozdíly mezi skupinami s různou hmotnou životní úrovní,
- rozdíly mezi skupinami s různou úrovní kulturní,
- rozdíly mezi skupinami s různým stupněm účasti na společenském řízení,
- rozdíly mezi muži a ženami,
- rozdíly mezi věkovými kategoriemi a generacemi,
- rozdíly mezi etnickými skupinami,
- rozdíly mezi různě početnými rodinami,
- rozdíly mezi různými regiony.

Sociálně diferenciální hlediska, jež lze z těchto rozdílů odvodit a jež by měla pronikat i soustavou sociálně ekonomických informací, si pracovně utřídíme do několika skupin (znovu však připomeňme, že za touto klasifikací se skrývá hierarchie, na jejímž vrcholu stojí třídní diferenciace):

- a) hlediska sociálně ekonomická:
  - třídní příslušnost
  - charakter a obsah práce
  - hmotná životní úroveň
- b) hlediska sociálně politická:
  - účast na společenském řízení
- c) hlediska sociálně kulturní:
  - úroveň vzdělání a kvalifikace
  - kulturní úroveň
- d) hlediska sociálně ekologická:
  - stupeň urbanizace sídelního prostředí (město-venkov)
  - regionální příslušnost
- e) hlediska biosociální:
  - pohlaví
  - věk
  - národnost
  - velikost rodiny.

V dalším naznačíme, jaké možnosti má československá statistika vyjádřit tři základní z těchto sociálně diferenciálních hledisek: 1. *třídní příslušnost*, 2. *charakter a obsah práce* a 3. *sociálně ekologickou rozrůzněnost* – tedy kritéria odpovídající nejdůležitějším společenským rozdílům, o jejichž vyrovnání v první řadě naše společnost usiluje. Dříve však ještě připojíme zmínku o gnozeologických možnostech a mezích operacionálního, zejména pak statistického vyjádření sociální diferenciace. Považujeme za nezbytné se této otázky dotknout z toho důvodu, že v bur-

žoazní, pozitivisticky orientované sociologii a v nedávné minulosti i u nás bývaly – a dosud někdy bývají – poznávací možnosti statistických ukazatelů sociální diferenciace neadekvátně přeceňovány a tyto ukazatele pak interpretovány způsobem neodpovídajícím jejich reálnému významu.

Meze statistických indikací sociální diferenciace

Pokoušet se o vyjádření sociální diferenciace pomocí *statistických* dat znamená usilovat o operacionalizaci tohoto jevu, a to navíc o jeho operacionalizaci pomocí zcela specifických výrazových prostředků. Jestliže má tento typ empirické indikace sociální rozrůzněnosti na jedné straně eminentní praktický význam, je právě proto na druhé straně zapotřebí vymezit velmi pečlivě hranice jeho interpretačních možností. Poměrně snadná dostupnost a kvantifikovatelnost statistických ukazatelů sociální diferenciace může totiž mnohdy svádět k jejich nepřiměřenému výkladu.

Interpretační možnosti statistických indikací sociální rozrůzněnosti jsou tedy ohraničeny faktory pramenícími ze dvou zdrojů:

- a) z omezených možností *operacionalizace* jako metodologické operace a
- b) z omezených možností *statistiky* jako nástroje této operacionalizace.

Jakkoliv má empirické zobrazení sociální diferenciace naší společnosti bezprostřední význam pro řešení úkolů v oblasti řízení a plánování – a tedy pro společenskou praxi, zůstává klíčem k úspěšnému řešení operacionalizace marxisticko-leninská společenskovědní *teorie*. Čistě praktické přístupy prosazující víceméně intuitivní a mnohdy nahodilá diferenciální kritéria či řídící se úzkými hledisky metodologické výhodnosti by k cíli nevedly. Problematiku sociální diferenciace socialistické společnosti je třeba řešit nejprve v teoretické rovině, na základě *kvalitativního* historicko-sociologického rozboru obecných rysů vývoje ekonomické a třídní struktury, a teprve odtud je možné přecházet k empiricky relevantním modelům a posléze i k jejich empirickým indikátorům. Kvalitativní teoretická analýza přitom ukazuje, které z možných indikací

jsou vůbec relevantní (a tedy koneckonců i prakticky užitečné), jaký je jejich význam a vzájemné vztahy. Měl by to být tedy teoretický, kvalitativní rozbor společenské reality, který určuje volbu ukazatelů, a nikoliv obráceně – dosažitelné empirické položky, které by diktovaly strukturu teorie.⁵ Empirické položky se stávají v sociologickém smyslu ukazateli pouze z titulu svého vztahu k teorii: „být ukazatelem“ znamená být v *gnoseologickém vztahu* k určitému pojmu a bez vymezení tohoto vztahu není možné empirické znaky, ať už statistické nebo jiné, za ukazatele považovat.

Přechod z teoretické úrovně analýzy sociální struktury a sociální diferenciace do úrovně empirické, a tedy na hladinu empirických indikací, je přechodem mezi dvěma navzájem na sebe *neredukovatelnými* kvalitami poznání. Kvalitativní teoretický rozbor sociální struktury nelze beze zbytku převést do „jazyka ukazatelů“, tím méně do jazyka ukazatelů statistických, není uskutečnitelná plná empirická redukce abstraktních pojmů, jak si ji představoval klasický pozitivismus; vždy zde zůstává určité teoretické reziduum, jež pomocí empirických ukazatelů vyjádřit nelze [Jadov 1972 : 55]. Proto je každé empirické zobrazení sociální struktury nevyhnutelně *neúplné*, odhaluje její charakter jen částečně a poskytuje pouze dílčí vysvětlení jejího významu. Ukazatele, do kterých sociální diferenciaci naší společnosti promítáme, jsou omezené také v časovém smyslu; jejich *gnoseologický vztah* k indikovaným charakteristikám sociální struktury prodělává v průběhu společenského vývoje změnu a nominálně stejné informační položky pak po určité době nabývají jako indikátory jiného významu. Žádná soustava ukazatelů sociální diferenciace tedy nemůže být univerzální a trvale platná, a to ani pro různé vývojové etapy téhož sociálně ekonomického systému, ani pro synchronní srovnávání systémů různých.

Tolik tedy stručně k oné části interpretačních omezení statistických ukazatelů

sociální diferenciace, jež plyne ze samotného procesu operacionalizace.

Další skupina omezení vyplývá ze skutečnosti, že pro operacionální vyjádření sociální diferenciace přicházejí v našem případě v úvahu pouze *statistická data* – a tedy jen zcela specifický typ empirických údajů. Na mysli nemáme na tomto místě charakteristické obsahové zaměření statistických informací, kterému hodláme věnovat pozornost níže a které je také možné podstatně zdokonalit, ale jejich specifikum *formální*, jež je, zdá se, spjata se samotnou povahou statistiky a zůstane tedy zdrojem interpretačních omezení statistických údajů i v budoucnosti.

Toto specifikum spočívá v základním metodologickém schématu práce statistiky vymezeném prvky: *statistická jednotka* – *statistický znak* – *statistický soubor* – *statistický ukazatel*. Statistika jako informační systém shromažďující a zpracovávající hromadná data funguje v podstatě tak, že na určité množině společenských prvků tvořících statistický soubor zjišťuje hodnoty předem vymezeného počtu znaků a shromážděnou informaci pak shrnuje do ukazatelů za celý soubor. Reprezentace sociální reality, kterou tak statistika poskytuje, se nezbytně vyznačuje *agregativním* a *individualistickým* charakterem, tj. tendencí zobrazovat sociální celky jako souhrny jejich elementárních prvků – zpravidla osob a někdy domácností – a redukovat tak úroveň analýzy na „atomární“ hladinu. Většina poznatků, které lze o sociální diferenciaci, resp. o sociální struktuře prostřednictvím statistických dat získat, je odvozena z informací zjišťovaných na této elementární úrovni; o podstatných přeměnách společenského systému, ekonomické a třídní makrostruktury naší společnosti, odehrávajících se na úrovni vztahů mezi třídami a dalšími velkými společenskými skupinami, vypovídá statistika převážně prostřednictvím znaků získaných agregací údajů o *mikrospolečenských* jednotkách. Společenské skupiny jsou zde zobrazovány jako skupiny *klasifikační*, jako statistické soubory, sociální vztahy se

⁵ Velmi instruktivně argumentují prioritu teoretické konceptualizace při výzkumu sociální struk-

tury a mobility Charvát, Linhart a Večerník – viz [Charvát a kol. 1975]

projevují jako vztahy *logické*. Nezachyceny zpravidla zůstávají společenské mechanismy a struktury, které mezi mikrosociálními jednotkami a velkými sociálními celky zprostředkují.

K tomu přistupuje nezbytná, především praktickými důvody podmíněná *určitost*, *stabilita* a relativní *jednoduchost* statistických kategorií. usnadňující sice na jedné straně sběr a zpracování dat, ztěžující však na straně druhé adekvátní zachycení složitých, dynamických a často neostře ohraničených jevů sociální struktury. Statistika musí jednoznačně vymezovat hranice i tam, kde jednotlivé sociální skupiny do sebe přecházejí plynule, musí definovat i tehdy, když se charakteristiky dané skupiny radikálně mění, a musí nezbytně užívat definicí relativně jednoduchých i přesto, že k vymezení daného sociálního uskupení může být zapotřebí kombinovat složitým způsobem velký počet různých hledisek.

Ani agregativnost statistiky, ani její individualistický charakter a simplifikující určitost používaných kategorií však nelze chápat jako slabinu a nelze ji statistickému přístupu k analýze sociální struktury vyčítat; tyto rysy jsou jeho *symptomem*, statistika nemůže přestat být statistikou. V soustavě statistických informací je jisté možné zavést řadu metodických zlepšení — o některých se dále zmíníme, zjednodušující a agregativní přístup ke zpracování dat však zůstane v podstatě zachován; od statistiky nelze očekávat, že dosáhne kvalit vědeckého výzkumného nástroje. Předmětem kritiky se ovšem může stát způsob sociologického *využití* statistických informací o sociální struktuře, pokud jsou tyto informace absolutizovány, a způsob jejich *interpretace*, pokud je jednostranný.⁶ Agregátní a atomární povaha statistického zobrazení sociální struktury má naopak i své významné *přednosti*: nechává otevřenou cestu k dezagregaci a případné rekonstrukci informačních struktur, a tak i k jejich podrobnějšímu analytickému zhodnocení.

Jinou příznačnou charakteristikou statistického odrazu sociální diferenciace je jeho deskriptivnost, a tedy výlučná kon-

centrace na výsledky diferenciačních procesů. spojená zatím s nezpůsobilostí zachytit jejich vlastní průběh a faktory, jež je vyvolávají.

Empirický obraz sociální diferenciace zprostředkovaný statistickými daty bude tedy nevyhnutelně *dílčí* a v mnoha ohledech *omezený*. Bude nezbytně doplňovat jej i jinými prostředky, zejména kvalitativní analýzou historickou, ekonomickou a sociologickou a kromě toho i speciálně zaměřenými sociologickými průzkumy. Tyto skutečnosti je třeba si neustále připomínat, zejména tehdy, když na poznatky o sociální diferenciaci naší společnosti zprostředkované statistickými ukazateli navazuje praktické řízení a plánování; vědomí parciality a omezenosti statistických indikátorů sociální diferenciace by mělo provázet jako nezbytný regulativ i všechny pokusy o jejich využití.

Současně však. a to je druhá strana téže mince, by bylo zcela nepřiměřené reagovat na omezené možnosti operacionalizace sociální struktury a jejich změn, resp. její operacionalizace pomocí statistických ukazatelů, rezignací a úsilí o empirické vyjádření těchto jevů jednoduše odmítnout. Prokázali bychom tak medvědi službu potřebám řízení socialistické společnosti, které se vždy musí o určité sledovatelné ukazatele opírat. Nestojíme tedy před dilematem docílit buď úplné empirické (respektive statistické) redukce kategorie sociální struktury — což možné není, nebo se jakéhokoliv úsilí o její operacionální vyjádření prostě vzdát; úkolem je usilovat, s plným respektem ke složitosti úkolu, o takové empirické vyjádření, které by znamenalo redukci teoreticky i funkčně *zdůvodněnou* a kontrolovatelnou. Jinak bychom podlehlí pozitivistickému stanovisku, jenže tentokrát „naruby“. Jadov [Jadov 1972 : 58] výstižně poznamenává, že „úsilí redukovat všechny jevy na jejich empirický základ a podmiňovat touto redukcí verifikaci hypotéz, stejně jako odmítání empirické verifikace hypotéz v situaci, kdy není taková úplná redukce možná, to je právě „prokletí“ pozitivistického způsobu myšlení“.

⁶ Jednostranné podléhání statistickému metodologickému schématu je příznačné pro buržoazní strati-

fikační přístupy k rozboru sociální struktury — blíže viz [Charvát a kol. 1975].

Zobrazení sociální diferenciace v československé statistice

Chceme-li v dalších odstavcích posoudit uplatnění některých sociálně diferenciálních hledisek v soustavě naší statistiky, klademe si tak vlastně dvojí otázku:

a) ptáme se především, do jaké míry statistika vůbec *sleduje* znaky, které by bylo možné považovat za operacionální referenty sociálně diferenciálních kritérií, a jaké jsou tedy výchozí statistické možnosti zachytit rozrůzněnost československé společnosti⁷ a

b) chceme, za druhé, vědět, ve kterých statistických subsystémech, v jakém rozsahu, v kterých fázích práce s daty a jakým způsobem se tyto znaky fakticky *uplatňují*, a jak tedy statistika uvedených možností využívá. Pozornost věnujeme oběma otázkám.⁸

Zobrazení sociální diferenciace není v naší současné statistice chápáno jako *samostatný* úkol a této problematice tedy také není věnován žádný samostatný článek statistické informační soustavy.⁹ Znak schopné sociální rozrůzněnost indikovat jsou vázány na *různá statistická odvětví*, jsou mnohdy zařazovány s jinými záměry, než je vlastní znázornění sociální diferenciace, a používá se jich k charakterizaci různých a někdy navzájem nesouměřitelných populací — např. bydlícího obyvatelstva, ekonomicky aktivních, pracujících

v národním hospodářství apod. Hodláme-li zde tedy posoudit, jaké prostředky může statistika pro zobrazení některých aspektů sociální diferenciace nabídnout, musíme si být vědomi skutečnosti, že mnohé z uváděných položek nepoužívá univerzálně, ale jen v určitých svých subsystémech, a že některé statistické kategorie mohou mít v závislosti na kontextu různý význam.

Postupně tedy projdeme možnosti statistické indikace těchto tří sociálně diferenciálních hledisek: a) třídní příslušnosti, b) charakteru a obsahu práce, c) sociálně ekologické diferenciace.

a) Statistická indikace třídní příslušnosti

Nejdůležitější sociálně diferenciální hledisko, podmiňující i všechna ostatní kritéria sociální rozrůzněnosti, totiž třídní příslušnost, ve statistice přímé vyjádření nenalézá,¹⁰ jeho nejtěsnějším ukazatelem je statistický znak „*společenská skupina*“, který se určuje u ekonomicky aktivních osob na základě jejich hlavního zaměstnání a příslušnosti k vlastnickému sektoru, u osob již neaktivních podle posledního zaměstnání, resp. poslední sektorové příslušnosti, a u osob závislých na základě společenské skupiny živatele. Společenská skupina domácnosti je určována podle ekonomicky aktivního dospělého muže („*hlavy domácnosti*“).¹¹

⁷ Pokud dále uvádíme určité statistické znaky jako ukazatele jednotlivých sociálně diferenciálních hledisek, chceme tím naznačit, že by jich bylo možno k takové indikaci využít; neuvažujeme však o konkrétní metodice konstrukce indikátorů ani o tom, jak dokonale je jimi dané diferenciální hledisko pokryto, či které další ukazatele by případně bylo zapotřebí ještě hledat.

⁸ Ideální metodologický model operacionalizace předpokládající, že zadán je výchozí teoretický pojem a požadovaný typ jeho empirické indikace, kdežto že otevřené je určení konkrétních empirických položek — ukazatelů, které by tento pojem vystihly — se mění v našem případě v poněkud odlišné schéma. Chceme-li totiž posuzovat, jaké možnosti jsou pro indikaci sociální diferenciace vytvořeny v již *vybudované* statistice, pak zadány máme kromě výchozího pojmu i v úvahu přicházející empirické položky, tj. sledované statistické znaky, a otevřené naopak zůstává určení indikačních vztahů, jež by obě hladiny poznání propojily. Jde o řešení problému *adekvace* (přifazení) statistické a sociologické pojmové soustavy, který vyvstává všude tam, kde se marxistická sociologie snaží využít pro analýzu sociologické problematiky statistických dat. Zdrojem tohoto problému je funkční, a tedy i obsahová různost obou pojmových soustav a odlišná úroveň jejich obecnosti. V souvislosti s procesem sociologizace sociálně statistických informací, která bude nezbytně provázet budování soustavy sociální statistiky (viz dále), a v souvislosti se stále širším sekundárním využíváním statistických dat v socio-

logii se však bude v budoucnosti naléhavost tohoto problému pravděpodobně oslabovat.

⁹ Myšlenka zařadit tematický blok sociálního složení ekonomicky aktivního obyvatelstva jako samostatný subsystém do soustavy sociální statistiky však není neznámá. Byla například vyslovena v návrhu koncepce sociální statistiky pro země RVHP vypracované nedavno maďarskými statistiky (Delegace 1974).

¹⁰ Existenci určité informační položky v soustavě statistických informací posuzujeme v této práci podle toho, zda tato položka je k dispozici v *publikačních* výstupech statistiky. Jsme si vědomi, že jde o kritérium neúplné, protože některé sledované údaje se v publikacích nepromítanou. Vycházíme však z předpokladu, že pro většinu uživatelů zůstávají statistické publikace zatím jediným dostupným pramenem statistických informací.

¹¹ „Společenská skupina“ je tedy, přísně vzato, znakem *sekundárním*, odvozeným z informace o zaměstnání dané osoby (viz dále) a o její příslušnosti k vlastnickému sektoru (státnímu, družstevnímu nebo individuálnímu). Toto zprostředkování je u osob závislých a u domácností ještě násobeno zprostředkováním pomocí sociálně ekonomických vztahů, do nichž lidé mezi sebou vstupují. Obvykle se znak „společenská skupina“ člení ve státní statistice do těchto základních kategorií:

1. dělníci, 2. ostatní zaměstnanci, 3. družstevní rolníci, 4. ostatní družstevníci, 5. jednotlivě hospodařící rolníci, 6. živnostníci a řemeslníci, 7. osoby svobodných povolání, 8. osoby s neudanou sociální přísluš-

V uvedené podobě se znaku „společenská skupina“ užívá ke třídění bydlícího obyvatelstva a domácností ve *sčítáních lidu* [Sčítání lidu 1974/B], ke třídění výběrového souboru osob a domácností v *mi-krocensech*, ke zpracování údajů o příjmech, vydáních a spotřebě ve *statistice životní úrovně domácností*,¹² ke třídění pracujících v národním hospodářství ve *statistice práce* a ke třídění obyvatelstva ve *statistice demografické*. Vedle toho, že poskytují základní informace o početnosti jednotlivých sociálních skupin, sledují tyto statistiky podle společenské skupiny i mnoho dalších skutečností, jako je např. pohlaví, věk, rodinný stav, vzdělání aj. u obyvatelstva, nebo velikost, složení, vybavení předměty dlouhodobé spotřeby atd. u domácností.

Pro analýzu třídní diferenciace naší společnosti poskytuje statistický znak „společenská skupina“ poměrně dobré, nikoliv však postačující východisko, a kategorie, které zavádí, nelze plně ztotožňovat se společenskými třídami v marxistickém smyslu. Tak do sociální skupiny *dělníků* se ve statistice na základě tohoto znaku řadí „osoby, které pracují v zaměstnaneckém pracovním poměru převážně za mzdu a vytvářejí svou práci materiální hodnoty“, stejně jako i „ostatní fyzicky (podtrhl M. I.) pracující, kteří nevytvářejí materiální hodnoty“ [Statistická ročenka 1974 : 97]. Určujícím hlediskem je tedy podle tohoto pojetí kromě příslušnosti ke státnímu sektoru *fyzická* povaha práce. Jde o stanovisko jistě velmi diskutabilní, protože v souvislosti s vědeckotechnickým pokrokem proniká do dělnické práce stále více prvků *nemanuálních* činností, které zvyšují její technickou úroveň a přispívají k jejímu sblížování s prací inteligence, neznamenají však nutně, že by tato práce ztrácela děl-

nický charakter. Ten je mnohem spíše podmíněn jejím funkčním spojením s přímým nebo strojně zprostředkovaným působením na pracovní předmět. Současná statistická metodika používaná pro vymezení společenské skupiny dělníků má tedy tendenci *konzervovat* tuto skupinu v hranicích, které budou vývojem výrobních sil stále častěji rozrušovány.¹³

Zdrojem největších komplikací při analýze třídní diferenciace na základě údajů o příslušnosti ke společenským skupinám je kategorie „*zaměstnanců*“ (resp. „ostatních zaměstnanců“). „Do sociální skupiny ostatních zaměstnanců se zahrnují pracovníci v zaměstnaneckém pracovním poměru, kteří řídí určitý úsek výroby nebo na něj dozírají (např. dílovedoucí, mistři), přijímají, vydávají, prodávají nebo usklahňují zboží, vykonávají v zaměstnaneckém poměru převážně duševní, organizační popř. kancelářské práce...“ [Statistická ročenka 1974 : 97]. Tuto společenskou kategorii tvořenou v naší statistice víceméně všemi *nemanuálními* pracovníky státního sektoru nelze jednoznačně interpretovat v pojmech třídní struktury a nelze ji zejména ztotožňovat s *inteligencí*, která bude zřejmě představovat jen určitou její část.¹⁴ Při pokusech o statistickou indikaci společenské vrstvy inteligence není tedy možné s údajem o společenské skupině vystačit a na pomoc je třeba vzít ještě i další statistické indikátory – *zaměstnání a vzdělání*, které by mohly blíže určit charakter práce sledovaných osob.¹⁵ Teprve kombinace těchto tří statistických znaků umožňuje alespoň přibližně popsat třídní diferenciaci naší společnosti v celém jejím rozpětí.

K určité nepřehlednosti statistických nástrojů použitelných pro zobrazení sociální diferenciace přispívá skutečnost, že některé z terminů zavedených znakem „spole-

ností. Podle potřeby se také užívá kategorizaci jemnějších nebo naopak jednodušších – viz [Sčítání lidu 1970].

¹² Údaje statistiky životní úrovně domácností („rodinných účtů“) se zjišťují a zpracovávají jen pro 3 ze základních 7 statisticky rozlišovaných společenských skupin. K dispozici jsou za domácnosti dělníků, zaměstnanců, družstevních rolníků a navíc také za domácnosti důchodců.

¹³ Vyslovujeme-li na adresu statistiky tuto kritickou poznámku, měli bychom si ovšem uvědomit, že způsob operačního vymezení některých klíčových pojmů sociální struktury socialistické společnosti, např. dělnické třídy nebo inteligence, je předmětem diskuse i v současné marxistické sociologii. Nelze se proto divit, že statistika, která není

(ve smyslu, jehož zde používáme) vědeckou disciplínou a která by měla při vymezování svých kategorií na poznatky sociologie navazovat, se za této situace uchyluje k užšímu, a proto snad i méně spornému pojetí.

¹⁴ K inteligenci např. zřejmě nebudeme počítat takové „zaměstnance“, jako jsou „odpovědní vedoucí...“, pokladní a prodáváci prodejen, bufetů, sběren...“ nebo „číšníci, výčepní a servírky“ [Klasifikační seznam 1970].

¹⁵ Velmi přibližně by na statistické úrovni bylo možné inteligenci aproximovat kategorií „*duševních pracovníků*“ rozlišovanou znakem „*zaměstnání*“ nebo snad také kategorií „*odborníků*“ zavedenou ve statistice práce na základě údaje o vzdělání – viz k tomu dále.

česká skupina“ se ve stejném nebo obdobném znění, avšak v jiném významu, objevují i v dalších statistických kontextech. Tak pojmu „*dělníci*“ se používá také v klasifikaci ekonomicky aktivních osob nebo pracujících v národním hospodářství¹⁶ podle zaměstnání (viz níže), tentokrát však v užším smyslu než při kategorizaci sociálních skupin. Může tak nastat paradoxní a z metodického hlediska jistě nežádoucí situace, že táž osoba bude svým *zaměstnáním* klasifikována jako provozní pracovník, kdežto pokud jde o *sociální skupinu* (určovanou mj. rovněž na základě zaměstnání), bude dělníkem; objem a složení skupiny ekonomicky aktivních dělníků se pak v naší statistice bude různit podle toho, ve kterém statistickém systému ji právě definujeme. Navíc se ve statistice při zpracování výsledků sčítání lidu 1970 za ekonomicky aktivní populaci [Sčítání lidu 1974 B] objevuje ještě další příbuzný pojem, totiž „*obyvatelstvo dělnických profesí*“, který je jakousi kombinací obou předešlých hledisek: zahrnuje bez ohledu na vlastnický sektor ekonomicky aktivní osoby těch profesí, které jsou jinak řazeny do společenské skupiny dělníků. Patří sem tedy i někteří *provozní pracovníci* a rovněž *družstevníci* dělnických profesí. Podobně nepřehledná je situace i u společenské skupiny „*zaměstnanců*“. Ve výsledcích sčítání lidu se objevuje paralelní kategorie „*obyvatelstvo zaměstnaneckých profesí*“ [Sčítání lidu 1974 B) a termínu „*zaměstnanci*“ se navíc užívá ještě i ve *statistice práce*, tentokrát však k označení všech pracujících státního sektoru, ať již patří k sociální

skupině zaměstnanců nebo jsou dělníky [Statistická ročenka 1975 : 133].

Jiným vážným problémem je výše již zmíněný způsob určování společenské skupiny *domácností* podle ekonomicky aktivního dospělého muže. Promítá se v něm *patriarchalismus*, jenž už neodpovídá naší současné realitě; v důsledku zvyšování ekonomické aktivity žen a odstraňování překlad mezi společenskými třídami roste i sociální heterogenita československé rodiny, kterou však tato metodika ignoruje.¹⁷

Kromě sčítání lidu, mikrocensů, statistiky životní úrovně domácností, statistiky práce a demografické statistiky se hledisko sociální příslušnosti sporadicky uplatňuje i v některých jiných statistických odvětvích – ve statistice školství, v kriminální statistice Veřejné bezpečnosti, ve statistice volených složek národních výborů ministerstva vnitra a ve statistikách společenských organizací. Znaky, kterými zde bývá sociální příslušnost vyjadřována, však mívají *nestandardní* podobu a jsou obtížně srovnatelné jak navzájem, tak se znakem „sociální skupina“ užívaným ve státní statistice.¹⁸

Vcelku však lze konstatovat, že využití znaku „společenská skupina“, resp. obdobných charakteristik užívaných mimo státní statistiku ještě *neodpovídá možnostem* a významu, který těmto sociálně diferenciativním charakteristikám přísluší. Tak například ve statistice obyvatelstva postrádáme informace o sociálním složení rozvádějících se manželství, zemělých osob, o sociálním složení žen, jimž byly povoleny interrupce, ve statistice školství údaje o využívání ma-

¹⁶ Tyto dva pojmy nejsou totožné. „*Pracující v národním hospodářství*“ jsou kategorií statistiky práce a zahrnují osoby činné v národním hospodářství kromě pracovníků ministerstev národní obrany a vnitra. Naproti tomu „*ekonomicky aktivní*“ se vymezují z veškeré bydlící populace ve sčítáních lidu.

¹⁷ Sociální heterogenitu čs. domácností lze vysledovat z jediné tabulky výsledků sčítání lidu 1970 za cenové domácnosti [Sčítání lidu 1975 : 290–293]. Podle tohoto pramene bylo ze všech úplných rodin, kde v roce 1970 pracovali oba manželé, heterogenních co do společenské skupiny manželů celkem 35,2 % rodin. Ve více jak třetině případů tedy sociální příslušnost muže podle tradiční metodiky překryla odlišnou sociální příslušnost manželky. Z rodin, kde „předností domácnosti“ byl dělník a které byly tedy klasifikovány jako *dělnické*, bylo heterogenních 33,4 %, ze *zaměstnaneckých* 37,7 %, z rodin *družstevníků* 34,1 % a z rodin *samostatných* 44,2 % (při propočtu těchto údajů byly z celkové počtu rodin odečteny domácnosti, kde manželka byla v důchodu nebo kde její společenská skupina zůstala nejištěna, a také rodiny důchodců a osob o nejištěné příslušnosti).

¹⁸ Ve statistice *školství* se sleduje „sociální složení“ studentů středních a vysokých škol podle toho, zda jejich rodiče jsou nebo byli buď dělníky, nebo rolníky – viz [Statistika 1974]. V *kriminální statistice* Veřejné bezpečnosti se zase zachycuje „prostředí“, v němž byli vychováni pachatelé trestných činů. Rozlišují se rodiny a) dělnické, b) zemědělské, c) pracující inteligence, d) rodiny bývalých vykořisťovatelů, e) jiné – viz [Kriminální statistika 1973]. Statistika ministerstva vnitra o národních výborech sleduje „sociální složení“ poslanců NV v členění a) dělníci, b) členové JZD, c) inteligence, d) ostatní – viz [Přehled 1972]. Sociální složení členské základny sledují např. SSM, CSSZ, Svazarm, ČSČK a další *společenské organizace*, sociální složení funkcionářského aktivu např. ROH a ČSTV. Užívá se nejrůznějších kategorizací, často vyjadřujících spíše socioprofesi než třídní diferenciace. Tak Svazarm např. sleduje „sociální rozvrstvení“ svého členstva v kategoriích: a) dělníci, b) rolníci, c) admin., techničtí pracovníci, d) studenti a učni, e) důchodci, f) ostatní – viz [Svazarm 1972].

teřských škol a mimoškolních zařízení podle sociálních skupin atd. Za velmi účelné bychom pochopitelně považovali sjednocení metodiky a odstranění křížících se terminů.

V některých dalších statistických odvětvích nejsou pak údaje o sociální příslušnosti k dispozici vůbec, ačkoliv i zde by byly z hlediska potřeb sociálně ekonomického řízení jistě žádoucí: máme na mysli např. *zdravotní statistiku*, pokud jde o údaje o zdravotním stavu obyvatelstva,¹⁹ *statistiku kultury*, pokud jde o sociální složení návštěvníků kulturních podniků²⁰ a osob provozujících aktivní kulturní činnosti, o *statistiku cestovního ruchu*, pokud jde o sociální složení osob vyjíždějících do zahraničí, a o další.

Jak jsme se výše zmínili, je třeba při indikaci třídní příslušnosti doplňovat v některých případech informaci poskytnutou znakem „společenská skupina“ také údaji o *vzdělání sledovaných osob*. Pro analýzu sociální diferenciace socialistické společnosti má však údaj o vzdělání význam i v dalších souvislostech: může napomáhat jako dílčí ukazatel při indikaci charakteru a obsahu práce (viz dále) a vymezuje vzdělanostní kategorie obyvatelstva, které samy patří k důležitým — z hlediska plánování a sociální politiky — společenským kategoriím.

Nejvyšší dokončený stupeň školního vzdělání se sleduje především ve *sčítáních lidu*,²¹ pokud jde o veškeré obyvatelstvo, obyvatele ekonomicky aktivní, respektive některé jeho specifické kategorie, a pokud jde o úplné rodinné domácnosti. Dále se školní vzdělání sleduje ve *statistice práce*, a to u některých kategorií pracujících v národním hospodářství; jsou zde k dispozici údaje o vzdělání *duševních pracovníků* (publikována je velmi zajímavá statistika porovnávající u této kategorie dosažené školní vzdělání se vzděláním požadovaným [Duševní pracovníci 1974], za *technicko-hospodářské pracovníky* a za *odborníky*,

což je profesní skupina, která je ve statistice určitou úrovní, resp. zaměřením školního vzdělání přímo vymezena.²² U *dělnických* profesí se při sčítání lidu a ve statistice práce školní vzdělání nesleduje a statistika se zde spokojuje pouze s informací o *kvalifikaci*, tj. o vyučení v oboru vykonávané činnosti. V souvislosti s postupem vědeckotechnické revoluce, s rostoucí úrovní dělnické třídy a s jejím sblížováním s technickou inteligencí však tato metodika pravděpodobně přestane vyhovovat a ukáže se účelné sledovat školní vzdělání jako kvalifikační charakteristiku také u dělníků, kteří totiž budou k výkonu své práce stále častěji potřebovat i střední odborné vzdělání. Za určitou disparitu považujeme také skutečnost, že kvalifikace dělníků se sleduje pouze ve vazbě na vykonávanou činnost (nemáme tedy informace o dělnících vyučených v jiných oborech, než kde aktuálně pracují), zatímco vzdělání zaměstnaneckých profesí se sleduje i bez ohledu na kvalifikační požadavky aktuální činnosti.

Jako indikátor dosaženého vzdělání a podklad pro vymezení vzdělanostních kategorií v rámci sociologické analýzy sociální diferenciace statistický znak „nejvyšší dokončený stupeň školního vzdělání“ vyhovuje. Na jeho *využití* ve statistice však lze vztáhnout totéž, co bylo výše řečeno o znaku „společenská skupina“: podle základních kategorií vzdělání by bylo zapotřebí sledovat podstatně širší než dosud okruh společenských jevů.

b) Statistické indikace charakteru a obsahu práce

Další klíčovou charakteristikou sociální rozrůzněnosti, důležitou zejména pro zobrazení *vnitrotřídní diferenciace* v socialistické společnosti a také — jak jsme viděli — pro vzájemné odlišení dělníků a *inteligence*, je charakter a obsah práce analyticky vyjádřený zastoupením fy-

¹⁹ Máme na mysli například sociální složení hospitalizovaných osob, osob nemocných povinně hlášenými chorobami, osob, které spáchaly sebevraždu nebo se o ni pokusily, apod.

²⁰ Je ovšem problematické, zda výkazy kulturní statistiky opírající se o počty prodaných vstupenek budou vůbec kdy s to tyto údaje zahrnout; bližší informace o návštěvních kulturních podniků bude proto zřejmě nutné zabezpečovat spíše cestou výběrových šetření.

²¹ Základní použita kategorizace rozlišuje tyto stupně vzdělání: a) základní, b) odborné, c) střední všeobecné, d) střední odborné, e) podnikové instituty a ukončené speciální vysokoškolské vzdělání, f) vysokoškolské. Uvnitř této klasifikace se ještě rozlišují obory škol — viz [Sčítání lidu 1970].

²² Za „odborníky“ se ve statistice práce považují pracovníci s odborným středním nebo vysokoškolským vzděláním.

zických a duševních prvků v pracovním procesu, stupněm složitosti, tvořivosti, technizace apod. Většina těchto proměnných není součástí pojmového systému naší statistiky, která může pro jejich dílčí a nepřímou indikaci nabídnout hlavně následující sledované znaky: zaměstnání, příslušnost k hospodářskému odvětví, kvalifikace v oboru, tarifně kvalifikační zařazení, nejvyšší dokončený stupeň školního vzdělání.

Znak „zaměstnání“ je po údajích o sociální skupině pravděpodobně vůbec nejhodnotnější informací, jakou může naše statistika pro analýzu sociální diferenciací poskytnout; kromě věcných důvodů lze příčinu hledat především ve velmi podrobné a promyšlené kategorizaci zaměstnání do jednotlivých skupin zaměstnání, které se zde používá.²³

Údaj o zaměstnání, který je, jak jsme viděli, jednou z opor při určování sociální příslušnosti obyvatelstva, by se také mohl stát zdrojem poznatků o řadě analytických prvků charakteru a obsahu práce. Různé aspekty charakteru práce by bylo možné vystihnout zejména pomocí *odvozených* druhotných znaků, které by byly nově konstruovány *rekategorizací* skupin zaměstnání podle různých hledisek a případně i jejich kombinací s informacemi o vzdělání, kvalifikaci nebo odvětvové příslušnosti pracovníků. Tyto operace však již zřejmě nebudou záležitostí statistiky, ale spíše věci sekundární *sociologické* analýzy statistických dat; totiž však bohužel spočívá zatím v tom, že nedostatečně uplat-

nění znaku „zaměstnání“ a způsob, kterým jsou statistická data uložena a zpřístupňována, nevytvářejí dosud pro podobné sekundární rozborů potřebný prostor.

Znaku „zaměstnání“ se v první řadě používá pro třídění obyvatelstva ve *sčítáních lidu* a v *mikrocensech*; jeho využití je zde však poměrně omezené: data se publikují převážně jen v jednoduchém členění a při zpracování se kombinují jen s omezeným počtem dalších charakteristik;²⁴ není tedy divu, že možnosti tohoto vysoce hodnotného znaku zde zůstávají pro analýzu sociální diferenciací z velké části nevyčerpané.

Dále se zaměstnání sleduje ve *statistice práce*, a to pokud jde o pracující v národním hospodářství. Toto statistické odvětví si však vedle uvedené kategorizace pro své potřeby vytvořilo i další *specifické pojmy* v jiných statistikách nepoužívané, kterým mnohdy dává před pojmovou soustavou klasifikačního seznamu [Klasifikační seznam 1970] přednost. Tak se zde dělníci a kvalifikovaní pracovníci sledují podle „*povolání*“ vymezeného učebními obory, samostatně se sledují „*odborníci*“, tj. pracující s vysokoškolským a odborným středoškolským vzděláním, „*technicko-hospodářští pracovníci*“ členění na „*inženýrsko-technické pracovníky*“ a „*ostatní technicko-hospodářské pracovníky (úředníky)*“ [Statistická ročenka 1974 : 141] a další; jde vesměs o skupiny, které se v klasifikačním systému zaměstnání (viz pozn. č. 23) nevyskytují a jejichž význam se tedy *omezuje* pouze na statistiku práce, kde jsou

²³ Kategorizace je třístupňová: v první fázi se jednotlivá zaměstnání seskupují do *skupin zaměstnání*, kterých je celkem 261, v druhém se skupiny zaměstnání slučují do *podtříd* a *tříd* zaměstnání – tříd je celkem 9, a v poslední fázi se třídy zaměstnání člení na 3 *kategorie* zaměstnání: dělníci, provozní pracovníci a duševní pracovníci. Klasifikace rozčlňuje 4 třídy a celkem 121 skupin zaměstnání v kategorii dělníků, 39 skupin zaměstnání v kategorii provozních pracovníků a 4 třídy, resp. 101 skupin zaměstnání v kategorii duševních pracovníků [Klasifikační seznam 1970]. Do kategorie „*dělníků*“ patří podle tohoto systému zaměstnání, jejichž charakteristickým znakem je fyzická práce, vykonávaná s použitím pracovních nástrojů a obsluha výrobních strojů a zařízení“. Výsledkem jejich činnosti je „*nový hmotný statek* (výrobky včetně zemědělských) nebo jeho oprava a údržba“ [Klasifikační seznam 1970 : 5]. Rozhodujícím, i když ne jediným klasifikačním hlediskem je zde tedy fyzická práce, což se ostatně projevuje, jak jsme měli možnost výše sledovat, i v konstrukci znaku „*společenská skupina*“. K „*provozním pracovníkům*“ patří „*zaměstnání, jejichž charakteristickým znakem je činnost v provozu, jejímž výsledkem není nový hmotný statek, ani jeho oprava nebo údržba, ale jeho přemístění,*

přeprava, uskladnění nebo poskytování služeb“ [Klasifikační seznam 1970 : 5]. Patří sem tedy i pomocní dělníci obstarávající vnitropodnikovou dopravu a manipulaci práce s přemísťováním materiálu. Konečně k „*duševním pracovníkům*“ patří „*činnosti nespádající do předchozích dvou kategorií, a to všechna zaměstnání na úseku technického, ekonomického, právního, personálního a administrativního řízení, vedení a správy, řídicí a odborná zaměstnání ve školství, kultuře, umění, zdravotnictví, vědě, výzkumu a vývoji*“ [Klasifikační seznam 1970 : 5–6]. Způsobem vymezení jde o reziduální kategorii, jejímž nejvýznamnějším znakem však je výkon řídicí činnosti.

²⁴ V publikacích definitivních výsledků sčítání lidu 1970 je celkem 5 tabulek poskytujících plně třídění ekonomicky aktivních obyvatel a důchodců podle skupiny zaměstnání, a to v kombinaci s věkem, pohlavím, kvalifikací u dělníků a provozních pracovníků, resp. se školním vzděláním u duševních pracovníků, s odvětvovou příslušností a s rodinným stavem. Kromě toho by si však bylo možno přát, aby podle zaměstnání byly např. zpracovány i základní cenové údaje o domácnostech a bytech, stejně jako i mikrocensové údaje o příjmech.

zpravidla zjišťovány jen jejich základní demografické a profesní charakteristiky. Pro poznání dalších strukturálních rysů a různých aspektů životního způsobu těchto skupin, které by předpokládalo jejich sledování i ve statistice obyvatelstva, životní úrovně aj., tedy ve statistice žádné podklady nenajdeme. Těto skutečnosti lze litovat, protože uvedenou cestou by bylo pravděpodobně možné získat zajímavé poznatky o některých výrazných socioprofesionálních kategoriích, zejména uvnitř inteligence.

V ostatních odvětvích statistiky, jako jsou statistika demografická, statistika životní úrovně domácnosti, statistika školská, kriminální, statistika společenských organizací aj., „zaměstnání“ nebo „povolání“ jako znak nevystupují a rozbor příslušných jevů podle socioprofesionálních skupin tedy v úvahu bohužel nepřichází.²⁵

Další dva znaky užitečné pro indikaci charakteru práce, totiž *odvětvová příslušnost a kvalifikace v oboru*, se podobně jako zaměstnání sledují ve sčítáních lidu a v mikrocensech (za obyvatelstvo, resp. za jeho ekonomicky aktivní část) a ve statistice práce za osoby pracující v národním hospodářství. Prvý z těchto znaků umožňuje mj. rozlišovat mezi prací v průmyslu a v zemědělství (vyrovnávání podstatných rozdílů v pracovních podmínkách těchto odvětví patří k důležitým úkolům naší společnosti), druhý (o němž byla řeč již výše) napomáhá při určení složitosti práce, zejména u dělníků. O charakteru práce v dělnických profesích může vypovídat i znak „*tarifně kvalifikační zařazení*“ dělníků a provozních pracovníků sledovaný ve statistice práce. K indikaci charakteru práce duševních pracovníků může kromě údajů o skupině zaměstnání sloužit i informace o jejich nejvyšším dokončeném školním vzdělání (viz výše). Přestože charakteristik schopných vypovídat o dílčích aspektech charakteru a obsahu práce

jsme mohli uvést poměrně značný počet, zůstává skutečností, že možnosti statistického vyjádření tohoto významného diferenciálního hlediska jsou dosud velmi omezené a že některé analytické prvky charakteru a obsahu práce, zejména pokud souvisí se stupněm *technizace pracovního procesu*, jsou statistikou v podstatě nepokryty.²⁶

c) *Statistické indikace sociálně ekologické rozrůzněnosti*

V tomto odstavci věnujeme pozornost možnostem statistického vyjádření následujících dvou směrů ekologické diferenciace naší společnosti: 1. jejímu rozčlenění do *konkrétních územních celků* a 2. jejímu rozčlenění do *sociálně ekologických typů* vymezených různým stupněm urbanizace; v pregnantní podobě bývá tato diferenciace vyjadřována dichotomií město – venkov.

Prvé z uvedených diferenciálních hledisek má význam hlavně v souvislosti se snahou socialistické společnosti vyrovnat úroveň sociálně ekonomického rozvoje velkých územních celků – například Slovenska a českých zemí, pohraničí a vnitrozemí apod., druhá je důležitá zejména pro plánovitě vyrovnávání rozdílů mezi městem a venkovem, mezi sídly různých velikostí atd.

Vzhledem k tomu, že samotný sběr statistických dat je prostorově decentralizován, bude možnost zachycení ekologické diferenciace sociální reality záležet prakticky hlavně na způsobu *zpracování a prezentace* těchto dat. Jde o to, zda, v jakém a v jak jemném členění vstoupí *prostorová* souřadnice sledovaných jevů v podobě samostatného znaku do třídění dat a do jaké míry budou pak statistické údaje podle ekologických hledisek také k dispozici.

Způsob členění sociálně statistických dat podle konkrétních územních celků je do

²⁵ Výjimku snad představují některé nestandardní klasifikace „sociálního složení“ používané zejména ve statistice společenských organizací (viz výše), které de facto zachycují jejich socioprofesionální složení.

Nedostatečné propojení statistiky práce se statistikou obyvatelstva a těchto dvou statistických odvětví se statistikami terciárního sektoru je také podle našeho názoru zatím nejzávažnější strukturální překážkou větší využitelnosti statistických informací pro sociální výzkum. Vytvoření potřebných vazeb by se proto mělo stát jedním z hlavních úkolů budoucí soustavy sociální statistiky.

²⁶ Významnou pomocí by v této souvislosti mohlo být širší rozvinutí statistiky *pracovních míst* jako protějšku existující statistiky *pracovních sil*. Statistika pracovních míst, jejíž prvky lze v existující statistické soustavě vidět např. v sestavách konfrontujících dosažené školní vzdělání duševních pracovníků se vzděláním požadovaným [Duševní pracovníci 1974], by pak mohla poskytovat informace o technických, organizačních, sociálních a dalších charakteristikách funkčních míst, jež jsou v našem národním hospodářství k dispozici.

značné míry podmíněn *organizační strukturou* statistické služby, kde nejnižším článkem jsou okresní resp. městská oddělení ČSÚ, resp. SSÚ. Proto se také základní územní jednotkou při zpracování a prezentaci velké části dat stává *okres* (město) a *okresní* (městská) úroveň je pro mnoho sociálně statistických informací tou nejmenější rozlišovací úrovní, s níž se dá pracovat. Okresní a městské výsledky je pak možné podle potřeby *agregovat* do údajů za kraje, republiky a celou federaci nebo také za jiné, administrativnímu členění státu se vymykající ekologické útvary (např. za oblasti průmyslové a zemědělské atd.). Mnohé údaje, např. data demografické statistiky nebo výsledky sčítání lidu, jsou však k dispozici i v jemnějším členění, totiž za *obce*. Tím se pochopitelně prostor pro jejich agregaci dále rozšiřuje; tyto statistiky je pak možné zpracovávat podle velikostních kategorií obcí, podle typů obcí a dalších hledisek, jež lze při klasifikaci obcí uplatnit.

Nejemnějšího územního členění, zcela se již svou detailností vymykajícího územně správní struktury, bylo dosaženo ve sčítání lidu, domů a bytů jeho organizací podle *urbanistických obvodů* tvořených často jen několika bloky domů. Agregaci takto analytických jednotek lze pak při zpracování dat vytvářet prakticky jakékoliv územní struktury, a to i uvnitř jednotlivých sídelních celků (tak lze např. srovnávat městská centra s periferními obvody, asanační oblasti s novými sídlišti apod.). Čím členitější územní struktura se tedy v primárním zpracování dat zachová, tím širší jsou pak i možnosti využití těchto dat pro indikaci různých sociálně ekologických diferenciálních hledisek.

Tak například základní třídění výsledků *sčítání lidu, domů a bytů z roku 1970* byla zpracována za jednotlivé obce a města, za okresy a kraje, za republiky a celou federaci — tedy za všechny úrovně územně správního členění státu. Kromě toho jsou však tyto výsledky k dispozici také za urbanistické obvody a za určité *sociálně ekologické typy*, např. za velká města [Statistická města 1973], za *velikostní kategorie obcí* a za obce typu *městského* a typu *venkovského* [Sčítání lidu 1974/A]. Pro sledo-

vání diferenciace město — venkov je významné především poslední členění, protože samotná velikost sídla není pro stupeň jeho urbanizovanosti dostatečným ukazatelem.

Pro analýzu sociálně ekologické rozrůzněnosti naší společnosti a řízení homogenizačních procesů by bylo jistě značným přínosem, kdyby podobně členily své výstupy podle sociálně ekologických typů i další statistické subsystémy. Dodatečná konstrukce těchto typů až uživateli statistických dat je neúměrně pracná a často vůbec neproveditelná.

Podobně jako jsme zhodnotili možnosti statistických indikací třídní diferenciace naší společnosti, její diferenciace podle charakteru a obsahu práce a diferenciace sociálně ekologické, bylo by účelné posoudit i další na počátku této studie uvedená diferenciální kritéria. Pro nedostatek prostoru však už v tomto úkolu nepokračujeme; jsme ostatně přesvědčeni, že s výjimkou některých biosociálních kritérií bychom došli k podobným závěrům, jaké nám níže umožnil formulovat rozbor těchto základních diferenciálních hledisek. Jaké závěry to jsou?

Měli jsme především možnost se přesvědčit, že statistika disponuje dosti *širokou* paletou prostředků, schopných různé aspekty sociální rozrůzněnosti naší společnosti vyjadřovat. Téměř každé z relevantních diferenciálních hledisek nachází v soustavě statistických informací alespoň nějaký protějšek, i když jde v mnoha případech o ukazatele postihující tato hlediska jen parciálně a nedokonale. Statistika však může pro sociální analýzu nabídnout i nástroje velmi vyspělé a propracované; za všechny uvedme klasifikaci zaměstnání, o níž jsme již psali výše. V této skutečnosti se odráží progresivní vývoj naší statistiky v posledních desetiletích a její úsilí platně napomáhat při řešení úkolů rozvoje socialistické společnosti.

Současně však můžeme konstatovat, že těchto poměrně bohatých možností je ve statistice *využíváno jen nedokonale*. Většina znaků vyjadřujících sociálně diferenciální hlediska se sleduje, resp. zpracovává pouze v omezeném počtu statistických subsystémů, hlavně v šetřeních cenového ty-

pu, ve statistice životní úrovně domácností, ve statistice demografické a ve statistice práce, zatímco v důležitých statistikách terciárního sektoru — školství, kultury, zdravotnictví, cestovního ruchu, a dále ve statistikách sociálního zabezpečení, ve statistice soudní, kriminální, ve statistice společenských organizací aj. — se jich užívá jen sporadicky. V důsledku toho pak postrádáme sociálně diferencovaný pohled na celou řadu společenských procesů, vztahů a lidských činností, které tvoří součást způsobu života naší společnosti a jsou také předmětem řízení a plánování.

Avšak ani v těch dílčích statistikách, kde se ukazatele sociální diferenciace v širší míře skutečně uplatňují, neodpovídá způsob jejich využití plně možnostem a potřebám. Tyto ukazatele jsou při zpracování dat v nedostatečné míře užívány k třídění dalších relevantních charakteristik a málo také bývají kombinovány vzájemně mezi sebou. Ani do zpracování výsledků sčítání lidu, mikrocensů či do demografické statistiky a statistiky práce nepronikají tedy sociálně diferenciatní hlediska s dostatečnou důsledností. Některé ze statistických indikátorů sociální rozrůzněnosti by si zasluhovaly *zdokonalit*, další by bylo účelné vzájemně *sjednotit* či *koordinovat*. To se například týká kategorizace znaku „společenská skupina“ nebo způsobu vymezení „dělníků“ jako profesní a jako třídní kategorie.

Mnohé z těchto metodických charakteristik současné statistiky začínáme pocítovat jako nedostatky teprve v poslední době, kdy v souvislosti s úsilím o prohloubení komplexního charakteru řízení socialistické společnosti rostou i požadavky na systémově pojatou sociální analýzu, zatímco z hlediska potřeb uplynulého období šlo nezdědko o řešení vyhovující. Postupné odstraňování nedostatků bude podle našeho názoru spojeno s celkovým procesem zdokonalování naší sociální statistiky, ať už

jím miníme dílčí zlepšování dosavadní statistiky nebo výstavbu zcela nového subsystému. V závěrečném oddílu se proto pokusíme naznačit některé principy, jež by rozvíjející se sociální statistika měla u nás respektovat.

Některé zásady zdokonalování statistických informací o sociální diferenciaci naší společnosti

Zásady, které bychom rádi v souvislosti s budováním sociální statistiky zdůraznili, lze stručně shrnout do těchto bodů:

1. *Důsledné uplatnění základních sociálně diferenciatních hledisek* při zjišťování, zpracování i prezentaci statistických dat ve všech odvětvích poskytujících informace o obyvatelstvu, pracujících v národním hospodářství, o uživatelích různých služeb a institucí, o domácnostech a o různých dílčích kategoriích těchto populací. Dodržování tohoto principu by umožnilo sledovat a hodnotit efektivnost společenských opatření směřujících k sociální homogenizaci naší společnosti v celém širokém spektru životních oblastí.

2. *Důraz na zobrazení společenské dynamiky*, a to jak dynamiky historické a vývojové, tak dynamiky fungování společenských systémů. Realizace této zásady předpokládá metodickou stabilitu statistického informačního systému, zabezpečení jeho retrospektivní srovnatelnosti i při metodických úpravách²⁷ a hojné zpracovávání a zveřejňování statistických řad a indexů. Rozbory globálních údajů o vývoji sociální struktury by bylo účelné doplňovat i údaji o změnách sociální příslušnosti mikrosociálních jednotek — jednotlivců a rodin, tedy údaji o jejich sociální mobilitě. To však předpokládá budování stálých statistických souborů, respektive rejstříků a rozšíření tradičních metod zjišťování informací (viz níže).

Analýza funkční dynamiky společenských systémů závisí na možnosti sledovat

²⁷ Výmluvnou ilustrací metodických potíží plynoucích pro analýzu sociální diferenciace čs. společnosti z metodické nestability příslušných statistik poskytuje pokus o rekonstrukci sociálního složení studentů čs. vysokých škol v poválečném období. Zjistíme, že za školní roky 1949/50—1955/60 bylo uváděno sociální složení řadných studentů v členění: studující z rodin a) dělníků, b) drobných a středních rolníků, c) pracovníků ve státním a veřejném sektoru, d) ostatních. Od školního roku 1953/54 jsou

k dispozici údaje o sociální příslušnosti žitelů všech studentů v členění: a) dělník, b) rolník, c) ostatní; přitom však za léta 1953/54—1954/55 se uvádí pouze původní povolání, za léta 1955/56—1957/58 pouze povolání současně a od té doby povolání jak současně, tak i původní. Ani tato řada však není úplná, protože za léta 1964/65—1969/70 se sociální příslušnost nesledovala vůbec. Viz [Statistika školství 1974], resp. do roku 1964 Statistika školství a kultury.

vzájemné *vztahy* mezi sociálními, ekonomickými a dalšími charakteristikami, respektive na možnosti provádět jejich kauzální analýzu. Ať již tento úkol bude napříště řešen v rámci statistiky nebo mimo ni, základním předpokladem zůstává statistická prezentace dat v podobě členitých vícerozměrných třídění dovolujících propočet vhodných kontingenčních a korelačních koeficientů.

3. Zásada pružnosti sociálně statistických informací — větší pohotovost, komunikativnost a sekundární využitelnost těchto dat.

Prezentace sociálně statistických dat formou publikací by neměla zůstat, jako je tomu dosud, prakticky jediným způsobem, jak se statistická informace dostává k většině uživatelů. Jde o formu značně nepružnou a zdoluhavou, odkazující uživatele jen na takový výběr a zpracování údajů, které považovali za vhodné sami autoři publikace, resp. které bylo prakticky proveditelné. S prohlubováním sociálně ekonomického řízení se však budou množit situace, kdy uživatelé budou data potřebovat, často i dodatečně, v jiném členění, než je běžné, a budou klást nároky na *netradiční* způsoby využití primárního informačního fondu. Perspektivně snad budou tyto potřeby řešeny existenci banky sociálně statistických dat. Zatím však jde o požadavky přesahující kapacitu statistických pracovišť a v rámci jejich možností tedy většinou neřešitelné; proto bychom považovali za účelné, aby určité komplexy sociálně statistických dat byly oprávněným uživatelům k dalšímu zpracování podle potřeby poskytovány také v *primární* podobě, nejlépe přímo na *magnetických páskách*. Informace prezentované v té či oné formě statistikou totiž nejsou v procesu analýzy, o níž se opírá společenská praxe, mnohdy posledním článkem a procházejí dalším (sekundárním) zpracováním ještě i *mimo statistické instituce*. Tento přirozený a potřebný způsob jejich zhodnocení byl měl být i samotnou statistikou co nejvíce usnadněn. Jde o cestu, kterou by se pozoruhodně zvýšila pohotovost sociálně statistických infor-

mací²⁸ a redukovaly by se tak i požadavky na rozsah a členitost jejich publikace.

Další prostředek ke zvýšení pohotovosti statistických informací by představovalo uplatnění *výběrových šetření* mnohem širší než dosud. Dosavadní praxe těží z této poznávací metody jen nedostatečně, a pokud ji používá, věnuje hlavní úsilí organizaci mikrocensů. I když informační přínos mikrocensů je nesporný, jde přece jen o šetření příliš rozsáhlá, než aby pohotově mohla reagovat na potřeby společenské praxe. Dostatečně reprezentativní obraz o různých dílčích otázkách včetně problémů sociální diference by mohla přinést i šetření realizovaná na mnohem menších výběrech, a proto také levnější a rychleji zpracovatelná.

4. Formovat z dosud roztržštěných a porůznu v jednotlivých statistických odvětvích rozptýlených sociálně statistických informací *ucelený systém*; vytvářet tedy vazby mezi informacemi čerpanými z různých úseků statistiky, propojovat je, metodicky je sjednocovat a podřizovat společnému pojmovému schématu. Jde o náročný požadavek *sformovat sociální statistiku* jako soustavu překonávající dosavadní praxi paralelního a navzájem málo koordinovaného sledování sociálních jevů v rámci různých statistických subsystémů. Soustava sociální statistiky by tedy měla propojit například demografickou statistiku s šetřeními cenového typu, se statistikou ekonomickou, a tu zase se statistikou životní úrovně domácností. Uvnitř soustavy sociální statistiky by mělo rozlišování mezi těmito subsystémy ztratit na významu a do popředí by měla vystoupit jiná, z pohledu marxistické sociální analýzy důležitější pořádací hlediska.

Základním východiskem integrace zde zřejmě bude *sjednocení klasifikací* hlavních sociálních proměnných, od něhož by se mělo dojít až k možnosti kombinovat informace z různých statistických odvětví na úrovni samotných *jednotek zjišťování* (jednotlivců, domácností). Jedním z nástrojů takového sjednocení by se mohly stát registry, respektive stálé soubory statis-

²⁸ Dosud bývají výsledky velkých statistických akcí k dispozici se značným zpožděním: definitivní výsledky sčítání lidu 1970 se začaly do rukou uživa-

telů dostávat až po 3 letech, publikace výsledků mikrocensu 1973 si vyžádala více nežli 1 rok.

tických jednotek — obyvatel, pracovních sil, domácností atd., shromažďující kontinuálně všechny informace, které statistika o daných jednotkách různými cestami získá.

Závěr

Odpověď na otázku, kterou jsme si položili úvodem, totiž do jaké míry umožňuje současná statistika sledovat sociální diferenciace naší společnosti a napomáhá tak k třídně a sociálně diferencované politice, shrneme takto:

Dosavadní struktura a metodika československé statistiky, po kytující pro plnění uvedených funkcí dobrý základ, přestává držet krok s rostoucími potřebami řízení, vyjádřenými zejména nutností stále podrobněji sledovat specificky sociální aspekty společenské reality. Tuto situaci bude zapotřebí postupně řešit zdokonalováním soustavy sociálně ekonomických informací ústícím až ve vytvoření ucelené soustavy sociální statistiky. Je zřejmé, že půjde o dlouhodobý proces, který může postupovat jen takovým tempem, jaké budou dovolovat ekonomické a organizační možnosti. Netrpělivost, kterou často projevují při této příležitosti někteří pracovníci vědecké fronty nedostatečně obeznámení se způsobem práce statistických orgánů a s nákladností statistických zjišťování, by rozhodně nebyla na místě. Stejně krátkozraké by však na druhé straně bylo zavírat před narůstajícími informačními potřebami sociálně ekonomického řízení a plánování v socialistické společnosti oči a pokoušet se kvalitativně nové požadavky řešit za každou cenu jen v rámci tradičních metod a postupů.

Literatura

Delegace MLR ve Stálé komisi RVHP pro statistiku: Materialy k seminaru sostojaščemusja s 8. do 11. oktjabrja 1974 g. po tème „Aktualnyje voprosy socialnoj statistiki“. Budapest. Ústřední statistický úřad 1974.
Duševní pracovníci podle druhů činnosti a plnění kvalifikačních požadavků na vzdělání k 31. říjnu 1973. Československá statistika č. 65, Praha, Federální statistický úřad 1974.
 Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života.* Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1974.

Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociální struktura a mobilita: některé teoretické a metodologické problémy.* Sociologický časopis, 11, 1975, č. 1, s. 1—15.
 Jadov, A.: *Sociologičeskiye issledovanija. Metodologija, programma, metody.* Moskva, Nauka 1972.
 Jelmejev, V. J. — Rjaščenko, B. R. — Judin, E. P.: *Kompleksnoje planirovanije ekonomičeskogo i socialnogo razvitiija rajona.* Leninograd, Lenizdat 1972.
Klasifikační seznam jednotlivých skupin a druhů zaměstnání pro zpracování sčítání lidu, domů a bytů 1970. Praha, Federální statistický úřad 1970.
Kriminální statistika Veřejné bezpečnosti. Praha, Ministerstvo vnitra ČSSR, 1973.
 Kutla, F.: *Principy systému řízení sociálních procesů.* Sociologický časopis, 10, 1974, č. 6, s. 611—625.
Metodika plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů v průmyslových podnicích. Praha, Čs. výzkumný ústav práce a sociálních věcí 1974.
 Osipov, V. G. — Kolbanovskij, V. V.: *Social Indications and Indicators of the Social Development Planning.* (Referát na VIII. světovém sociologickém kongresu v Torontu.) Moskva, Sovětská sociologická asociace 1974.
Planirovanije socialnogo razvitiija gorodov. Moskva, Institut socialnych issledovanij AN SSSR 1973.
Přehled statistických údajů o národních výborech, jejich poslancích a ostatních orgánech národních výborů v ČSR. Praha, Ministerstvo vnitra ČSR 1972.
Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Censové domácnosti. Tabulky za ČSSR. Československá statistika č. 1. Praha, Federální statistický úřad 1975.
Sčítání lidu, domů a bytů 1970. Národy na vyznačování obyvatelstva. Praha, Federální statistický úřad 1970.
Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Údaje za obyvatelstvo, domy, byty a domácnosti podle velikostních skupin a typů obcí. Československá statistika, č. 103. Praha, Federální statistický úřad 1974/A.
Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Sociální, odvětvové, profesionální a věkové složení obyvatelstva. Československá statistika, č. 9. Praha, Federální statistický úřad 1974 B.
Statistická města v ČSSR podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1970. Zprávy a rozbory č. 19. Praha, Federální statistický úřad 1973.
Statistická ročenka ČSSR 1974. Praha, SEVT 1975.
Statistika školství ČSR. Školní rok 1974/74. Praha, Ústav školských informací 1974.
Svazarm. II. sjezd Svazarmu ČSR. Doplňek ke zprávě o činnosti Svazarmu ČSR od I. sjezdu. Praha, ÚV Svazarmu 1972.

Иллнер М.: Точки зрения социальной дифференциации в чехословацкой статистике

Illner M.: Aspects of Social Differentiation in Czechoslovak Statistics

Для управления и планирования социально-экономического развития развитого социалистического общества все настоятельнее требуется информации, отражающих происходящие социальные процессы и складывающиеся общественные отношения в социально дифференцированном виде, т. е. в их разнообразии по отдельным общественным классам, слоям и прочим значимым социальным группам и категориям. Таким образом способность давать социально дифференцированную картину действительности становится важным критерием целесообразности систем социально-экономических информаций. Цель работы — дать оценку того, в какой степени существующая система чехословацкой статистики способна отражать некоторые основные социально-дифференцирующие моменты.

В статье постепенно рассматриваются возможные статистические показатели классовой принадлежности, характера труда и социально-экологических различий; анализируется методика и способы применения статистических признаков «общественная группа», «занятие», «образование», «квалификация по специальности», «отраслевая принадлежность», «величина населенных пунктов», «тип населенных пунктов» и других и их способность отражать основные социальные различия. Автор приходит к выводу, что чехословацкая статистика располагает относительно широкой шкалой средств, позволяющих отображать социальное разнообразие нашего общества, но что до сих пор она не использует их в достаточной мере.

Так как статистические показатели социальной дифференциации в прошлом использовались и интерпретировались неадекватно, в частности в связи со стратификационным пониманием социальной структуры, в работе сделана попытка критически определить возможности и границы их использования. Статистическая картина социальной дифференциации неизбежно остается лишь частной и ее нельзя абсолютизировать: ее необходимо включить в качественный экономический, исторический и социологический анализ развития всей социально-экономической системы и ее классовой структуры. При этом условия статистические показатели могут стать ценным и даже основным источником информации для практического управления социально-экономическим развитием. В работе указываются некоторые пути совершенствования статистических показателей социальной дифференциации и чехословацкой статистики как целого.

To an ever-increasing extent, management and planning of the socioeconomic development of an advanced socialist society calls for information covering the social processes under way and the arising social relations in a socially differentiated form, i. e. in terms of their differentiation according to individual social classes, strata and other relevant social groups and categories. The capability of rendering a socially differentiated picture of reality thus becomes an important criterion of the functionality of socioeconomic information systems. The task of the present paper is to consider the extent to which the existing system of Czechoslovak statistics makes it possible to grasp some fundamental social-differentiation aspects.

Attention is devoted to possible statistical indicators of class appurtenance, character of work and socioecological differences; methods and ways of applying the statistical variables "social group", "occupation", "school education", "expert qualification", "branch appurtenance", "size of community", "type of community", etc., are discussed and their capability of indicating fundamental social differences is examined. The conclusion is reached that Czechoslovak statistics disposes of a relatively broad scale of means capable of depicting the social differentiation of our society; yet, for the time being, these means are not sufficiently utilized.

Due to the fact that, in the past, statistical indicators were often inadequately applied and interpreted, particularly in connection with the stratification conception of social structure, the paper attempts to present a critical definition of their possibilities and limits. The statistical picture of social differentiation cannot be but partial; it must not be absolutized but must be included in a qualitative economic, historical and sociological analysis of the development of the whole socioeconomic system and its class structure. Under these conditions, of course, statistical indicators may become a valuable and — with a view to the practical management of socioeconomic development — even an essential source of information.

The paper outlines some possible ways of improving both the statistical indicators of social differentiation and the Czechoslovak social statistics as a whole.

Antonín Vaněk: Sociální struktura. Kritika buržoazní a revizionistické teorie

Praha, Univerzita Karlova 1975, 366 s.

Závěry stranických zasedání neustále zdůrazňují nutnost permanentní marxisticko-leninské kritiky buržoazních a revizionistických koncepcí, které zkreslují a zastírají skutečný vývoj třídně sociální struktury kapitalistické a socialistické společnosti a zpochybňují vedoucí úlohu dělnické třídy. Zasedání ÚV KSČ v říjnu 1972, které zhodnotilo postup konsolidace na společenskovo vědním úseku a dále konkretizovalo pro teoretickou frontu úkoly XIV. sjezdu KSČ, potvrzuje nezbytnost rozpracovat a aplikovat ve všech oblastech našeho společenského života *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*, které představuje nedílnou součást a předpoklad řešení všech problémů pozitivního rozvoje socialismu. Také materiál *Vývoj, současný stav a úkoly společenských věd* ukazuje jako jeden ze základních úkolů „soustavně bojovat s revizionismem, pravicovým oportunismem, buržoazními ideologiemi a odhalovat rozkladné pokusy ideologické diverze“.¹

V realizaci těchto úkolů vystupuje do popředí potřebnost kritické analýzy těch nemarxistických koncepcí, které podceňují, nebo dokonce popírají třídní podstatu sociální struktury kapitalistické společnosti a deformují redukcionistickým přístupem marxisticko-leninské pojetí sociální struktury socialistické společnosti. Jakékoliv spekulace v oblasti třídně sociální struktury a jakýkoliv nevědecký přístup založený na nekritickém přebírání buržoazních koncepcí otevírají cestu subjektivismu a voluntarismu. V. I. Lenin vždy zdůrazňoval důležitost *vědeckého poznání* zákonitosti a faktorů, které determinují sociální strukturu společnosti. V článku *O sociální strukturu státní moci, perspektivách a likvidátorství* píše, že „sociální struktura společnosti a státní moci se vyznačuje změnami, bez jejichž vysvětlení nelze učinit ani krok v žádné oblasti veřejné činnosti“.² Také zůstávající se třídní boj v mezinárodním měřítku, především pak jeho ideologická dimenze, staví problematiku sociální struktury společnosti do

průsečíku, v němž se ostře střetává marxisticko-leninské a buržoazně revizionistické pojetí.

Dokladem toho, že se současná marxisticko-leninská sociologická produkce nevyhýbá řešení těchto celospolečensky důležitých problémů, je kniha ředitele Ústavu marxismu-leninismu Univerzity Karlovy, doc. PhDr. Antonína Vaňka, DrSc., která vyšla pod názvem *Sociální struktura a s podtitulkem Kritika buržoazní a revizionistické teorie*, jenž vlastně vyjadřuje základní cíl publikace. Je rozdělena do 5 kapitol, splňujících požadavek stranické, třídní a vědecky fundované kritické analýzy základních proudů buržoazních a revizionistických koncepcí sociální struktury. Podle slov autora představuje kniha dílčí studii, která si v návaznosti na předchozí práci *Mýtus elit*³ klade za cíl prozkoumat mezinárodní i vnitřní souvislosti nemarxistického pojetí sociální struktury. Ovšem takto koncipovaný úkol je nesmírně obsáhlý, mnohostranný a fundamentální. Studium základních znaků a zákonitostí současných etapů naší socialistické společnosti, její třídně sociální struktury a trendů jejího vývoje spolu s rozpracováním teoretických otázek komplexního řízení společnosti⁴ představuje jeden ze základních úkolů vědeckovýzkumné práce.

Složitost tohoto problému implikuje možnost volby různých metodických přístupů k jeho poznání. V případě recenzované knihy je předložena logicky utříděná *struktura práce*, která dokazuje autorovo cílevědomé úsilí nezůstat u pouhého informativního popisu jednotlivých nemarxistických koncepcí sociální struktury. V této souvislosti můžeme konstatovat, že obsah knihy zcela odpovídá komplexním požadavkům obecně vytvářeným pro studium podstaty sociální struktury socialistické společnosti.⁵ Hodnota knihy je především v možnosti jejího použití ve výchovně vzdělávacím procesu na vysokých školách, v jejichž studijním arzenálu není přebytek syntetických prací zabývajících se kritikou nemarxistických teorií sociální struktury. V důsledku absence této kritiky se plně otevíral prostor iluzím a jednostranným představám vysokoškolských studentů o sociální

¹ Rudé právo, 20. 6. 1974, s. 3.

² Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 17. Praha 1957, s. 133.

³ Máchová, J. — Vaněk, A.: *Mýtus elit*. Praha 1973.

⁴ Viz Hrzal, L.: *K aktuálním úkolům filozofie a sociologie v CSSR*. Filozofický časopis, 1973, č. 5, s. 758—781.

⁵ Například J. Hrabina zdůrazňuje především tyto tři momenty:

a) důsledně obnovit marxisticko-leninský přístup k celé oblasti jevů, které byly výrazně zasaženy

antisocialistickými a pravicově oportunistickými deformacemi;

b) poukázat na základní teoreticko-politická a metodologická východiska při zkoumání otázek sociální a třídní struktury společnosti a řízení společenských procesů;

c) zdůraznit nevyhnutelný a trvalý požadavek konfrontace změn v sociálně třídní struktuře socialismu a kapitalismu. Hrabina, J.: XIV. sjezd KSČ a ideovo-politické otázky zkoumání sociálnětřídní struktury naší společnosti. Nová mysl, 1972, č. 10, s. 1351—1360.

strukturu kapitalistické společnosti, spojeným s maloměstskými spotřebitelskými postojí k budování socialistické společnosti. Kniha efektivně plní cíl marxistické sociologie v oblasti světónázorové výchovy.

Vzhledem k obsáhlosti práce i složitosti řešené problematiky se předkládaná recenze zaměří především na uzlové body jednotlivých kapitol. Z tohoto hlediska práce A. Vaňka plně akceptuje základní postuláty marxisticko-leninské teorie a tvůrčím způsobem využívá ideově teoretického odkazu klasiků marxismu-leninismu. Už v první kapitole, nazvané *Leninův odkaz sociologii*, se ukazuje jasný autorův cíl – stavět na fundamentálních dílech V. I. Lenina a vycházet z nich při kritickém hodnocení buržoazních a revizionistických koncepcí sociální struktury. Věcně je ukázán Leninův vztah k sociologii, k problému stranickosti a vědeckosti a sociologický terminologický aparát koncipovaný V. I. Leninem. Ve vztahu k poslednímu problému si je autor oprávněně vědom, že nejde o úplný výčet pojmů a kategorií, stejně tak jako nelze vést přesnou terminologickou hranici, pokud jde o jejich příslušnost k jednotlivým společenským vědám. Důsledně využívání ideově teoretického dědictví klasiků marxismu-leninismu nesoustřeďuje autor pouze do této úvodní kapitoly, ale tohoto fundamentu plně využívá při vědecké a hluboce kritické analýze nemarxistických názorů. V zájmu řešení dalších problémů se autor zaměřuje na objasnění Leninovy kritiky tzv. subjektivní sociologické školy. Přesvědčivě je dokázán význam této kritiky zejména pro tvůrčí řešení teoretických problémů současnosti.⁶ V závěru kapitoly je vytyčen požadavek důsledného uplatnění stranickosti a vědeckosti, který směřuje ke spojení teoretických úvah s praktickou činností dělnické třídy a jejího předvoje – komunistické strany.

Ve druhé kapitole, nazvané *Třídy a vrstvy*, je řešena problematika sociální a třídní struktury. V logické a utříděné analýze je podán obsah pojmu společnost, jehož vymezení vytváří optimální přechod ke konceptualizaci sociální struktury, vystupující v jednotě se základními pojmy historického materialismu – společensko-ekonomickou formací a společenskou výrobou. Tato jasná teoretická koncepce, plně akceptující materialistické pojetí dějin, dovoluje autorovi ukázat, že sociální struktura je reprodukována společenskou výrobou a zároveň že společenská výroba je podmíněna určitou strukturou společnosti. Z těchto teoretických východisek je řešena také problematika třídní struktury, přičemž autor polemizuje s jednostrannými přístupy, které akcentují ryze subjektivistická kritéria v charakteristice jednotlivých sociálních skupin a tříd. Pokud se týče problematiky vrstev, je zdůrazněno, že neexistuje jejich přesné

a jednotné terminologické vymezení, že však určující a nezastupitelná je jejich příslušnost k určité třídě. Tento princip je nemarxistickými sociology zcela opomíjen, což determinuje jejich metodologické přístupy ke zkoumání sociální struktury. Naproti tomu vydělení třídy jako základního prvku ve struktuře kapitalistické společnosti představuje ústřední princip marxistické teorie tříd.

I když rozsah kapitoly nedává možnost zabývat se terminologickou precizací podrobněji, přesto autorovo řešení vytváří dostatečnou teoreticko-metodologickou bázi pro následující kapitolu, nazvanou *Třídní a sociální struktura buržoazní společnosti*. Ta ukazuje genezi nejrůznějších nemarxistických teorií, jejichž redukcionismus krystalizuje v nesprávném pojetí podstaty třídní struktury. V rámci nástinu vzniku tříd a jejich podílu na moci jsou podrobeny kritice především názory Bertranda Russela, které představují abstraktní pojetí moci. Dále je nastíněna základní charakteristika struktury proletariátu s jasným vymezením objektivního postavení dělnické třídy. Na faktografickém materiálu o vývoji soudobého kapitalismu je přesvědčivě dokázána nevědeckost nejrůznějších teorií elitářského ražení, které se snaží prodloužit omezenou dobu svého vlivu tím, že přicházejí s „objevnou“ tezí o tom, že dělnická třída již ztratila svou historickou úlohu. Přesvědčivými fakty pak autor prohlubuje charakteristiku základních komponent třídně sociální struktury kapitalistické společnosti i jejich změn ve vztahu k vědeckotechnické revoluci.

Ke klíčovému problému celé práce přechází autor v kapitole čtvrté, nazvané *Teorie sociální stratifikace a mobility v buržoazní sociální struktuře*. Tato kapitola podává široký diapason problémů vyjádřených v synteticky koncipované kritické analýze nemarxistických koncepcí a formulovaných v pracích P. A. Sorokina, M. Webera, M. Ginsberga, T. Parsonse, R. Dahrendorfa, ve stratifikačním systému W. L. Warnera i v teorii sociální mobility od S. M. Lipseta a H. L. Zetterberga.

Právem začíná autor svoji kritickou analýzu zhodnocením vnitřních rozporů v sociologii P. A. Sorokina, který je obecně pokládán za zakladatele teorie sociální stratifikace a mobility v buržoazní sociální struktuře. Analýze jeho názorů je věnována poměrně rozsáhlá pozornost především proto, že tato teorie obsahuje syntézu základních redukcí a nedostatků ideologicky a politicky laděných nemarxistických koncepcí. Autor kritizuje především výrazné apologetické zaměření teorie, vyjadřované úsilím zakrývat antagonismy buržoazní společnosti, ignorovat základní společenské vztahy lidí k výrobním prostředkům a negovat třídní diferenciaci společnosti. Sorokinovy teorie ukazují pouze obecný obraz vrstev ve společnosti a nevztahují je k třídám, což samo

⁶ V této souvislosti upozorňujeme na monografickou práci N. I. Bočkareva *V. I. Lenin i buržoazní sociologija v Rossii*. Moskva, Izd. Moskovskogo

universiteta 1973, která podává podrobnou analýzu Leninovy kritiky buržoazní sociologie.

o sobě představuje výrazný subjektivistický přístup a současně také návod, jak umrtvovat třídní boj. Odmitáním marxistické teorie tříd a revoluční přeměny společnosti se apologetický potenciál této teorie plně uplatňuje.

Dalším objektem kritiky se v recenzované knize stává koncepce jednoho z předních představitelů analytické sociologie Maxe Webera, jehož úvahy jsou zaměřeny proti marxistickému pojetí třídní struktury kapitalistické společnosti. Prostřednictvím svérázné interpretace Marxova učení o třídách a společensko-ekonomických formacích dochází Weber k umělé konstrukci zúžené třídy a k propagaci principu nezávislosti sociologie na ideologii. Snaha o odstranění hodnotících soudů ze sociologie jej nakonec vede k jednostranným přístupům, které vyúsťují v zastaralou terminologii.

Rovněž tak konstrukce tříd u M. Ginsberga vystupuje jako teorie vyhraněně nemarxistická, protože její základní východisko prestíže opomíjí ekonomické vztahy a vyúsťuje v nevědeckou typologii kritérií jednotlivých tříd.

Správně je připomenuto, že právě tyto teorie výrazně ovlivnily názory R. Dahrendorfa i sociologický vývoj T. Parsonse, jejichž podrobnou kritikou se autor zabývá v další části kapitoly. Kritická analýza teoretických postulátů amerického sociologa T. Parsonse, jednoho z tvůrců strukturalismu, je nesmírně významná a aktuální. Byl to právě Parsons, který svou koncepci svého času výrazně ovlivňoval československou sociologii. Autor správně zdůrazňuje jeho odmítavý vztah k marxistické teorii, kterou Parsons podle své fikce překonal a jako nepotřebnou odvrhl. Kritické výhrady k Parsonsově teorii stratifikace jsou autorem zaměřeny především k nepřesnému, vágnímu vymezování pojmů, které tvoří základní osu jeho systému (společnost, systém, struktura) a dále k jeho zjednodušené metodologii, která nepřekračuje rámec postulátů sociologického psychologismu, což vyúsťuje v neschopnost zkoumat obsah společenských procesů. Je paradoxem, že právě Parsonsova teorie ovlivňovala československou sociologickou produkci před krizovým obdobím 1968–1969, neboť jeho negativní postoj k marxisticko-leninské teorii byl více než evidentní. Jako zastánce idejí konvergence a prorok přechodu socialistické společnosti k „politickému pluralismu“ Parsons ovšem přesně zapadal do koncepce „demokratického socialismu“. Jeho názory, jak zdůrazňuje autor recenzované publikace, mají intenzivní antikomunistickou potenci, která je realizována koncipováním nejrůznějších buržoazních výmyslů o sociální struktuře socialistické společnosti. Přínosem recenzované knihy je její doložené a precizní vyjádření apologetické nevědeckosti celého konglomerátu buržoazních a revizionistických teorií sociální struktury, jejichž nebezpečnost pro další rozvoj marxistické sociologie je nesporná.

V další části kapitoly je analyzována Warnerova teorie stratifikace a teorie sociální mobility od S. M. Lipseta a H. L. Zetterberga. Logicky a podrobně je rozebírána koncepce představitelů tzv. teorie konfliktu R. Dahrendorfa. Autor ukazuje, že odmítá-li Dahrendorf rozdělení kapitalistické společnosti na základní antagonistické třídy, je nucen svoji teoreticko-metodologickou koncepci plně podřídit subjektivisticky konstruovaným indikátorům. Logickým vyvrcholením tohoto přístupu je zjednodušené pojetí vztahů mezi politikou a ekonomikou, ztotožňování tříd s diferenciací podle moci a směřování stratifikace s třídní strukturou.

Kapitola nazvaná *Kritika pokusů o sociální stratifikaci v československé společnosti* se prioritně zaměřuje na analýzu základní teoretické orientace antikomunismu v buržoazních společenských vědách, na koncepci sociologické analýzy sociální stratifikace v díle *Československá společnost* a na kritiku pokusů o sociální stratifikaci československé společnosti. Kapitola v zobecněné podobě navazuje na předchozí kritickou analýzu nemarxistických koncepcí sociální struktury a ukazuje, jak se postupně prosazoval jejich dezintegrační vliv na naši filozofickou a sociologickou tvorbu. Autor specifikuje základní sociálně politické a gnoseologické příčiny vzniku revizionistických koncepcí sociální struktury v československé sociologii a upozorňuje, že rozsáhlá ideologická eroze postupně redukovala a odstěpovala jednotlivé části marxisticko-leninské teorie a přetvářela je v duchu buržoazních koncepcí. Autor ukazuje, jak tento dezintegrační proces začal ústupem od dialektického a historického materialismu k filozofické antropologii a pokračoval dezinterpretací základní filozofické otázky a deformováním takových problémů, jako je vztah vědy a ideologie, vedoucí úloha dělnické třídy a předmět historického materialismu.

Široce koncipovaná analýza obecných příčin revizionistických deformací vytváří autorovi optimální možnost podrobit teoreticky fundované kritice sociologickou analýzu sociální stratifikace předloženou v díle *Československá společnost*. Autor podrobně rozebírá základní zdroje revize marxisticko-leninské teorie, které vidí především v dezintegračním vlivu „teorie industriální společnosti“, „teorie stadií růstu“ a „teorie konvergence“ i v nesprávném chápání důsledků vědeckotechnického pokroku, a ukazuje revizionistické pojetí strany i socialistické ideologie, spojené s popíráním Marxovy teorie tříd a třídního boje. Zevrubně je rovněž vysvětlován prudký růst empirismu v československé sociologii, která rychle přešla k orientaci bytostně náležející buržoazní sociologii. Marxistická metodologie byla nahrazena empirismem, pozitivismem a buržoazním kategoriálním aparátem, místo principiální kritiky buržoazní sociologie se přejímaly její podstatné prvky a šířily se iluze o jejím vědeckém potenciálu. Je přirozeným důsledkem, že se empirismus stal pře-

važující orientaci i ve výzkumu sociální struktury.

Tento proces kulminoval v knize *Československá společnost*. Recenzovaná publikace předkládá nárys kritického stanoviska se zaměřením na konceptuální a metodologický aparát, na posouzení interpretace dat i negativní role, kterou tato práce sehrála v krizových letech 1968–1969. Autor zdůrazňuje, že ve funkci základního ideologicko-metodologického východiska kritizované koncepte vystupuje pojetí socialistické společnosti jako společnosti industriální, kde jsou třídy údajně nahrazeny vrstvami. Takový přístup vedl k negaci třídní struktury společnosti a k její záměně sociální stratifikací. Dále autor uvádí základní závěry z kritiky zmíněné koncepte provedené v ČSAV, přičemž zdůrazňuje skutečnost, že většina dalších kritických statí a studií zůstává pouze v rovině teoreticko-ideologické, nepoužívá empirické argumentace a nepředkládá takové podněty ke studiu sociální struktury, které by pomohly rozvoji československé sociologie. Přesvědčivě je rovněž ukázáno, že autoři knihy *Československá společnost* nesplnili a objektivně ani nemohli splnit úkol, který si předsevzali. Stalo se tak proto, že chyběla teoretická východiska je přivedla nutně k mylné interpretaci sociální skutečnosti. Lze jen souhlasit s autorovým závěrem, že dříve než bude přikročeno k novým výzkumům sociální struktury československé společnosti, je nutné důkladně a objektivně zhodnotit uvedený výzkum a pozitivně přehodnotit jeho chyby a omyly.

Po vyjasnění všech těchto složitých aspektů autor přechází v závěrečné kapitole, nazvané *Sociální struktura socialismu*, k analýze sociální struktury a trendů jejích změn v přechodném období od kapitalismu k socialismu a k důležitému problému vedoucí role strany. Ukazuje určující roli Marxova materialistického pojetí dějin s ústředním pojmem společensko-ekonomické formace a zdůrazňuje, že marxistická teorie sociální struktury plně akceptuje existenci společenských tříd a třídní charakter společenských vztahů. Z toho pak dovozuje, že sociální struktura socialismu je charakterizována upevněním společenského vlastnictví výrobních prostředků, řízením společenských procesů, plánovitou organizací výroby a sociálního života vůbec. V této souvislosti je autorem uváděna podstata diskuse o charakteristice sociální struktury socialismu uspořádané redakcí *Otázek míru a socialismu* ve dnech 8.–9. října 1970. S využitím jejích závěrů je pak v recenzované knize charakterizována třídní struktura socialismu a obecně postavení dělnické třídy, družstevního rolnictva a inteligence. Není opomenut ani problém vědeckotechnické revoluce a postavení vědy ve vztahu k výrobě. Teoretická východiska marxismu-leninismu jsou konfrontována s nemarxistickými filozoficko-sociologickými koncepty, pokládajícími rozvoj vědy a techniky za nezávislý na vývoji společnosti a spojujícími jej s vůdčím postavením „elity“.

Závěrečné pasáže kapitoly jsou věnovány vedoucí úloze komunistické strany při vytváření sociální struktury socialistické společnosti. Autor přesvědčivě dokazuje, že vývoj sociální struktury socialismu je procesem cílevědomě řízeným komunistickou stranou při plnění jejích základních funkcí. V souladu s *Poučením* je autorem prezentováno vyhraněné kritické stanovisko k nevědeckému a revizionistickému pojetí, které neguje vedoucí úlohu strany v socialistické společnosti a uplatňuje teoretickou platformu „politického pluralismu“.

V závěru knihy jsou shrnuty základní poznatky jednotlivých kapitol, přičemž lze jen zdůraznit autorův názor, že studium sociální struktury trvale patří k základním úkolům marxistické sociologie.

Navážeme-li na hodnotící stanoviska vyslovená již v úvodu recenze, pak můžeme konstatovat, že kniha A. Vaňka přináší cenný vklad ke kritické analýze nemarxistických koncepcí a k tvůrčímu rozvíjení marxisticko-leninské teorie sociální struktury.

Jaroslav Erneker

Rabočij klas razviťogo socialističeskogo obščestva (Dělnická třída rozvinuté socialistické společnosti)

Moskva, Mysl 1974, 276 s.

Na základě dosaženého stupně ekonomického a sociálního rozvoje sovětské společnosti na konci šedesátých let bylo v dokumentech KSSS věnovaných padesátému výročí Říjnové revoluce konstatováno, že v SSSR byla vybudována vyspělá socialistická společnost. Program KSSS stanovený XXIV. sjezdem součastě vytkl další cíl – budování materiálně technické základny komunismu. Společenskovědní disciplíny v SSSR tak byly postaveny před novým úkol: podat obraz změn v sociální struktuře vyspělé socialistické společnosti, ve vztazích a reprodukci tříd, v politicko-sociálních podmínkách jejich sblížení a naznačit směry vývoje v nejbližší budoucnosti.

Nikoli náhodou byla ve společenskovědní produkci věnována převážná většina teoretických analýz a empirických studií rozhodující politické a výrobní síle společnosti – dělnické třídě. K nejdiskutovanějším patřily otázky změn ve složení dělnické třídy, její role ve struktuře vyspělé socialistické společnosti, její rostoucí úlohy ve výstavbě materiálně technické základny komunismu a aktivní účasti na vědeckotechnické revoluci. Byla analyzována i řada otázek spojených s novými, změněným společenským podmínkám odpovídajícími formami uplatňování vedoucí role dělnické třídy jak v sociálním a politickém, tak i ekonomickém a technickém rozvoji sovětské společnosti.

Studie *Dělnická třída vyspělé socialistické společnosti*, zpracovaná kolektivem autorů Akademie společenských věd při ÚV KSSS,

rozpracovává řadu rozhodujících závěrů XXIV. sjezdu KSSS týkajících se vedoucí úlohy dělnické třídy i v podmínkách vyspělé socialistické společnosti a na základě dosavadních teoretických poznatků a dostupných empirických materiálů analyzuje dvě základní kategorie dělnické třídy: dělníky v průmyslu a v zemědělství.

Vedoucí role dělnické třídy ve vyspělé socialistické společnosti je základním postulátem celé práce. Nová sociální struktura sovětské společnosti se formovala ve druhé polovině třicátých let a její hlavní rysy se v zásadě nezměnily: základními sociálními skupinami zůstávají dělnická třída, rolnictvo a inteligence. Na bázi upevňování vedoucí role dělnické třídy a postupného sblížování společensko-politických zájmů i životních podmínek všech společenských tříd došlo k upevnění jednoty celé společnosti na ideové politických pozicích dělnické třídy. Politickým výsledkem tohoto procesu je *prerůstání dělnickorolnického socialistického státu ve stát všelidový, přičemž utváření tohoto všelidového státu v SSSR spadá v jedno s formováním vyspělé socialistické společnosti*. Autoři v této souvislosti ovšem zdůrazňují, že *všelidový stát není společností beztržní či nadtržním státem*, že i v podmínkách vyspělého socialismu — pokud navenek plní funkci obrany zájmů lidu na mezinárodní aréně a uvnitř uskutečňuje politiku odpovídající zájmům dělnické třídy, rolnictva a inteligence — zůstává společností tržní, a tedy — v duchu Leninových myšlenek — socialistickým státem.

S. L. Seňavskij, autor kapitoly *Dělnická třída v sociální struktuře vyspělé socialistické společnosti*, analyzuje z marxisticko-leninských pozic dialektiku procesu sblížování sociálních tříd a vrstev a jeho spojitost s kvantitativními a kvalitativními proměnami dělnické třídy. Kvantitativní proměny spočívají zejména v neustálém růstu podílu dělnické třídy v sociální struktuře sovětské společnosti: jestliže v roce 1940 představovala dělnická třída 27,4 % ekonomicky aktivního obyvatelstva, potom v roce 1970 to bylo již 56,7 %, což v absolutním počtu znamená zvýšení na více než trojnásobek. Proces sblížování tříd a vrstev je patrný především na proměnách v odvětvové struktuře dělnické třídy, na růstu podílu zemědělských dělníků, což v mnohém přispívá ke sblížení sociální struktury města a vesnice a v důsledku všeobecného zvyšování kulturně technické úrovně dělnické třídy i ke stírání rozdílů mezi fyzickou a duševní prací. V proměnách dělnické třídy samé je markantní zejména *zvyšování podílu pracovníků v průmyslových odvětvích*. Uvnitř této skupiny roste nejrychleji podíl inženýrsko-technických pracovníků, kteří představují nejtěsnější propojení dělnické třídy a inteligence. Inteligence sama jako sociální vrstva se v procesu formování vyspělé socialistické společnosti sblíží se s třídou dělníků a rolníků nejen tím, že se ve značné míře rekrutuje z těchto tříd, ale zejména tím, že se v procesu vědecko-

technické revoluce stále těsněji a organičtěji zapojuje do materiální výroby.

K výrazným změnám ve struktuře dělnické třídy došlo rovněž v zemědělství (zemědělství dělníci), a to především v *procesu sblížování dvou forem socialistického vlastnictví na vesnici a zvyšování podílu pracujících ve státním sektoru (sovchozy)*. Význam těchto změn je patrný z některých kvantitativních ukazatelů: v roce 1940 bylo v sovchozech a ostatních státních podnicích zemědělské produkce 5,7 % aktivních zemědělců, v roce 1970 36,5 %. Neméně prudký a pro sblížení charakteru práce ve městě a na vesnici nejvýznamnější je i růst mechanizace a industrializace práce v zemědělství: v roce 1940 bylo mezi kolchozníky pouze 0,3 % mechanizátorů, v roce 1970 11,8 %.

Proces sblížování tříd a vrstev sovětské společnosti má i své politické důsledky. „Sovětský socialistický stát“ píše S. L. Seňavskij, „se proměnil z orgánu diktatury proletariátu ve všelidový stát. Diktatura proletariátu začala prerůstat ve všelidovou moc. V tom je jeden z charakteristických rysů sociálně politického vedení společnosti dělnickou třídou v současné etapě“ (s. 54). Tento proces ovšem úzce souvisí s principy demokratického centralismu a s tím, že „rozvoj socialistické demokracie“, jak dále píše autor, „je jednou z forem, v níž dělnická třída realizuje svou vedoucí roli v řízení společensko-ekonomických procesů“ (s. 55). Rostoucí význam dělnické třídy v politickém životě společnosti dokumentuje několika fakty: v roce 1956 tvořili dělníci 32 % členů strany, v roce 1971 40,1 %, přičemž rozhodující většina základních stranických organizací v podnicích se rekrutuje převážně z dělníků.

Dvě stěžejní kapitoly recenzované práce se zabývají otázkami *kvalitativních změn ve složení skupin průmyslových dělníků a dělníků v zemědělství*. V šedesátých letech prošla dělnická třída řadou změn. V souvislosti s jejím růstem — jak absolutním, tak v podílu na ekonomicky aktivní populaci — autoři nejprve analyzují restrukturalizaci v sociálních zdrojích tohoto růstu. Došlo ke značnému poklesu významu zdrojů pracovní síly ze zemědělství (v šedesátých letech bylo 58 % přírůstků městského obyvatelstva ze zemědělství, zatímco v předcházejícím desetiletí to bylo cca 80 %); ve stejném období se příliv pracovníků z domácností či ze soukromých hospodářství snížil na polovinu. Hlavním zdrojem přírůstků pracovní síly se tak stal růst obyvatelstva v produktivním věku, přičemž se rovněž zvýšila zaměstnanost osob v poproduktivním věku.

V souvislosti s komplexní mechanizací a automatizací výroby a s celkovým „omlazením“ skupiny průmyslových dělníků se neustále zmenšuje podíl pracovníků vykonávajících ruční, nemechanizovanou práci a v důsledku vzniku nových profesí se *mění i kvalifikační struktura třídy průmyslových dělníků*. Autoři uvádějí řadu výsledků z průběžných

šetření od roku 1959, z nichž například vyplývá, že v roce 1969 vzrostl počet pracovníků vykonávajících práci u automatických strojů ve srovnání s rokem 1959 na 245 %, přičemž skupina vykonávajících ruční práci u strojů vzrostla jen na 108 %. Omlazení třídy průmyslových dělníků se projevilo v úrovni vzdělání: za deset let (v letech 1959–69) poklesl podíl pracovníků s nejnižším vzděláním o polovinu, naproti tomu podíl pracovníků se středním všeobecným vzděláním se zvýšil téměř na trojnásobek a pracovníků se středním odborným a vyšším vzděláním na dvojnásobek.

Autoři nezůstávají pouze u konstatování těchto faktů. Všímají si nejen jejich důsledků v produktivní sféře (vědeckotechnický rozvoj se podílel v roce 1961 59,5 % na přírůstku národního důchodu, v roce 1968 již 88,2 %), ale poukazují i na možné rezervy jak ve sféře organizace práce a materiálních zdrojů, tak i v lidském faktoru. Na řadě výzkumu dokumentují skutečnost, že s růstem vzdělání se nejen zvyšuje kvalifikace, a tím i produktivita práce, ale rovněž se formují aspirace na zvýšení kulturní technické úrovně (podle jednoho z výzkumů využívá 78 % pracovníků s úplným středním vzděláním některé z forem dalšího studia, i když u plných 98 % z nich již dosažené vzdělání odpovídá pracovním nárokům, naproti tomu z těch, kteří mají pouze 5–6 tříd, se dále vzdělává jen 36 %, přestože u 55 % dosažené vzdělání nedostačuje potřebám výroby).

Podobným způsobem autoři analyzují kvantitativní i kvalitativní změny ve struktuře pracovníků v zemědělství. I zde, v rozboru zdrojů pracovní síly a jejich změn, pozitivně hodnotí (vzhledem ke sblížení sociální struktury města a vesnice a k formování životního způsobu) „výměnu“ kádrů mezi průmyslem a zemědělstvím (resp. mezi městem a vesnicí), věnují značnou pozornost zdrojům kvalifikovaných kádrů a nezanedbávají ani zdánlivě méně podstatné problémy, jako je např. vysoká sezónnost zaměstnanosti žen v zemědělství apod. Na řadách statistických dat o proměnách kvalifikační a vzdělanostní struktury, mechanizace práce a profesionální struktury autoři ukazují, že i přes stále existující rozdíly v charakteru práce se sociální struktura města a vesnice značně přiblížily, zejména v důsledku zvyšování podílu vysoce kvalifikovaných kádrů vykonávajících mechanizovanou práci, rozšíření státního sektoru v zemědělství a v neposlední řadě i rychlého růstu ryze průmyslových profesí, profesí kulturně vzdělávacích atd.

Autoři studie se neomezují na ryze strukturální otázky proměn dělnické třídy ve vyspělé socialistické společnosti. Značnou pozornost věnují jejím novým úkolům vytyčeným XXIV. sjezdem KSSS. Ve třech kapitolách (*Rozhodující síla ve výstavbě materiálně technické základny komunismu, Trůrčí aktivita dělnické třídy v boji za technický rozvoj, Role dělnické třídy v rozvoji sovětské kultury*) dokazují

rostoucí úlohu dělnické třídy při výstavbě materiální základny nové společnosti, její účast na vědeckotechnickém rozvoji nejen ve formě přímého zapojení nejvýše kvalifikovaných dělnicko-inženýrských kádrů do vědeckovýzkumných a experimentálních programů, ale v masovém hnutí za racionalizaci a vynálezy, její úlohu v kulturním rozvoji, nejen pokud jde o tvorbu materiální báze kultury, ale i pokud jde o přímou účast na tvorbě a šíření kulturních hodnot.

Přestože studie sama je již dostatečnou odpovědí na řadu „rozborů“ života v SSSR, které vyšly z pera buržoazních autorů, je její poslední kapitola přímo věnována kritice nejrozumnějších „sovětologických“ koncepcí, a to od jejich počátku (kdy byla ústředním tématem předčasnost revoluce) až k současnosti (kdy je „dokazována“ např. nezaměstnanost v SSSR).

Studie *Dělnická třída rozvinuté socialistické společnosti* nejen dokazuje vysokou teoretickou, marxisticko-leninskou připravenost sovětských badatelů z nejrozumnějších oborů zkoumat konkrétní otázky vývoje sociální struktury socialistické společnosti, ale potvrzuje i nezbytnost spolupráce historiků, sociologů, ekonomů i statistiků při studiu těchto závažných problémů. V současné době přitom vystupuje do popředí zejména požadavek spolehlivých ukazatelů a dostatečného zájemů statistických dat, protože sociální struktura není v socialistické společnosti jen objektem popisu a analýzy, nýbrž především předmětem dlouhodobého řízení a plánování.

Petr Matějů

T. I. Zaslavskaja, R. V. Ryvkina, red.: Metodologičeskije problemy sociologičeskogo issledovanija mobilnosti trudovych resursov (Metodologické problémy sociologického výzkumu mobility pracovních zdrojů)

Novosibirsk, Nauka 1974.

Hluboká souvislost ekonomických a sociálních procesů, determinace společenského rozvoje ekonomickými procesy představuje základ marxistické společenskovední teorie. Její postižení a ovládnutí v konkrétních dimenzích a projevech zároveň tvoří hybný princip vývoje socialistické společnosti, založeného na cílevědomém a dlouhodobém řízení a plánování. Z toho plynou i vysoké nároky na oblast vědy a výzkumu, jejichž naplnění zůstáváme stále velmi mnoho dlužni.

Jednou z takových oblastí, kde se zjevně propojují ekonomické a sociální procesy, kde však tato vazba nebyla ještě adekvátně teoreticky reflektována a empiricky podchycena, je pohyb pracovní síly a jeho ekonomické, sociální, prostorové a další souvislosti. U nás, podobně jako v jiných socialistických zemích, na jedné straně existuje nespočet dílčích a obsahově poměrně chudých výzkumů fluktuace, na druhé straně několik obecnějších

poznatků o sociální mobilitě, v podstatě jednodimenzionálně měřené. Propojení obou aspektů v koncepci a výzkumu, umožňující postihnout jak ekonomické, tak sociální momenty problému, pochopit probíhající společenské procesy a ovládnout je z hlediska potřeb ekonomického plánování, prakticky chybí. Redaktorky (a zároveň autorky hlavních statí) recenzovaného sborníku přistupují k problému mobility ze zcela opačné strany, než je dosud v sociologii běžné — především z hlediska pohybu pracovní síly — a tento problém redefinují v poloze komplexního, ekonomicko-sociálně psychologického procesu, zakotveného v oblasti práce: „V našem pojetí je pracovní mobilita rodovým pojmem ve vztahu k takovým formám přesunu pracujících, jako je migrace, obrat a tok kádrů, pohyb pracovníků uvnitř podniku, profesionální a meziodvětvová mobilita“ (s. 3—4). Toto, později zpřesňované, prohlubované a obohacované vymezení vychází z rozsáhlé empirické práce v uvedené oblasti, podnikné objektivními potřebami řízení — celá práce je vlastně teoreticko-metodologickou reflexí dosavadních výzkumů pracovní mobility, určenou pro jejich další zkvalitnění. Devět statí sborníku se zabývá různými aspekty mobilitní problematiky od určení teoretických východisek přes vymezení kategoriálního aparátu a postupu výzkumu až k některým možnostem zpracování dat v modelové simulaci. Vzhledem k rozsahu sborníku (navíc rozsahu z obsahového hlediska velmi hutnému) blíže upozorníme především na některé teoreticko-metodologické statí.

V úvodním příspěvku (*Pracovní mobilita jako předmět ekonomicko-sociologického výzkumu*) ukazují T. I. Zaslavskaja interdisciplinarnitu problému, logicky vyplývající z množství funkcí, které mobilita ve společnosti plní: „Pracovní mobilita plní různé funkce v reprodukci výrobních sil a výrobních vztahů. Především představuje jeden ze stupňů reprodukce pracovních zdrojů jako prvek reprodukce celé společnosti. Kromě toho se stává součástí sociálního mechanismu, jímž se uskutěčňují přechody individuí z jedné třídy do druhé, a tím i transformace třídní sociální struktury společnosti... Pracovní mobilita může být i předmětem sociálně psychologického zkoumání zaměřujícího pozornost na konkrétní mechanismy vzájemného působení osobnosti a mikroprostředí“ (s. 10, 12). I když je znám mnohorozměrný charakter tohoto procesu a dokonce existují výsledky mezioborových výzkumů, neexistuje podle autorky ani základní osnova odpovídající ekonomicko-sociologické teorie.

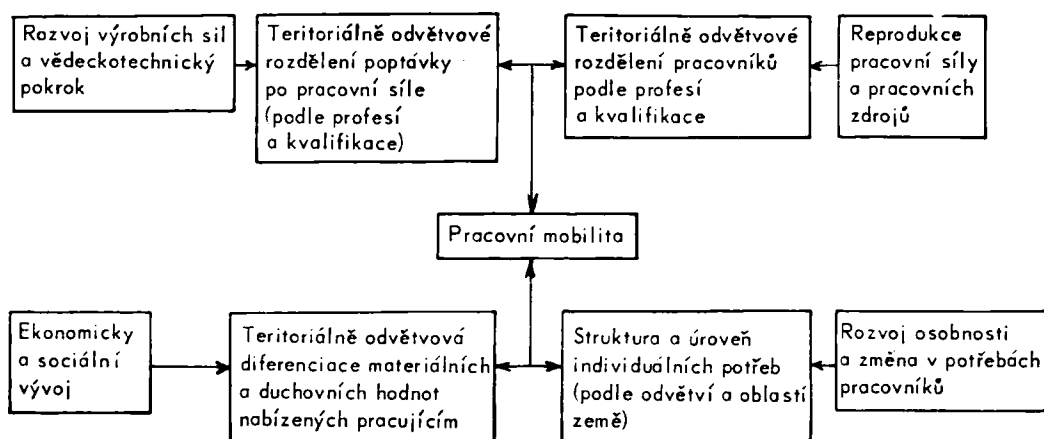
Ve svém pokusu o vymezení mobility jako předmětu mezioborového zkoumání vychází Zaslavskaja z elementárního pracovního pohybu, jímž je obsazení pracovního místa pracovníkem. Pracovní místo 1. má určité teritoriální, odvětvové, podnikové a další charakteristiky, 2. implikuje určitý obsah práce, její technické a organizační parametry, a tedy

i kvalifikační požadavky, 3. předpokládá určitý okruh materiálních, sociálních a duchovních hodnot, jichž se jeho nositelé dostane, tj. vedle „spotřebního potenciálu“ i potenciál „sociální“, sociální hodnotu. Jednotlivým charakteristikám pracovního místa více či méně odpovídají charakteristiky pracovníků: v jejich vzájemných vztazích a za intervence řady dalších faktorů dochází k individuálnímu mobilitnímu aktu. Vlastní, kvalitativně odlišnou rovinou analýzy mobilitních procesů je ovšem rovina společenská, kde na jedné straně působí systém pracovních míst společenské výroby, jehož podstatným rysem je jejich diferencovaná sociálně ekonomická hodnota, a na druhé straně pracovní zdroje společnosti, rozdělující se do pracovních míst podle kvantitativních a kvalitativních parametrů na obou stránkách sledovaného vztahu. Z toho plynou i hlavní zdroje mobilitních pohybů, které tvoří přeměny pracovních míst a struktury pracovní síly, spolu s procesy, jež je vyvolávají. Autorka je znázorňuje způsobem zkráceně naznačeným na schématu 1.

Funkce pracovní mobility odpovídají jejímu komplexnímu charakteru a jsou tedy v podstatě dvojího druhu. Z ekonomického hlediska přispívá mobilita ke zvyšování efektivnosti výroby na základě sladění požadavků pracovních míst s profesionálně kvalifikačními charakteristikami pracovníků. Ze sociálního hlediska napomáhá rozvoji osobnosti prostřednictvím vyrovnávání struktury jejich individuálních potřeb se sociálně ekonomickou hodnotou zaujímaných míst. Tak se formuje individuální „pracovní kariéra“, kterou je možno podle autorky chápat buď šíře jako celkový průběh aktivního života, nebo úže jako postup mezi „skupinami vertikálně hierarchizovaných míst, odlišujících se svou sociálně ekonomickou hodnotou“ (s. 36).

Poznání pracovní mobility není samoúčelné, nýbrž je podkladem pro její společenské řízení, plnění jak ekonomické, tak sociální funkce: „Sociální regulace pracovní mobility znamená vytvoření takových podmínek, za nichž by se dobrovolně pracovní přesuny pracovníků, stimulované úsilím o uspokojení osobních potřeb, uskutečňovaly především v ekonomicky žádoucích směrech“ (s. 39). Autorka naznačuje i nástroje řízení mobility, které jsou v podstatě nepřímé, protože pracovní mobilita postrádá onu „vnitřní jednotu a relativní autonomii“, nutnou pro přímé řízení. To je jistě správné (i poučné pro jiné oblasti společenského života, kde se často akademicky a ne-reálně uvažuje o přímých nástrojích řízení), poněkud jednostranné jsou však charakterizované podmínky jen z hlediska regulace pracovních míst, ne již z hlediska ovlivňování profesní a kvalifikační struktury pracovních sil, popř. i z hlediska dlouhodobého formování struktury lidských potřeb.

R. V. Ryvkínová ve své statí (*Ke studiu sociologicko-psychologických aspektů pracovní mobility*) systematicky pojednává o místě norem a hodnot, o úloze potřeb a lidských

činnosti v individuální motivaci pracovní mobility. Příspěvek je zajímavý i mimo sledovaný rámec, protože autorka vychází z některých obecných úvah a klasifikací a konkretizuje je pro sféru práce, pro její různé aspekty. Důležité je, že roli sociálně psychologických faktorů pro skutečné chování oceňuje, avšak nepřeceňuje, že varuje před zaměřováním pojmů „motiv“ a „příčina“, které se někdy ve výzkumech mobility ztotožňují a analýzou vyjádřených motivací se navozuje iluze vyčerpávajícího postižení jevu. Takovou „psychologizaci problému“ autorka odmítá, protože bez uvážení základních ekonomických zákonitostí nemá „diskuse o příčinách pracovní mobility jako sociálně ekonomického procesu smysl“ (s. 106).

V. A. Kalmyk navazuje ve svém příspěvku (*K programu výzkumu pracovní kariéry*) na vymezení Zaslavské a schematizuje jednotlivý akt změny pracovního místa v rozlišení 1. vnějších stimulů a brzd, představovaných na jedné straně výhodami plynoucími ze změny pracovního místa, na druhé straně obtížemi adaptace apod.. 2. sociálně psychologické charakteristiky jedince, 3. jeho vztahu ke změně pracovního místa. Změna může mít různé cíle v závislosti na tom, zda je práce chápána jako sebevyjádření osobnosti a prostor rozvoje schopností, jako především společensky potřebná a prospěšná činnost, nebo jako pouhý nástroj uspokojování materiálních potřeb. Protože autor vychází zpravidla z užšího pojetí pracovní kariéry („pracovní kariérou budeme rozumět schéma pracovní mobility jedince ve stratifikovaném systému společenské pracovní činnosti“ — s. 219), jako jediný z přispěvatelů kriticky hodnotí některé buržoazní přístupy k mobilitě a zabývá se také problémem vertikálního uspořádání pracovních míst. Jeho řešení je velmi zajímavé: Kalmyk oděluje dimenzi obsahu práce, tvoří čtyři kategorie (převážně fyzická práce, obsluha du-

ševní práce, kombinace fyzické a duševní práce, převážně duševní práce), a dimenzi kvalifikační, rozdělenou do devíti skupin. Ve srovnání s jednoduchou kategorizací umožňuje dvojrozměrný prostor mnohem lépe identifikovat jednotlivé profesionálně kvalifikační skupiny, přičemž současně obohacuje typologii pracovních kariér o dráhy horizontálního typu a problematizuje kritéria vzestupu či sestupu.

Svým významem přesahuje sledovanou tematiku stať T. I. Zaslavské a R. V. Ryvkinové věnovaná koncepci výzkumu (*O principech a základních prvcích programování výzkumu pracovní mobility*). V úsilí o zvýšení „metodologické kultury“ prováděných výzkumů mobility autorky podrobně ukazují žádoucí postup, v němž jsou úzce propojena teoretická východiska, metodologické principy a zpracování dat. Jednotlivé momenty výzkumu jsou zhruba tyto:

1. Zdůvodnění obecného úkolu výzkumu (charakteristika sociální situace a úrovně poznání, formulace obecného úkolu a jeho místo v širším kontextu výzkumu...).

2. Výchozí teoretické schéma předmětu výzkumu a systém dílčích úloh (teoretické schéma a jeho limity, vymezení kategoriálního aparátu, formulace dílčích úloh a hypotéz, operacionalizace používaných pojmů...).

3. Charakteristika empirického materiálu a empirického předmětu (formulace informačních požadavků, charakteristika vybraného empirického předmětu, zdůvodnění typu a metody výběru...).

4. Zdroje informací, výzkumné nástroje a metody (využívané prameny informací, instrumentár použité metod, statistické postupy zpracování dat...).

5. Plánování a organizace výzkumu.

Uvedené schéma je převedeno v komplex doporučení, vycházejících z dosavadních zkušeností ve výzkumu pracovní mobility a zamě-

řených na jejich zkvalitnění. Je charakteristické, že největší pozornost je věnována právě teoreticko-metodologickým partiím výzkumného programu, celkově — jak autorky ukazují — obtížné, nevědné, a proto i zatím málokdy prováděné „nulové fázi“ výzkumu, která má však velký význam pro míru jeho společenského přínosu: „Nesmíme zapomínat, že ujasnění úkolů výzkumu, formulace hypotéz odpovídajících potřebám vědy, prověrka sladění všech prvků plánovaného výzkumu nejen zkracují potřebný čas, zvyšují cílevědomost a efektivnost práce, ale především zvyšují vědeckou hodnotu výsledků výzkumu, pravděpodobnost jejich začlenění do souhrnu poznatků vytvářejících obsah vědy“ (s. 207). Autorky akcentují jednu část výzkumného komplexu, totiž postup od teoretických východisek k empirickým datům a jejich zpracování. Stejně důležité by však bylo ukázat některé principy „obráceného“ sledu, kdy po shromáždění a statistickém zpracování dat provádíme jejich interpretaci, ověřujeme hypotézy a těžíme z nich — na různých rovinách obecnosti a elementarity — závěry napojené na ostatní poznatky o společenských procesech.

Na jeden moment uvedeného programu navazuje ve své stati (*O procesu formulace úkolů konkrétně sociologického výzkumu*) V. I. Gerčíkov, který se podrobně a na konkrétním příkladě taxonomicky identifikované typologie fluktuujících pracovníků zabývá formulací výzkumného problému. Jak ukazuje, není to jen jedna fáze přípravy výzkumu, ale aspekt celého jeho průběhu; není to jednorázový akt, ale celý proces, mající různé roviny a různé etapy. Formulace úkolů se v průběhu výzkumu pohybuje od abstraktních rovin k operačním a zpět, podléhá v kontaktu s empirickým materiálem zpřesněním a změnám, přičemž sama je aktivním faktorem realizace výzkumu.

Dvě stati I. S. Laděnka (*Program tvorby systémových modelů pracovní mobility; Program formalizace představy o pohybu, formování a využívání pracovních zdrojů průmyslového města*) se zabývají aplikací systémového přístupu na objektivní i subjektivní stránky mobility.

Podobně k tematice přistupuje i E. D. Malinin (*Ekonomické základy plánování teritoriální mobility pracovních zdrojů*), který se zaměřuje na využití ekonomickomatematických metod pro regionální bilanci pracovních sil.

Konečně L. A. Chachulinová (*K programu rozpracování systému pojmů a termínů využívaných při studiu pracovní mobility*) se v krátkém příspěvku pokouší o systemizaci kategoriálního aparátu mobilních výzkumů.

Recenzovaný sborník nejen otevírá, ale v různé míře dílčím způsobem i zpracovává některé směry, jimiž se sociologie musí dát, má-li být její přínos v epoše komplexního a dlouhodobého sociálně ekonomického pláno-

vání úspěšný. Prvním z nich je mnohem intenzivnější propojení ekonomické a sociální sféry ve vědeckém poznání a společenském řízení. Druhým, úzce navazujícím, avšak odlišným směrem je hlubší pochopení i účinnější ovládnutí souvislosti mezi agregátními ekonomickými a celkovými společenskými procesy na jedné straně a — jimi podmíněným i zpětně reflektovaným, individuálním chováním na straně druhé. (Delimitace těchto dvou typů vazeb není v některých statích vždy jasná, někde dochází ke směšování sociálních aspektů problému s chováním na úrovni jedinců.) Třetím je postupné překonání dosud trvajících přehrad mezi „vědou“ a „výzkumem“, tj. jednak mezi teoretickými koncepcemi a jejich využitím v aplikovaných resortních výzkumech, jednak mezi výsledky dílčích empirických výzkumů a jejich zobecněním. Konečně čtvrtým, ve sborníku jen málo postiženým směrem, je rozšíření časového horizontu poznání i řízení. Poměrně bezprostřední inspirace velmi prakticky orientovanými výzkumy vedla autory k tomu, že se soustředili na aktuální časový průřez, že neuvážovali o poznání a řízení mobilních procesů v dlouhodobějším pohledu, který by již zahrnul formování kádrů, vliv generační směny apod.

Všechny tyto úkoly jsou stejně naléhavé jako obtížné, přičemž každý pokus o jejich řešení v určité konkrétní oblasti (nevyjímaje oblast pracovní mobility) naráží na jednu velkou překážku, totiž nedostatečnou rozpracovanost obecných problémů vyplývajících ze stále hlubšího prolínání ekonomické a sociální sféry, malý pokrok zatím dosažený v hraniční oblasti ekonomie a sociologie. To ovšem neubírá pokusům týkajícím se konkrétních sociálně ekonomických procesů a oblastí ani na společenské důležitosti, ani na poznávacím přínosu. Naopak, teoreticko-metodologické reflexe nad dosavadními výzkumy a poznatky v různých oblastech jsou nutným zprostředkujícím krokem, který pozvedá úroveň empirických výzkumů a staví teoretické problémy, které je třeba řešit. Proto bychom si také měli přát, aby práci zamýšlejících se nad aktuálními i potenciálními možnostmi poznání a řízení různých oblastí života socialistické společnosti, obdobných sborníku novosibirských sociologů a ekonomů, bylo co nejvíce.

Jiří Večerník

Francis Cohen: Les Soviétiques, Classes et société en URSS (Sověti. Třídy a společnost v SSSR)

Paris, Éditions Sociales 1974.

„... Situace francouzské kapitalistické společnosti, která se nachází v hluboké krizi, naléhavě vyžaduje přechod k socialistickému výrobnímu způsobu. (...) Těžká cesta, která přes zdánlivě nepřekonatelné obtíže dovedla sovětský lid k obrodě lidské společnosti, dala naší epoše charakteristický rys. Domnívám se,

že inspiruje k optimismu a k důvěře v budoucnost lidových mas...“, říká na závěr své knihy *Les Soviétiques* Francis Cohen, bývalý moskevský dopisovatel listu *l'Humanité* a v současné době ředitel vydavatelství *Nouvelle critique* a šéfredaktor marxisticky orientovaného časopisu *Recherches internationales à la lumière du Marxisme*.

V této své poslední knize se Francis Cohen představuje jako autor schopný syntézy nejrůznějších aspektů problematiky sociální struktury socialistické společnosti, jíž věnoval již celou řadu titulů, jako například *L'URSS en mouvement* (1963), *Le destin des classes sociales en URSS* (1963), *Les classes sociales en URSS* (1969) a *La Démocratie socialiste en URSS* (1972), přičemž studie *Les Soviétiques* představuje svým tematickým rozsahem určité vyústění této dlouhodobé orientace. Nejedná se o specializovanou sociologickou, ekonomickou nebo demografickou analýzu, nýbrž spíše o využití poznatků těchto disciplín k vytvoření co možná komplexního obrazu sociálně politického života v SSSR; slovy autora „... toto dílo je věnované tomu, co činí sovětský lid objektem všeobecného zájmu: novým společenským vztahům, které jsou jedinečným a rozhodujícím prvkem lidského společenství dvacátého století“ (s. 11).

Proto si autor klade elementární a často až vyhrcočeně formulované otázky: Jaká je životní úroveň v SSSR? Je v SSSR skutečná rovnost příležitostí pro všechny? Jak se ve skutečnosti realizuje účast mas na řízení společenských procesů? Kdo vládne v SSSR? Co je to demokratický centralismus?

Vstupní kapitola studie je marxistickou historicko-sociologickou argumentací o nevyhnutelnosti Říjnové revoluce a sociálně ekonomickou analýzou porevolučního vývoje sovětské společnosti. Nebývá zvykem, aby podobné historické exkursy tohoto typu běžně operovaly statistickými daty a komparacemi. Cohen, veden snahou o co nejpresvědčivější argumentaci, neobvyklou formou konkrétní sociální analýzy například v kapitole *Proč 1917? ukazuje, do jaké míry se v Rusku roku 1917 vytvořila — podle marxisticko-leninské teorie — revoluční situace*. Formování a zbídačování proletariátu bylo v Rusku o mnoho rychlejší než v nejvyspělejších státech světa. Komparaci statistických dat autor například dokazuje, že v Rusku v letech 1860–1900 vzrostla průmyslová produkce třikrát více než ve Francii, přičemž Rusko ovšem produkovalo na hlavu čtyřikrát méně než Francie a osmadvacetkrát méně než Spojené státy. Proč? Čtyři pětiny ruské populace byly ještě v roce 1897 v zemědělství. Současně však ukazuje, že koncentrace proletariátu byla v předrevolučním Rusku rychlejší než v průmyslově nejvyspělejších zemích (tak například v roce 1914 bylo v podnicích s více než tisíci dělníky v Rusku 40 % dělníků a v USA 20 % dělníků). Autor dále uvádí řadu zajímavých statistických údajů o vývoji třídního složení ruské populace

v letech 1897–1913, o složení dělnické třídy v roce 1917 apod.

Těžištěm knihy jsou tyto dvě části: *Společenské třídy rozvinutého socialismu a Společenský rozvoj a demokracie*, kde Cohen v rámci běžného schématu dělníci — rolníci — inteligence podává *hlubokou sociální analýzu nejrůznějších aspektů formování sociální struktury vyspělé socialistické společnosti SSSR*.

Na pozadí analýzy vývoje dělnické třídy, která v roce 1973 představovala 68 miliónů pracujících SSSR, na pozadí změn v kvalifikaci, vzdělání, v celkové intelektuální práci a zásadních proměn pracovních motivací se autor věnuje zejména těm problémům, které se stávají terčem invectiv ze strany buržoazních ekonomů a sociologů, například i problému tzv. „skryté nezaměstnanosti“. Autor především dokazuje, že *úplná zaměstnanost* v SSSR vyplývá z objektivních trendů a potřeb rozvoje národního hospodářství (expanze nových výrobních i nevýrobních kapacit, maximální využívání materiálně technické základny víceměnnými provozy a zejména pak zkracování denní, týdenní a roční pracovní doby), a současně vyvrací tezi, že absence „možnosti stát se členem armády nezaměstnaných“, stimulující ve značné míře pracovní morálku za kapitalismu, je v SSSR údajně příčinou ztrát na produktivitě práce. Na základě výsledků sovětských výzkumů a experimentů v řadě průmyslových podniků ukazuje, že tato „relevantní stimulace za kapitalismu“ je v SSSR již v podstatné míře reálně nahrazena vyvážeností *materiálních*, *morálních* a *intelektuálních aspektů pracovní motivace*.

Proti četným buržoazním teoriím „rovnosti šancí“, která ovšem za kapitalismu není ničím jiným než důsledným uplatňováním sociální diskriminace, autor v kapitole o sovětské inteligenci prezentuje socialistickou verzi reálné rovnosti příležitostí pro všechny. Prezentuje ji ovšem nikoli jen jako teoretický postulát, ale jako dlouhodobý a cílevědomý proces sovětské společnosti, která uskutečňuje ekonomické a sociální vyrovnávání rozdílů ve formování předpokladů pro studium na druhém a třetím stupni škol; proces, v němž je uplatňována celá řada nástrojů vlastních socialistické společnosti, počínaje vyrovnáváním životní úrovně v nejrůznějších sociálních skupinách a konče zakládáním předstudijních kursů, vyrovnávajících rozdíly plynoucí z některých ještě přetrvávajících nerovností v životních podmínkách. Tuto rovnost příležitostí pak autor dokumentuje výsledky sovětských výzkumů o sociálním původu příslušníků inteligence, aniž ovšem tvrdí, že sociální vzestup (jakkoli sama kategorie sociálního vzestupu je problematická) je nutně spojen se vstupem do této vrstvy. Ukazuje například, že podíl příslušníků inteligence pocházejících z dělnických rodin nejen stále roste, ale že v některých oborech již nyní do-

sahuje 50 %, zatímco míra autorekrutace je okolo 6 %.

Hodnotícím kritériem Cohenovy analýzy sociální struktury je její „otevřenost“ vůči principu všestranného rozvoje osobnosti. Tento jeden z centrálních principů vývoje socialistické společnosti se autorovi promítá i do přístupu k některým otázkám sociální mobility, kterou – aniž vytváří ucelenou koncepci – nechápe ve striktním pojmovém schématu „sociální vzestup – sociální sestup“, ale spíše jako pohyb v poli sociálních aktivit (profesionálních, společenských, kulturních apod.) směřující k adekvátnímu uspokojování dynamické potřeby seberealizace. Cohen v této souvislosti zdůrazňuje, že sovětská společnost je mimo jiné charakteristická právě vysokou sociální mobilitou.

Ve třetím a závěrečném oddílu knihy *Les Sovietsques*, nazvaném *Společenský vývoj a demokracie*, Francis Cohen syntetizuje řadu svých analýz do globální charakteristiky sociálně politického života v SSSR. Zatímco předcházející část je analýzou sociálně třídní struktury, pak syntetizující pohled této poslední partie dokazuje úzké sepětí utváření sociální struktury vyspělé socialistické společnosti a formování socialistického způsobu života s charakterem politického systému. V analýze vývoje způsobu života se autor spíše soustřeďuje na otázky rozvoje životní úrovně, a to zejména z hlediska růstu a diferenciace příjmů. Proměny v ostatních dimenzích způsobu života naznačuje jen v základních konturách (proměny ve funkci a využití volného času, demokratizace v oblasti kultury apod.). V této souvislosti by bylo užitečné hlouběji analyzovat otázky týkající se například kvantitativních i kvalitativních proměn ve spotřebě a její funkci ve formování socialistického způsobu života, otázky rozvoje neplacených služeb, garance sociálních jistot, proměn ve vztahu k práci apod. Použitím komparací dostupných statistických dat by bylo čtenáři umožněno hlubší poznání divergencí v utváření životního způsobu v rozdílných společenských systémech. V závěrečné části kapitoly o životním způsobu autor v plné míře otevírá pohled na všestranné propojení společenského rozvoje v SSSR s vědeckotechnickou revolucí a s všestranným rozvojem osobnosti. Na analýze nejružnějších dimenzí vědeckotechnické revoluce dokumentuje stále rostoucí úlohu proměn v charakteru a obsahu práce, v procesu formování sociální struktury, životního způsobu i rozvoje člověka.

Proměny v charakteru a obsahu práce jsou nosným motivem i části věnované formování vnitrotřídní sociální diferenciace, kde autor v nejružnějších rovinách rozehrává dialektiku dlouhodobého překonávání třídních rozdílů již v rozvinutém socialismu se formujícími charakteristickými momenty společenské diferenciace beztřídní společnosti, z nichž podtrhuje zejména charakter vykonávané práce. Navazuje tak na výzkumy i teoretické práce celé řady významných sovětských sociologů.

Poslední část, dávající odpověď na elementární otázku „Kdo vládne?“, je důkazem toho, že Francis Cohen se nejen nevyhýbá těm nejaktuálnějším ideologicko-politickým problémům, ale že je nastoluje jako skutečně marxistickou analýzu politického systému v SSSR. Vycházejí z kritiky běžného slovníku buržoazních teoretiků, vyvrací teze o jakési sovětské technokracii, o tzv. „nové třídě“ apod. Naproti tomu ukazuje celou škálu nástrojů participace nejširších vrstev pracujících na řízení společenských procesů, a to nejen po stranické linii, ale i prostřednictvím odborů a všech ostatních společenských organizací. Na otázku „Jak lid vykonává svou moc?“ odpovídá zaslíbenou prezentací pro sovětskou společnost typických organizací, jimiž se pracující bezprostředně i zprostředkovaně účastní řízení a rozhodování, jako jsou například stálé výrobní rady zřizované v podnicích s více než 100 zaměstnanci (kterým se často říká „kolektivní ředitelé“), skupiny veřejné kontroly, jimž jsou k dispozici hromadné sdělovací prostředky, skupiny pro racionalizaci apod.

Cohenova studie je jednoznačným stanoviskem nejen k produkci buržoazní „sovétologie“, ale i ke stále čtenějším diskusím na téma tzv. „nového socialismu“, motivovaných na jedné straně potřebou řešení sociálních konfliktů prohlubujících se krize soudobého kapitalismu, na druhé straně však i snahou „zachránit co se dá“. Shodou okolností ve stejné době jako Cohenova studie vyšel rovněž v Paříži francouzský překlad knihy známého amerického ekonoma J. K. Galbraitha, představitele reformistické kritiky amerického monopolistického systému – kniha s příznačným titulem *Ekonomická věda a obecný zájem* (*La science économique et l'Interêt général*), v níž Galbraith formuluje svou teorii „nového socialismu“ jako jediného východiska ze současné krize. Jeho „nový socialismus“, charakterizovaný nejprve mnohoslibnými výroky, jako například: „dát technologii do služeb všem, a nikoli do služeb monopolů“ nebo „až dosud jsme podřizovali potřeby lidí potřebám ekonomiky, je na čas podřít ekonomiku potřebám lidí“, je nakonec přece jen návrhem pouze dílčích reforem konečkonců favorizujících politiku středních producentů, kteří – jak říká Galbraith – „jsou citlivější k potřebám lidí a zákonům trhu“ než monopoly. Je to ve své podstatě stanovisko buržoazního meliorismu, které ve svých objektivních důsledcích nevede k ničemu jinému než k zachování statu quo.

Cohenova analýza sovětské společnosti je kontrapozicí ke všem podobným modelům „nového socialismu“, kontrapozicí ve formě autentického svědectví o cestě a současnosti skutečného socialismu, o výstavbě a problémech socialistické společnosti, na jejímž počátku nestály a ani nemohly stát jen reformy, nýbrž hluboká a zásadní proměna sociálního a politického systému – socialistická revoluce.

Petr Matějů

Akademik A. Sirácky pětasedmdesátiletý

Andrej Sirácky se 9. prosince dožívá sedmdesátipětilet. My všichni, kteří slýcháváme jeho hlas, sledujeme jeho gesta, posloucháme jeho přednášky a čteme jeho knihy, víme dobře, že akademik Sirácky je svým životem člověk velice mladý.

Kdo sleduje Siráckého angažovanou publicistiku v posledních letech, potvrdí, že se těžko najde tak vitální, houževnatý, skromný a současností mladý autor.

Stranická a profesionální odpovědnost je u A. Siráckého spojena s aktivitou, která jako by narůstala v rozsahu témat a zvěšovala svou intenzitu tehdy a tam, kde hrozí infekce maloměstské indifferencí.

Stranickost a profesionální odpovědnost filozofa a sociologa A. Siráckého se projevuje ve vědomém řešení všech problémů teorie z hlediska podstatných potřeb a zájmů dělnické třídy, v odvaze zachovat a hájit vědecky zdůvodněnou stranickou pozici proti všem destruktivním maloměstským avanturismu, politického voluntarismu a teoretického revizionismu.

A. Sirácky nikdy netrpěl „pansociologismem“. Naopak. Se seriózností a střízlivostí vědeckého pracovníka vždy upozorňoval na to, že dobudování marxistické sociologie je složitý, dlouhodobý proces, mající svou historickou, společensko-politickou a ideologickou problematiku.

Oprávněně je A. Sirácky nazýván ideologem dělnické třídy. Pochopil a dovedl zformulovat a hájit zájmy třídy, jejíž „... postavení a dějinné určení vyjadřuje tendenci objektivních společenských procesů, tendenci směřující k integritě a pokroku lidstva, vyplývající z vědecké analýzy společenských jevů a procesů!...“ (Sirácky, A.: *Sociológia. Teória, metody, problémy*. Bratislava, SAV 1966, s. 57).

A. Sirácky, tento nejen svou prostotou a nenápadností vzácný člověk, formuloval základní postuláty rozvoje marxistické sociologie v Československu. Nevynechá jedné příležitosti, aby upozornil, že tato, pro život socialistické společnosti tak důležitá disciplína se nemůže rozvíjet jinak než jako pevný článek systému marxistických věd.

Jaksi samozřejmě se akademik Sirácky stal ve svých funkcích „formálním“, a současně ve svém vlivu „neformálním“ vedoucím těch, pro něž požadavek komunistické stranickosti není pouhým přihlášením se k dialektickému materialismu, ale programovým postulátem, který vychází z důsledného osvojení si marxisticko-leninské metodologie.

Smysluplný zápas za ideje komunismu se v osobě A. Siráckého spojuje s houževnatostí člověka, který rozvíjí sociologii jako vysoce kvalifikované teoretické zázemí strany a jehož osobní vlastnosti – skromnost, moudrost a taktnost – inspirují lidi, vytváří to, čemu se říká sociální klima soudružské spolupráce.

Chceme 9. prosince stát v řadě těch, kteří popřejí svému učiteli, spolupracovníkovi, blízkému soudruhovi všeho dobrého, čeho je možno popřát člověku, kterého si vážíme a kterého máme rádi.

Karel Rychtařík

Zpráva ze zasedání problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí „Evoluce sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování“

Progresivní formou mnohostranné mezinárodní vědecké integrace v rámci akademií věd socialistických zemí jsou tzv. problémové komise jako stále instituce organizace a koordinace multilaterálního výzkumné spolupráce socialistických vědců ve vybraných problémech. V oblasti marxisticko-leninské sociologie byla v minulém roce ve Varšavě ustavena problémová komise k tematice výzkumu sociální struktury socialistické společnosti a sociálního prognózování, jejímž koordinátorem se stala Polská akademie věd. Práci komise řídí její byro, skládající se z koordinátorů jednotlivých národních částí komise, ve složení: W. Wesolowski – předseda (PLR), M. N. Rutkevič (SSSR), M. Minkov (BLR), Z. Fergeová (MLR), M. Lötsch (NDR), J. Matei (RSR) a F. Charvát (ČSSR). Ve dnech 3.–6. června tr. se konalo v Moskvě II. plenární zasedání této komise spolu se schůzí ředitelů sociologických pracovišť socialistických zemí. Na pořadu jednání bylo zhodnocení dosavadní činnosti, upřesnění jednotlivých pracovních skupin problémové komise a zpracování plánu práce na léta 1976–80. Pro příští období budou v rámci komise pracovat tyto pracovní skupiny:

1. *Dělnická třída v sociální struktuře socialistické společnosti* (koordinátor SSSR, účastníci BLR, ČSSR, MLR, NDR, PLR a RSR), která se bude věnovat rozpracování teoretických a metodologických principů vedoucí role dělnické třídy v socialistických zemích, zdrojů jejího sociálního naplňování a rozvoje, její vnitrotřídní struktury a forem jejího sblížení s vrstvou socialistické inteligence. Výsledkem prvé etapy prací má být sborník „Sociální rozvoj dělnické třídy v socialistické společnosti“, který bude připraven k IX. světovému sociologickému kongresu. K problematice rozvoje dělnické třídy a inteligence v procesu sblížení fyzické a duševní práce má být sovětskými, německými, polskými a československými sociology připraven na léta 1978–79 srovnávací výzkum, na jehož základě bude počátkem osmdesátých let zpracována monografie o dané tematice.

2. *Inteligence v socialistické společnosti* (koordinátor NDR, účastníci BLR, ČSSR, MLR, PLR, SSSR), která se bude zabývat rozpracováním otázek struktury a reprodukce sociální vrstvy inteligence v socialistické společnosti, problematikou sblížení dělnické třídy a inteligence. Na rok 1977 má být připraven sborník k dané tematice.

3. *Vzdělání a sociální struktura v socialistické společnosti* (koordinátor MLR, účastníci BLR, ČSSR, PLR, SSSR), která bude zkoumat vzájemný vztah vzdělání a sociální struktury v socialistické společnosti, vliv různých úrovní vzdělání na reprodukci a vývoj

sociální struktury. Rovněž i v této pracovní skupině je plánován na rok 1977 sborník k dané tematice a na rok 1978 společná monografie, opírající se o rovněž srovnávací empirický výzkum „Vliv vyššího vzdělání na reprodukci a rozvoj sociální struktury socialistické společnosti“, připravovaný maďarskými, bulharskými, polskými a sovětskými sociology.

4. *Utváření socialistického životního způsobu* (koordinátor PLR, účastníci BLR, ČSSR, MLR, NDR, RSR a SSSR), která se bude zabývat rozpracováním teoretických a metodologických principů výzkumu socialistického životního způsobu a srovnáním výsledků výzkumů v dané oblasti v jednotlivých socialistických zemích. V plánu práce je zařazen sborník k IX. světovému sociologickému kongresu a monografie „Stav a vývoj socialistického životního způsobu v socialistických zemích“ (1979).

5. *Vliv demografických procesů na rozvoj sociální struktury socialistické společnosti* (koordinátor BLR, účastníci ČSSR, MLR, NDR, PLR, RSR a SSSR), která se bude věnovat zkoumání tendenci reprodukce jednotlivých tříd a sociálních skupin, utváření sociální struktury pod vlivem demografických procesů a sociálního významu migrace obyvatelstva. Po sborníku, chystaném na rok 1978 k příležitosti IX. světového sociologického kongresu, bude připraven projekt srovnávacího výzkumu k dané tematice.

Zvláštní pozornost bude rovněž věnována problematice rodiny jako faktoru změny sociální struktury. Plánuje se vydat v rámci této pracovní skupiny sborník referátů k problematice rodiny, připravených pro IX. světový sociologický kongres.

6. *Plánování a prognózování sociálních procesů* (koordinátor ČSSR, účastníci BLR, MLR, NDR, PLR a SSSR), která se bude zabývat analýzou teoretických a metodologických východisek komplexního plánování a dlouhodobého prognózování sociálních procesů, vzájemným vztahem technických, ekonomických, sociálně politických a kulturních momentů utváření sociální struktury socialistické společnosti, rozpracováním principů komplexního plánování a prognózování sociálních procesů a soustavou ukazatelů společenského rozvoje. Plán práce počítá s přípravou společného sborníku „Plánování a prognózování sociálních procesů“ u příležitosti IX. světového sociologického kongresu v roce 1978 a v dalších letech pak s přípravou monografických prací k dané tematice.

7. *Zkušenosti výzkumů procesů sociálního rozvoje* (koordinátor SSSR, účastníci BLR, ČSSR, MLR, NDR a RSR), která se bude zabývat analýzou vývoje marxisticko-leninského sociologického poznání v socialistických zemích, zejména pokud jde o výzkum vývoje sociální struktury, socialistického životního způsobu a sociálního plánování a prognózování. V plánu práce této skupiny je příprava kolektivní monografie „Historie marxisticko-

-leninské sociologie v socialistických zemích po 2. světové válce“.

Jak vyplývá z krátké charakteristiky plánované činnosti jednotlivých pracovních skupin problémové komise mnohostranné vědecké spolupráce, jde o společensky i vědecky závažnou tematiku, jejíž řešení bude mimořádně náročné, avšak velmi potřebné.

*

Součástí moskevského jednání problémové komise byl i referát ředitele Ústavu sociologických výzkumů, člena korespondenta M. N. Rutkeviče „Aktuální problémy změn sociální struktury socialistické společnosti“. Východiskem principem marxisticko-leninského sociologického výzkumu dynamiky sociální struktury socialistické společnosti je Leninovo dílo o problematice tříd, hluboce dialektické postižení její podstaty, charakteru a vývojových zákonitostí. M. N. Rutkevič zdůraznil, že logická struktura leninského pojetí tříd není v žádném případě „jednorozměrná“, ale naopak. Jak vyplývá z rozboru Leninovy „Velké iniciativy“, zahrnuje definice tříd tři základní momenty, spolu navzájem vnitřně spjaté.

Prvým z nich je místo v historicky určeném systému společenské výroby, místo v určitém systému ekonomických vztahů.

Druhý moment, který je vlastně konkrétním vyjádřením prvního, se dělí na tři položky: vztah k výrobním prostředkům, úloha ve společenské organizaci práce a místo v systému rozdělování užitečných hodnot.

Třetí moment leninské definice představují charakteristiky vztahů mezi třídami jako základními elementy sociální struktury. Leninova definice tříd – jak zdůraznil M. N. Rutkevič – je vzorem dialektického myšlení, aplikaci dialektickomaterialistických principů při analýze společenského vývoje, který nepozbyl na své živé platnosti, a je proto stále ústředním principem marxisticko-leninské sociologie i v rozvinuté socialistické společnosti. Leninova definice tříd zahrnuje v celé šíři, ale i v logickém uspořádání souhrn sociálně třídních rozdílů, je klíčem pro určení elementů a subelementů třídní sociální struktury.

Proto nelze souhlasit s těmi přístupy, které při zkoumání rozdílů mezi dělnickou třídou a družstevním rolnictvem aplikují jedna kritéria a při zkoumání rozdílů mezi těmito základními třídami socialistické společnosti a inteligenci užívají druhá kritéria, při zkoumání vnitrotřídních a vnitroskupinových rozdílů pak kritéria třetí. Zdůraznění nezbytnosti leninského komplexního přístupu k analýze vývoje třídní sociální struktury však v žádném případě neznamená jakousi strnulost a vývojovou neproměnlivost třídní sociální struktury samé. Je zřejmé, že právě v socialistických společnostech, které uskutečnily překonání celé řady podstatných sociálně třídních rozdílů, se mění úloha jednotlivých určujících charakteristik tříd a sociálních skupin na rozdíl od kapitalismu a stejně tak

vztahy mezi různými sociálními skupinami mohou být založeny na různých charakteristikách.

Zatímco dvě formy socialistického společenského vlastnictví (přes značnou intenzitu jejich sblížení) určují zásadní třídní sociální rozdíl mezi dělnickou třídou a třídou družstevních rolníků, je podstata třídní sociálních rozdílů mezi dělníky a inteligencí založena v charakteru práce (fyzická a duševní práce). S rozvojem socialismu, s postupnou realizací jeho cílů směřujících k odstraňování sociálně třídních rozdílů vystupuje – a je to typické právě pro současnou vývojovou etapu – váha kritéria charakteru práce, místa v její společenské organizaci. Avšak redukovat třídní sociální rozdíly v socialistické společnosti pouze na rozdíly ve vlastnictví (a to ještě ve značně formálním pojetí), chápat postavení v systému společenské organizace práce pouze jako vnitrotřídní kritérium, podřízené profesionálně kvalifikační diferenciaci, by bylo chybné.

Speciální pozornost věnoval M. N. Rutkevič problematice vztahu dělnické třídy a inteligence. Charakter práce, těžiště třídní sociálních rozdílů těchto dvou sociálních seskupení, se z hlediska kritérií váže na tzv. tři druhy (rody) práce: převážně fyzická práce, duševní práce relativně nízké kvalifikace a kvalifikovaná duševní práce. Rozdíly v charakteru práce podle dané klasifikace mají právě v současné době svou značnou sociální závažnost. Tři druhy charakteru práce spojuje M. N. Rutkevič v třídní sociální strukturu s dělnickou třídou, zaměstnanci a inteligencí. To však neznamená, že by dělnickou třídou bylo možno jednoznačně svazovat s převahou fyzické práce; naopak, jak uvádí M. N. Rutkevič, právě v současných podmínkách výstavby socialistických společností dochází k rozvoji kulturně technické úrovně dělnické třídy, ke vzniku hraniční vrstvy tzv. dělníků-inteligentů, tj. těch, kteří ve svém povolání integrují vysoce kvalifikovanou fyzickou práci a značně náročnou duševní práci. Tak např. u seřizovačů automatických linek zaujmá 78 „ pracovního času inženýrská činnost. Odhadem lze říci, že v roce 1973 činil počet této hraniční vrstvy v SSSR přibližně 1,5 miliónu pracovníků. V průměru zhruba 25 % techniků pracuje na dělnických pracovních místech. Organické spojování vysoce kvalifikované fyzické a duševní práce, jehož sociálně třídním výrazem je právě vrstva dělníků-inteligentů, má zejména v současném vývoji sovětské společnosti stále se rozšiřující a prohlubující tendenci. Je typickým sociálně třídním vyjádřením socialistické kvality procesů vědeckotechnického pokroku, jedním z rozhodujících a dlouhodobě perspektivních faktorů změn sociálně třídního složení rozvinuté socialistické společnosti.

Proměny sociálně třídní struktury sovětské společnosti v minulých dvaceti letech jsou v zásadních rysech zachyceny v tabulce 1 (v procentech ekonomicky aktivní populace):

Tabulka 1

	1960	1970	1973
Dělníci (z nich dělníci specialisté)	54,5 0,36	60,0 1,12	60,8 1,32
Družstevní rolníci (s převahou fyzické práce)	26,0	15,2	13,6
Zaměstnanci	9,7	10,6	9,6
Inteligence (specialisté s výjimkou těch, kteří vy- konávají dělnickou práci)	9,8	14,2	16,0

Je zajímavé, že příslušníci bývalých maloburžoazních vrstev tvořili v roce 1966 v sovětské společnosti pouze tři desetitisíciny veškerého obyvatelstva a tento podíl třídně sociální minulosti sovětské společnosti má prudce klesající tendenci. Proto také mj. má reprodukce sociální struktury sovětské společnosti plně socialistický charakter, který se v období rozsáhlého rozvoje její materiálně technické základny soustavně prohlubuje. Tak např. v leningradských strojírenských závodech téměř $\frac{3}{4}$ vedoucích pracovníků začínaly svou práci jako dělníci či kolchozníci. Úloha dělnické třídy v řízení sovětské společnosti neustále vzrůstá: vždyť více než 80 % tajemníků ústředních výborů komunistických stran svazových republik, krajských a oblastních výborů, předsedů rad ministrů a pracovníků dalších stranických a státních institucí bylo dělníky či kolchozníky.

Významně roste úloha dělnické třídy a družstevního rolnictva v naplňování sociální vrstvy inteligence a stejně tak příslušníci dělnické třídy pocházejí ze všech tříd a sociálních skupin sociální skladby sovětské společnosti: tak např. v Leningradě mladé dělnické pokolení pochází z 55 % z dělnické třídy, z 12 % z třídy družstevních rolníků a z 26 % z rodin zaměstnanců. Roste, jak hovoří M. N. Rutkevič, úloha tzv. „dělnických dynastií“, které jsou pevným jádrem revoluční tradice dělnické třídy ve výstavbě socialistické společnosti.

Prudký pohyb v reprodukci lze zaznamenat u třídy kolchozních rolníků: jestliže kolektivizace probíhala v podmínkách, kdy v zemědělství pracovali lidé téměř bez jakékoliv kvalifikační přípravy, pak v roce 1972 pracovalo v kolchozech 400 000 specialistů a 300 000 zaměstnanců, tedy pracovníků se střední a vyšší kvalifikací. M. N. Rutkevič vyděluje v třídě kolchozních rolníků dvě základní vrstvy:

1. vrstvu mechanizátorů, řidičů, opravářů, elektrikářů apod., majících profesionální výchovu a specializaci, a
2. vrstvu nekvalifikovaných pracovníků bez speciální přípravy.

Jestliže v roce 1960 pracovalo v kolchozech 1767 tisíc mechanizátorů, pak v roce 1973 už tento počet činil 2087 tisíc. Lze odhadnout, že dnes každý čtvrtý kolchozník je kvalifikovaným pracovníkem se speciální přípravou. Je pochopitelné, že v mladších věkových kohortách je tento poměr daleko výraznější. Tyto pozitivní výsledky se odrážejí i ve vyrovnávání dalších sociálních charakteristik dělnické třídy a kolchozního rolnictva. Průměrná mzda pracovníka v zemědělství tvořila v roce 1970 71 % průměrné mzdy průmyslového dělníka. Jak ukazuje rozbor minulého období, má tendence vyrovnávání stále dynamickou podobu. Průměrná úroveň příjmů na vesnici roste značně rychleji než ve městě. Jestliže reálné příjmy na hlavu vzrostly u dělníků a zaměstnanců od roku 1940 do roku 1972 více než 3krát, pak u kolchozních rolníků byl tento růst více než pětinašobný.

Zvláštním momentem sociálně třídních rozdílů mezi městem a venkovem je podle M. N. Rutkeviče tzv. osobní zemědělské hospodářství (v jisté analogii naše „záhumnky“), které je podle jeho názoru určitým hybridem osobního a drobného soukromého vlastnictví, v němž je prvé dominantní, ale za jistých podmínek je tomu i opačně. Vždyť v některých sovětských republikách je podíl zemědělských produktů získaných touto formou osobního hospodářství značně vysoký: např. v Gruzii více než dvě třetiny ovoce a vína jsou produkovány v této formě zemědělského hospodářství.

Jde v současné době o nevyhnutelný jev, jehož násilné administrativní rušení by v žádném případě nepřineslo úspěšné a trvalé řešení, neboť skutečné řešení spočívá v dalším

Tabulka 2

	1970	1980	1990
Zaměstnanci (nespecialisté)	10,6	9	6,1
Intelligence (specialisté)	14,2	17	25

mohutném rozvoji výrobních sil kolektivizované zemědělské výroby, která postupně odstraní i tento zdroj třídně sociálních diferencí.

Zvláštní pozornost — jak bylo ostatně řečeno již výše — věnoval M. N. Rutkevič problematice charakteru práce, který podle jeho názoru hraje rozhodující roli v sociálně třídícím rozvoji vrstvy socialistické inteligence. Kategorii charakteru práce rozumí především poměr a vztah fyzických a duševních momentů práce, jejích organizátorských a vykonávatelských komponent, stupeň stereotypnosti vykonávaných úkonů, technologickou vybavenost práce, její nasycenost tvůrčími momenty apod. A právě z hlediska charakteru práce vyděluje ve skupině pracovníků duševní práce dvě základní skupiny: tzv. zaměstnanec, pro nějž je typická duševní práce nižší kvalifikace a vykonávatelské povahy s malým zastoupením tvůrčích momentů a v jisté míře silně stereotypní, a dále pak sociální vrstvu inteligence (specialistů), kterou definuje jako rozsáhlou skupinu pracovníků duševní, vysoce kvalifikované práce, vyžadující střední nebo vyšší vzdělání. Zatímco první skupina pracovníků duševní práce se bude s postupujícím vědeckotechnickým pokrokem ve své početnosti snižovat, sociální vrstva inteligence bude narůstat. Zajímavá je v tomto směru prognóza, kterou M. N. Rutkevič uvedl, viz tab. 2 (procenta jsou počítána z ekonomicky aktivní populace). (Pro úplnost dodejme, že procentuální zastoupení dělnické třídy v uvedených třech časových bodech je 60; 62; 63 a kolchozních rolníků 15,2; 12; 5,9.)

Avšak i souhrnné značné tempo růstu sociální vrstvy inteligence bude zcela zřejmě vnitřně diferencované (díky vědeckotechnickému pokroku), jak vyplývá z toho, že za posledních třicet let (přesněji od roku 1941 do roku 1970) vzrostl počet inženýrů, techniků, agronomů, zootechniků a veterinářů více než 10krát, zatímco počet zdravotnických a kulturních pracovníků vzrostl za totéž období 4krát.

Vnitřní diferenciaci sociální vrstvy sovětské inteligence podle vzdělání udává tabulka 3.

I tato tabulka ukazuje, jakou stále rostoucí roli v utváření nové sociální struktury rozvinuté socialistické společnosti hraje vzdělávací systém a zvláště pak vysoká škola — ve formulaci sovětských soudruhů závažný faktor změn sociální struktury v procesech socialistické výstavby.

Vedoucí silou společenského pohybu, reprodukce a utváření nových socialistických kvalit sociálně třídní struktury, procesů sbližování tříd a sociálních skupin, vytváření jednotného sovětského lidu byla, je a zůstává vyspělá dělnická třída. Poslední léta znamenají rovněž hluboké proměny v charakteru práce průmyslových dělníků, jádra dělnické třídy, jak vyplývá z tabulky 4 (v ‰ celkové populace dělníků v průmyslu).

Tyto pokrokové vývojové momenty se přirozeně dotýkají dělnické třídy jako celku, která prošla v sovětské společnosti značnými strukturálními změnami, jak plyne z tabulky 5 (v ‰ celkového počtu dělníků).

Jde pochopitelně o poměrovou tabulku

Tabulka 3

	1960		1970	
	mil.	%	mil.	%
1. střední vzdělání	5,24	59,7	9,99	59,3
2. vysokoškolské vzdělání (bez skupiny 3)	3,10	35,3	5,85	34,7
3. nejvyšší kvalifikace (výzkumní a vědecktí pracovníci apod.)	0,44	5	1	6

Tabulka 4

	1965	1972
mechanizovaná a automatizovaná práce	40,3	44,3
ruční oprávérenská a seřizovací práce	11,2	12,6
ruční strojová práce	7,9	7,1
ostatní ruční práce	40,6	36,0

vnitřní ekonomické struktury dělnické třídy, která nezachycuje prudký absolutní růst jednotlivých odvětvových skupin dělnické třídy. Jestliže totiž v průmyslu pracovalo v roce 1940 necelých 10 miliónů dělníků, pak v roce 1970 tvořil tento počet téměř trojnásobek, jestliže v dopravě pracovalo v roce 1940 2900 tisíc dělníků, pak v roce 1970 tento počet vzrostl na více než 6600 tisíc, jestliže počet dělníků v terciéru tvořil v roce 1940 více než 6600 tisíc, pak v roce 1970 tento počet vzrostl na více než 14 200 tisíc apod.

Dělnická třída sovětské společnosti, vedoucí síla socialistické výstavby, prochází údobím rozsáhlých kvantitativních a kvalitativních proměn a sama je základním nositelem vývojového utváření nových stránek celku sociální struktury, nositelem rozvoje sociální homogenity a upevňování jednoty sovětské společnosti. V této souvislosti zdůraznil M. N. Rutkevič závažný teoreticko-politický problém, totiž otázku „sblížení“ a „slévání“ či „splývání“ jednotlivých tříd a sociálních skupin. Podle jeho názoru nejde o synonyma, ale naopak o rozdílné, i když dynamicky spjaté sociologické kategorie. Řečeno zjednodušeně: proces „splývání“ tříd a sociálních skupin bude výsledkem dnes převažujícího procesu „sblížení“ jednotlivých sociálně třídních skupin. Do procesů splývání tříd nelze zahrnout ani problematiku „sociálních přemístění“ (sociálních peremestčienij, což je Rutkevičova a Filipovova kategorie projev častěji nazývaný sociální mobilitou), vyjadřujících vnitro- či

mezigenerační svazky jednotlivých tříd a sociálních uskupení v životních drahách jednotlivců, tedy jakýsi moment dynamického vztahu jednotlivých tříd a sociálních skupin, který je pouze jedním z vývojových předpokladů budoucího splývání tříd a sociálních skupin. Stejně tak není možné ani třídní přeměny určitých částí sociálních skupin (např. dané proměnami kolchozů v sovchozy apod.) považovat za moment splývání tříd a sociálních skupin, ale rovněž za důležitý vývojový aspekt sblížení tříd.

Základní příčiny a realizační směry sblížení tříd a sociálních skupin je nutno, jak zdůraznil M. N. Rutkevič, spatřovat:

1. v homogenizaci vztahu všech tříd a sociálních skupin k výrobním prostředkům (podle názoru M. N. Rutkeviče je plně opodstatněný předpoklad, že rozdílnosti ve dvou formách socialistického společenského vlastnictví budou v sovětské společnosti překonány v příchů 15–20 letech);

2. ve vyrovnání rozdílů v charakteru práce cestou intelektualizace práce ve výrobě a rostoucího významu vědy jako výrobní síly (i když i v tomto směru lze prognózovat značné úspěchy v další výstavbě sovětské společnosti, je nutné vidět, že i na časové hranici této patnáctileté perspektivy budou sociálně třídní rozdíly založené v charakteru práce ještě podstatné oproti situaci ve vlastnických vztazích);

3. ve vyrovnání všech sociálních skupin, vrstev a tříd ve sféře rozdělování (i v této

Tabulka 5

	1940	1970
Dělníci: v průmyslu	42,1	42,2
ve stavebnictví	9,6	12,5
v dopravě	12,2	9,6
v zemědělství	8,2	15,1
ve sféře služeb	27,9	20,6

sféře lze předpokládat v příštích 10–15 letech značný vývoj růstu a vyrovnání životní úrovně všech sociálně třídních uskupení).

Tyto závažné momenty a faktory sociální integrace sovětské společnosti se stanou objektivním základem dalšího prohlubování společenské jednoty všech tříd a sociálních skupin, jejich zájmů, politické aktivity a životního způsobu. V tomto dějinném procesu hraje rozhodující úlohu Komunistická strana Sovětského svazu, jejíž politika, jak zdůraznil na XXIV. sjezdu s. l. l. Brežněv, ... přináší potřebné výsledky tehdy, jestliže přesně vychází jak ze zájmů všeho lidu, tak i ze zájmů jeho tříd a sociálních skupin, řídí je v jeden společný proud. Právě historická úloha komunistické strany je základním faktorem kvalitativně nového jevu v socialistické společnosti na rozdíl od kapitalismu: výstavbou socialismu narůstá soulad objektivních i subjektivních momentů společenského vývoje, vývoj sociálně třídní struktury ztrácí svůj živelný charakter typický pro kapitalismus a nabývá povahy řízeného a plánovitého procesu.

Konkrétní společenská praxe sovětské společnosti dokazuje, jak zdůraznil M. N. Rutkevič, že leninské pojetí tříd je hluboce živým odkazem i současné socialistické společenské vědě, že je platným teoretickým nástrojem poznání a řízení sociálně třídních procesů až do doby jejich plného komunistického překonání.

Referát ředitele Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR člena korespondenta M. N. Rutkeviče byl přijat účastníky moskevského zasedání s velkým zájmem, o čemž svědčila i bohatá diskuse zástupců jednotlivých zemí.

* * *

Na programu dalšího moskevského jednání byla schůze prvé pracovní skupiny komise (Dělnická třída v sociální struktuře socialistické společnosti) a nově ustavené sedmé pracovní skupiny komise (Zkušenosti z výzkumů procesů sociálního rozvoje), na níž byly projednány teze jednotlivých částí připravované monografie o vývoji marxisticko-leninské sociologie v socialistických zemích.

Závěrečný den plenárního jednání byl věnován posouzení dvou rozsáhlých materiálů k problematice standardizace sociologických dat, které připravili sovětská i polští sociologové. Tzv. sociální pasport, připravený sovětskými sociology, představuje konkrétní návrh standardizovaných sociologických dat, zjišťovaných zpravidla na populaci závodů či oblastí.

Je dělen do této struktury:

1. Sociálně výrobní ukazatele:

- příslušnost k sociálním skupinám
- obsah a charakter práce
- kvalifikace práce

- profesionální dělba práce
- pohyblivost kádru
- organizace práce.

2. Sociálně ekonomické ukazatele:

- zdroje existence pracovních skupin
- zdroje existence učňů a studentů
- zdroje existence nepracujících skupin populace
- formy mzdy pracujících
- výše mezd
- rozdělení fondů závodu podle sociálních skupin
- doplňkové zdroje příjmů
- typy bydlení
- charakter bydlení
- vybavenost dětskými zařízeními
- vybavenost kulturními zařízeními
- vybavenost obchodními a stravovacími zařízeními
- vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby

3. Sociálně politické ukazatele:

- členství ve společenských organizacích
- participace v činnosti společenských organizací a volených orgánech
- účast ve společenském řízení
- pracovní aktivita
- společensko-politická práce
- politická výchova
- účast v racionalizačtorském a zlepšovatelelském hnutí
- účast v tvůrčích svazech

4. Ukazatele nevýrobní činnosti:

- účast ve společenské činnosti
- politická výchova a sebevýchova
- zdroje informací
- všeobecné a speciální znalosti
- domácí práce a péče o vlastní osobu
- rozvrh volného času
- čas fyzické reprodukce
- obnova fyzických sil

5. Osobnostní charakteristiky:

- pohlaví
- věk
- národnost
- rodinné postavení
- sociální původ
- územní přesuny
- odvětvové přeměny
- vnitrotřídní přesuny dělnické třídy a kolchozních rolníků
- vnitroskupinové přesuny inteligence
- kvalifikační změny uvnitř dělnické třídy a kolchozních rolníků
- kvalifikační změny uvnitř inteligence
- délka práce

6. Ukazatele protisociálního chování.

Polský materiál se zabývá standardizací těchto individuálních sociologických charakteristik: věku, vzdělání, osobního příjmu, rodinných příjmů, podmínek bydlení a profese.

V diskusi k těmto závažným a cenným materiálům byl přijat závěr připravit do příštího plenárního zasedání problémové komise v Bulharsku v roce 1976 jednotný návrh standardizace sociologických informací s uvážením připomínek všech účastnických zemí.

Moskevské jednání problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí „Evoluce sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování“ bylo velmi úspěšné. Stanovilo konkrétní plán další práce komise, jehož plnění bezesporu přispěje k poznání zákonitostí a řízení dalšího rozvoje společností socialistického tábora.

František Charvát

K srovnatelnosti údajů o sociální struktuře ve sčítáních obyvatelstva zemí RVHP

Výzkum sociální struktury je ve všech socialistických zemích velkou měrou závislý na kvalitě a dostupnosti sociálních dat, která jsou k dispozici. Jedním z hlavních pramenů jsou pro konkrétní výzkum i teorii údaje získávané při všeobecných sčítáních obyvatelstva.

Využití a komparabilita těchto údajů, a tedy i na ně navazujících výzkumných akcí, však jsou v mezinárodním měřítku značně ztíženy nejen nejednotností doby, v níž jsou prováděna všeobecná sčítání lidu v různých socialistických zemích, ale také podstatnými diferencemi v jejich obsahu a v používaných metodách. Silící spolupráce mezi socialistickými státy na poli statistiky i sociálního výzkumu, která se stává významným momentem dalšího rozvoje těchto oborů, evokuje úsilí o unifikaci sčítání jak v datu jejich provedení, tak i v jejich obsahu a formě.

V následujících odstavcích přinášíme krátkou informaci o termínech, v nichž byla v poválečných letech ve státech RVHP všeobecná sčítání obyvatelstva provedena, a stručný popis hlavních diferencí v používaných metodách, kategoriích a obsahu, a to se zvláštním zřetelem k údajům, jež by mohly přispět k analýze sociální struktury těchto zemí.

V jednotlivých zemích RVHP byla sčítání lidu v poválečném období (kromě Mongolska a SSSR, kde zachycujeme i sčítání provedená

už před válkou) provedena k datům uvedeným v tabulce 1.

Podle údajů ústředních statistických orgánů jednotlivých zemí by měl být příští census proveden pravděpodobně v termínech uvedených v tab. 2.

Ve většině socialistických zemí nebylo sčítání vždy prováděno přímou statistickou evidencí všech údajů. Některá data byla zjišťována též výběrovou metodou, která má tu výhodu, že dává možnost získat bohaté informace při poměrně nízkých nákladech; současně však výsledky získané touto metodou vždy obsahují určité procento chyb. Výběrové metody používají v Bulharsku, Maďarsku, Polsku, Rumunsku a SSSR zejména při shromažďování takových údajů, u nichž stačí závěry členit jen podle jednotlivých republik nebo oblastí.

V NDR nebylo výběrové metody používáno při sběru informací, využívalo se jí však k získávání dodatečných informací při zpracovávání výsledků sčítání. Slo například o následující jevy: zaměstnanost vdaných žen podle počtu dětí, hospodářsky aktivní obyvatelstvo a osoby jim zaopatřené nebo hospodářsky aktivní obyvatelstvo podle skupin povolání a vzdělání. Rozsah výběru činil 5% a byl získán systematickým výběrem údajů z korigovaného základního informačního materiálu. Jednotkou výběru byl každý 20. obydlí byt. Získané výsledky se vyznačují dobrou kvalitou; chyby podle všeho nepřesahují přípustné meze.

V Bulharsku se výběrovou metodou zjišťovaly příčiny stěhování, jakož i vliv migrace na rozdělení přistěhovaných osob podle odvětví národního hospodářství, povolání, aktivity apod. Porovnávání se provádělo po uplynutí 10 měsíců od sčítání. Rozsah výběru činil asi 4,3%. Jednotkou byl sčítací úsek.

V Maďarsku zahrnoval 10% výběr všechny otázky všeobecného sčítání a kromě toho další informace.

V Sovětském svazu byly výběrovým způsobem získány následující informace: o pracovní, o zaměstnání (povolání) a době jeho trvání v roce 1969, o společenské skupině a o stěhování. Výběrový soubor tvořilo 25% stálého obyvatelstva a jednotkou byla bytová jednotka.

Tabulka 1: Data posledního sčítání lidu v zemích RVHP

Bulharsko	1. 12. 1956	1. 12. 1965	
ČSSR	1. 3. 1950	1. 3. 1961	1. 12. 1970
Kuba	28. 1. 1953	6. 9. 1970	
Maďarsko	1. 1. 1949	1. 1. 1960	1. 1. 1970
Mongolsko	1918	5. 1. 1963	1. 1. 1969
NDR	31. 8. 1950	31. 12. 1964	1. 1. 1971
Polsko	3. 12. 1950	6. 12. 1960	8. 12. 1970
Rumunsko	21. 2. 1956	15. 3. 1966	
SSSR	17. 1. 1939	15. 1. 1959	15. 1. 1970
(Jugoslávie)	31. 3. 1953	31. 3. 1961	31. 3. 1971

Tabulka 2: Data příštího sčítání lidu v zemích RVHP

Bulharsko	2. 12. 1975
ČSSR	1979 nebo 1980
Kuba	září 1980
Maďarsko	1. 1. 1980
Mongolsko	leden 1975
NDR	1. 1. 1979
Polsko	1980
Rumunsko	není stanoveno
SSSR	není stanoveno
(Jugoslávie)	31. 3. 1980

V Rumunsku se tímto způsobem získávaly informace o vybavenosti bytů předměty dlouhodobé spotřeby. Výběr byl realizován v rozsahu 2% obydlých bytů a jednotkou byl byt. Výsledky se vyznačují dobrou kvalitou.

V Polsku se výběrem shromažďovaly informace o plodnosti žen. Na Kubě byly takto zpracovány předběžné výsledky. Vybráno bylo 5% obydlých bytů a jednotkou byl byt.

Při sčítání obyvatelstva ostatními metodami byly v jednotlivých zemích zjištěny následující odlišnosti, pokud jde o hlavní znaky charakterizující sociální strukturu obyvatelstva.

1. Společenské skupiny

Ve všech státech RVHP se obyvatelstvo dělí za účelem analýzy jeho společensko-profesionální struktury na společenské skupiny. Stálá komise RVHP pro statistiku doporučila členění do 7 skupin a této kategorizace použily v posledních sčítáních lidu Mongolsko a Rumunsko. Třídění v ostatních státech se od doporučení více nebo méně odlišovalo. V NDR se při posledním sčítání nerozlišovali dělníci a úředníci a tohoto dělení se při příštím sčítání nemá použít ani v Polsku.

2. Zaměstnání

Ve všech státech RVHP se při posledním sčítání zjišťovalo zaměstnání a tímto způsobem byl získán soupis osob podle jednotlivých povolání. V některých případech tato informace též pomáhá stanovit společenskou skupinu nebo odvětví národního hospodářství.

Jestliže má sčítaná osoba dvě zaměstnání, stanoví se hlavní zaměstnání v souladu s doporučeními RVHP podle hlediska pracovní doby a v nutných případech také s ohledem na výši příjmu nebo podle jiných hledisek v daném státě používaných. V Bulharsku a v Mongolsku byla hlediskem pro stanovení hlavního zaměstnání výše příjmů, v ostatních státech pracovní doba. V Sovětském svazu se zapisovalo to zaměstnání, které za hlavní považovala dotazovaná osoba.

Teměř všechny státy sice počítají s tím, že přeskupením lze získat 23 skupin povolání doporučených stálou komisí RVHP pro statistiku, zatím se však třídění skupin povolání používá v jednotlivých státech od třídění doporučeného komisí odlišovalo; zde je tedy pole pro unifikaci.

3. Zdroj existenčních prostředků

Podle zdroje existenčních prostředků bylo obyvatelstvo ve všech zemích děleno na dvě skupiny – aktivní a neaktivní. V jednotlivých státech byly zjištěny následující odchylky:

Do aktivního obyvatelstva nebyli zahrnováni:

- a) žáci a učňové – v Maďarsku, NDR, Polsku a ČSSR;
- b) pomáhající členové rodiny – v ČSSR;
- c) osoby poprvé hledající práci – ve všech státech kromě SFRJ a Kubě.

Rozdělení neaktivního obyvatelstva na skupiny se provádělo různě podle vnitřních potřeb jednotlivých států. Pro potřeby RVHP by podle některých návrhů stačilo následující dělení:

- 1. neaktivní obyvatelstvo pobírající důchod (mající vlastní existenční prostředky);
- 2. osoby zaopatřené nebo vydržované
  - a) aktivním obyvatelstvem
  - b) neaktivním obyvatelstvem pobírajícím důchod.

Používáním tohoto třídění by byla zajištěna srovnatelnost údajů v rámci RVHP a současně by každý stát podle vlastních potřeb mohl používat podrobnějšího třídění osob zařazovaných mezi neaktivní obyvatelstvo.

Kromě toho je zde otázka zařazení osob vojenských a odpykávajících si trest. V Polsku jsou zařazovány do té skupiny zdrojů existenčních prostředků, ke které patřily předtím (k aktivním, jestliže pracovaly, nebo naopak).

4. Rozdělení osob podle odvětví národního hospodářství

Ve většině států se zaopatřené osoby vztahovaly pouze k ječnomu živiteli, a to k tomu, který se na zaopatření nejvíce podílel. V Mongolsku se osoby v zaopatření dvou nebo více živitelů nerozdělovaly podle odvětví národního hospodářství. Na Kubě se tabulky pro zaopatřené osoby nezpracovávaly. V Maďarsku, NDR a Polsku se kromě tradičního zařazování zaopatřených osob do odvětví hlavního živitele vyčleňovali dva pracující živitelé, jestliže to byla manželská dvojice, a údaje o osobách v jejich zaopatření se zpracovávaly podle odvětví národního hospodářství obou manželů. V NDR bylo k tomu při posledním sčítání využito výběrové metody,

kdežto v Polsku hromadného průzkumu, který zahrnoval všechny osoby v zaopatření dvou pracujících manželů.

5. Úroveň vzdělání

Mezi jednotlivými členskými státy RVHP jsou rozdíly v organizaci školské soustavy, především v počtu školních let nutných k dosažení příslušného vzdělání. Tyto difference se odrážejí i ve sčítáních obyvatelstva; tak například v NDR se nezkoumaly osoby s nižším než středním vzděláním.

Pro nesrovnatelnost údajů o stupni vzdělání byly vzneseny návrhy omezit se ve sčítáních obyvatelstva zemí RVHP na následující skupiny:

- osoby s ukončeným vysokoškolským vzděláním;
- osoby s ukončeným středoškolským vzděláním;
- osoby s ukončeným odborným vzděláním;
- osoby s ukončeným všeobecným vzděláním;
- osoby s nedokončeným středoškolským vzděláním.

6. Městské a vesnické obyvatelstvo

Pouze v NDR, kde se toto rozdělení ukázalo být nemožné, bylo používáno metody rozdělení sídel na tři skupiny podle počtu obyvatel. V ostatních socialistických zemích se používalo dělení v souladu se směrnicemi stále komise RVHP pro statistiku.

7. Rodinný stav

Ve všech státech kromě SSSR se v souladu s intencemi stále komise RVHP pro statistiku shromažďovaly údaje o rodinném stavu obyvatelstva v následujícím členění: osoby žijící v manželství, ovdovělé osoby, rozvedené osoby, osoby nežijící v manželství. V Sovětském svazu se obyvatelstvo rozdělovalo pouze na osoby žijící a nežijící v manželství. Některé státy při sčítání zjišťovaly skutečný rodinný stav, přičemž vycházely pouze z odpovědí sčítaných osob, a nebraly v úvahu právní podklad manželství nebo rozvodu. V jiných státech se rodinný stav určoval pouze na právním podkladě.

* * *

Z tohoto stručného příkladu je zřejmé, že v zemích RVHP nebyla srovnatelnost údajů o sociální struktuře obyvatelstva ve sčítáních lidu vždy vyhovující. Současně usílí o unifikaci se soustřeďuje ve stále komisi RVHP pro statistiku, kde mají být dohodnuty hlavní principy censové politiky v jednotlivých státech a také stanoveny hlavní zásady pro přípravu příštích sčítání. Censy se mají provádět zhruba vždy po 10 letech se zvláštním zřetelem na zajištění komparability získávaných informací na mezinárodní úrovni. Nelze pochybovat o tom, že se tak otevrou významné nové možnosti i pro srovnávací analýzu sociální struktury těchto zemí.

Jiří Patočka

Demografové o sčítání lidu, domů a bytů 1970

Letošní, v pořadí již 7. demografická konference, uspořádaná Československou demografickou společností při ČSAV dne 21. května 1975 v Roztokách u Prahy, měla název *Sčítání 1970 – koncepce, hlavní výsledky, zkušenosti a závěry*. Byla tedy prvním celostátním setkáním demografů, ekonomů, geografů, statistiků i sociologů, kde byly prezentovány a zobecňovány výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1970, ale také kladeny otázky k metodologické úrovni a organizačnímu zajištění tohoto nejrozsáhlejšího československého sociálního výzkumu z posledních let.

Již vstupní referát M. Kučery, *Úvodní charakteristika sčítání 1970*, v koncentrované podobě upozornil na podstatné přednosti a nedostatky censu 1970. Zpracování předběžných výsledků se provádělo decentralizovaně v jednotlivých okresech. Zpracování konečných výsledků sčítání se zaměřilo na tyto 3 okruhy: 1. výsledky za obce a lokality; 2. výsledky za okresy a vybraná města; 3. republikové sestavy. Referující upozornil, že zpracování posledního censu, které se poprvé v historii u nás realizovaných sčítání provádělo na samostatném počítači, nebylo ve srovnání s minulostí výrazně rychlejší. Oproti sčítání z r. 1961 byly však výsledky posledního censu analyzovány daleko důkladněji. Přesto však by si analýza shromážděných dat zasloužila ještě větší pozornost, než již statistická pracoviště dosud věnují; interpretace výstupních statistických informací, kterou provádějí pracovníci jiných institucí, je často zkreslená.

Ze sociologického zobecnění výsledků sčítání 1970 a z jejich srovnání s obdobnými údaji z censů 1950 a 1961 vycházel J. Musil v referátu *Rozmístění obyvatelstva a urbanizace*. Zaměřil se zejména na 3 tematické okruhy. V prvním se věnoval změnám v počtu obyvatel měst a okresů; upozornil např. na stagnaci vývoje obyvatelstva Prahy, na vytláčení okolí Plzně při současném růstu počtu obyvatel Plzně samé apod. Druhým tématem byly změny v hustotě obyvatelstva a třetím okruhem změny ve velikostní struktuře obcí a měst.

J. Zbořilová si v příspěvku *Domácnosti a rodiny, plodnost žen* všimla proměn ve velikosti bytových, hospodařících a censových domácností.

M. Havelka v příspěvku *Úroveň vzdělání obyvatelstva* věnoval pozornost vývoji vzdělání obyvatel u nás. Ve srovnání s r. 1950 byla u nás úroveň vzdělanosti v r. 1970 vyšší; tato úroveň však je diferencována podle věkových skupin obyvatel. U žen byl zaznamenán rychlejší rozvoj vzdělanosti než u mužů. Podle výsledků sčítání 1970 rostou nejrychleji absolutní počty osob s úplným středním odborným vzděláním.

K otázkám sociálního složení a odvětvové struktury se ve svém vystoupení vyjádřil V. Srb. Podtrhl nezastupitelnou úlohu sčítání při zjišťování takových informací. Census je pro

tuto tematiku na dobu 10 let jediným spolehlivým zdrojem poznatků.

Referát *Věkové složení obyvatelstva a rodinný stav* přednesl J. Šírek.

Vývojem ekonomické aktivity se zabýval M. Kučera. Podtrhl, že se zvýšilo zastoupení žen mezi ekonomicky aktivním obyvatelstvem a snížila se ekonomická aktivita obyvatel ve věku do 25 let.

Dojiždě za prací se ve svém vystoupení věnoval O. Ullman.

K úrovni bydlení referoval J. Douša, který z výsledků sčítání 1970 vyvodil závěr, že přes potíže s kvantitativním řešením bytové situace se kvalitativní stránka bydlení zlepšuje, a to nejen díky úrovni výstavby nových bytů, ale také adaptací a slučováním bytů starých.

Informaci o *předběžné koncepci nového sčítání* poskytl závěrem K. Jaroš. Další sčítání se bude u nás realizovat pravděpodobně k 1. 12. 1980 a mělo by zachovat obsahovou kontinuitu s censy 1961 a 1970.

Zájemcům o uvedená témata přijde jistě vhod záměr vydavatelů časopisu *Demografie* všechny přednesené příspěvky publikovat.

Miroslav Foret — Michal Illner

Literatura o sociální struktuře a dělnické třídě vydaná v evropských zemích socialistického společenství od roku 1970*

1. Knihy a stati ve sbornících

Abdušukurov, T. R.: *Naučno-techničeskaja revolucija i novyje tendencii v razvitii rabočego klassa Srednej Azii*. In: XXIV s'jezd KPSS i zadači razvitija obščestvennyh nauk. Taškent 1972, s. 187–196.

Akmuradov, K.: *Izmenenije social'noj struktury obščestva v period perechoda ot socializma k kommunizmu*. Ašchabad, YLYM 1972, 214 s.

Akmuradov, K.: *O nekotoryh tendencijach izmenenija v social'noj strukture obščestva v period stroitel'stva kommunizma*. In: XXIV s'jezd KPSS i zadači razvitija obščestvennyh nauk. Taškent 1972, s. 175–182.

Aleksašenko, A. P.: *V. I. Lenin o social'nom soderžanii problem kul'turno-techničeskogo rosta rabočego klassa*. In: V. I. Lenin i nekotorye voprosy sovetskogo obščestva v perechodnyj period. Moskva 1973, s. 206–223.

Aleksejeva, V. M.: *Suščnost i granicy struktury rabočego klassa pri socializme*. In: *Problemy istoričeskogo materializma*. Vyp. 2. Leningrad 1972, s. 96–104.

Amvrosov, A. A.: *Ot klassovoj differenciacii k social'noj odnorodnosti obščestva*. Moskva, Mysl' 1972, 269 s.

Amvrosov, A. A.: *Problemy izmenenija social'noj struktury SSSR*. In: *Lekcii po naučnomu kommunizmu*. Moskva 1971, s. 123–180.

Amvrosov, A. A.: *Rol' politiki KPSS v preodolenii social'no-klassovyh različij*. In: *Dialektika objektivnogo i subjektivnogo v razvitii socialističeskogo obščestva*. Moskva 1970, s. 129–170.

Aženov, M.: *Izmenenija social'no-klassovoj struktury Kazachstana v processe kommunističeskogo stroitel'stva*. Alma-Ata, Kazachstan 1973, 154 s.

Bljachman, L. S. — Škaratan, O. I.: *NTR, rabočij klass, intelligencija*. Moskva, Politizdat 1973, 318 s.

Cazacu, H.: *Mobilitate socială* (Sociální mobilita). București, Editura Academiei R. S. R. 1974, 291 s.

Clasa muncitoare contemporană. Considerații asupra locului și rolului clasei muncitoare în viața social-politică a lumii actuale (Současná dělnická třída. Úvahy o místě a úloze dělnické třídy ve společensko-politickém životě současného světa). T. Caraciuc a kol. București, Ed. polit. 1974, 485 s.

Černjak, V. A. — Rozenberg, C. R.: *Izmenenije social'noj struktury obščestva i proizvodstvennyj kolektiv*. In: *Filosofskije nauki*. Vyp. 2. Alma-Ata 1973, s. 51–62.

Čulanov, J. G.: *Izmenenije v sostave i urovne tvorčeskij aktivnosti rabočego klassa SSSR (1959–1970 gg.)*. Leningrad, Leningradskij universitet 1974.

Dělnická třída a současnost. Praha, Svoboda 1973, 664 s.

Duchovnyj mir sovetskogo rabočego. Opyt konkretno-sociologičeskogo issledovanija. Red. M. T. Iovčuk — L. N. Kogan. Moskva, Mysl' 1972, 438 s.

Džalladjan, L. M.: *Rabočij klass — avangard revolucionnyh sil sovremennosti*. In: *Poznanije obščestvennyh javlenij i obščestvenno-istoričeskaja praktika*. Moskva 1972, s. 262–273.

Gimpel'son, J. G.: *Sovetskij rabočij klass 1918–1920 gg. Social'no-političeskije izmenenija*. Moskva, Nauka 1974, 351 s.

Glezerman, G.: *Vybudovanij vyspěle socialističeské společnosti a změna sociální struktury SSSR*. In: *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Praha 1973, s. 87–96.

Gordon, L. A. — Klopov, E. V.: *Čelovek posle raboty. Social'nyje problemy byta i vnerabočego vremeni. Po materialam izučenija*

* Tato bibliografii sestavila pod vedením V. Stupky řešeršij skupina v sociologické sekci Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze (J. Hartl, M. Leblova a I. Řihová) a H. Sařárová z knihovny téhož ústavu. Vybrána byla veřejně vydaná a nejméně pětistránková zpracování problémů (ne recenzí, interní práce, konferenční materiály, pokud nebyly publikovány knižně, autoreferáty disertací apod., statistické nebo bibliografické prameny), která se podle svých názvů zaměřují na sociální (třídní)

strukturu celé společnosti (určité země nebo národa), na společenské třídy vůbec ze sociologického hlediska, na sociální (třídní) diferenciaci, nebo naopak homogenizaci (sblížení společenských tříd), na společenské vrstvy vůbec a sociální stratifikaci, na sociální mobilitu a jinak jen na dělnickou třídu (dělníky) jako jádro sociální struktury. Pokud byly cizojazyčné publikace vydané od r. 1970 přeloženy do češtiny nebo slovenštiny, uvádějí se v těchto prekladech.

- budžetov vremení rabočích v krupnych gorodach Jevropejskoj časti SSSR. Moskva, Nauka 1972, 367 s.
- Goreckij, J. M.: *Rabočij klass — veduščaja sila stroitel'stva kommunizma*. In: *Problemy naučnogo kommunizma*. Volgograd 1972, s. 3–25.
- Houška, J.: *Společenská struktura a revoluce*. Praha, Svoboda 1974, 320 s.
- Hrůza, I. a kol.: *Uloha dělnické třídy za socialismu. Sborník referátů z celostátní konference konané 19. a 20. ledna 1973 v Plzni v Závodech V. I. Lenina*. Praha, Horizont 1973, 128 s.
- Chyba, A.: *Postavení dělnické třídy v kapitalistickém Československu*. 2., upr. vyd. Praha, Svoboda 1972, 298 s.
- Ionescu, C.: *Omul, societatea, socialismul. Dinamica structurii sociale în România* (Člověk, společnost, socialismus. Dynamika sociální struktury v Rumunsku). București, Editura Academiei R. S. R. 1973, 355 s.
- Istoričeskaja missija rabočego klassa: jego fal'sifikatory*. Moskva, Politizdat 1973.
- Izjumskaja, S. J.: *Izmenenija v professional'noj strukture rabočích pod vlijaniem naučno-techničeskogo progressa*. In: *Uspechi v stroitel'stve kommunizma v SSSR i uglubljenje obščego krizisa kapitalizma*. Moskva 1972, s. 159–174.
- Ježov, V. A.: *Rabočij klass SSSR. Social'no-političeskij očerk*. Leningrad, Lenizdat 1974, 270 s.
- Katušov, K. P.: *Veduščaja rol' rabočego klassa v razvitii socialističeskogo obščestva i voprosy političeskogo vospitaniya rabočích*. In: *Voprosy teorii i metodov ideologičeskij raboty*. Vyp. 2. Moskva 1973, s. 125–157.
- Kazakova, T. S.: *Politika KPSS i Sovetskogo gosudarstva v formirovanii social'noj odnorodnosti rabočego klassa*. In: *Voprosy naučnogo kommunizma*. Vyp. 2. Moskva 1972, s. 27–49.
- Kolosi, T.: *A társadalmi struktúra elméletéhez* (K teorii sociální struktury). Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1971.
- Koralewicz-Zębik, J.: *System wartości a struktura społeczna*. Wrocław, Ossolineum 1974, 249 s.
- Korostelev, G. M.: *O sootnošenii social'noj i demografičeskij struktury obščestva*. In: *Problemy social'noj struktury*. Vyp. 4. Sverdlovsk 1971, s. 3–8.
- Krevnevič, V. V.: *Vlijanije naučno-techničeskogo progressa na izmenenije struktury rabočego klassa SSSR. Itogi i perspektivy*. Moskva, Nauka 1971, 388 s.
- Krumin', M. J.: *Social'no-klassovaja struktura socialističeskogo obščestva*. Riga 1973, 32 s.
- Kuczyński, J.: *Klassen und Klassenkämpfe im imperialistischen Deutschland und in der BRD*. Berlin 1972, 568 s.
- Laatz, H.: *Aspekte der soziologischen Analyse sozialer Strukturen*. In: *Philosophen-Kongress der DDR 1970. Teil 3*. Berlin 1970, s. 199–206.
- Ladyžinskij, J. P.: *Ob odnom specifičeskom vide social'nych peremeščenij*. In: *Trudy Ufimskogo aviacionnogo instituta*. Vyp. 37. Ufa 1972, s. 108–121.
- Lakis, J. J.: *Problemy obobščeniya istorii razvitiya socialističeskogo rabočego klassa*. In: *Aktualnyje problemy upravleniya social'nymi processami pri socializme*. Moskva 1972, s. 112–134.
- Larčeva, V. J.: *Metodologičeskaja osnova analiza mežduklassovyh i vnutriklassovyh različij v razvitom socialističeskom obščestve*. In: *Nekotoryje problemy teorii obščestva i ličnosti*. Moskva 1972, s. 9–25.
- Leninizm, klassy i klassovaja bor'ba v stranach Vostoka*. Moskva 1973.
- Malenok, M. A.: *Likvidacija vnutriklassovyh različij v processe stroitel'stva kommunizma*. In: *Voprosy naučnogo kommunizma*. Vyp. 1. Minsk 1970, s. 38–54.
- Matjugin, A. A.: *V. I. Lenin ob istoričeskoi roli rabočego klassa*. Moskva, Mysl' 1974, 340 s.
- Mel'nikov, A. N.: *Sovremennaja klassovaja struktura SŠA*. Moskva, Mysl' 1974, 299 s.
- Molnár, L. — Nemes, F. — Szalai, B.: *Ipari munkások politikai aktivitása* (Politická aktivita průmyslových dělníků). Budapest, Kossuth Kiadó 1970.
- Moskovskij, A. S.: *O sostave sovetskogo rabočego klassa v perechodnyj period ot kapitalizma k socializmu*. In: *Istoričeskaja nauka v Sibiri za 50 let*. Novosibirsk 1972, s. 30–45.
- Ostaniin, A. K.: *Vlijanije naučno-techničeskoi revolucii na izmenenija social'no-klassovoj struktury sovetskogo obščestva*. In: *Naučno-techničeskaja revolucija i obščestvennyj progress*. Moskva 1970.
- Ovčinnikova, V. A.: *Vlijanije naučno-techničeskoi revolucii na položenije rabočego klassa Italii*. In: *Nekotoryje voprosy istorii KPSS i meždunarodnogo kommunističeskogo dvizenija*. Chabarovsk 1972, s. 68–85.
- Pančenko, I. S.: *Sootnošenije klassovyh i social'nych javlenij v socialističeskom obščestve*. In: *Učenyje zapiski kafedr obščestvennyh nauk vuzov Leningrada. Problemy naučnogo kommunizma*. Vyp. 6. Leningrad 1972, s. 133–137.
- Petrov, J. P. — Filippov, F. R.: *Kak stanovjatsja rabočimi. Sociologičeskij očerk*. Sverdlovsk, Sred.-Ural. kn. izdatel'stvo 1973, 80 s.
- Povod, H. I.: *Rozšyrennija social'noji bazy klassovoj borot'by proletariatu rozvinennyh kapitalističnyh krajín v umovach naukovotechničnoji revoluciji*. In: *Pytannja naukovoho komunizmu*. Vyp. 22. Kyjiv 1973, s. 107–115.
- Rabočij klass — glavnaja revoljucionnaja sila*. Red. A. A. Galkin aj. Moskva, Izd. političeskoi literatury 1973, 399 s.
- Rabočij klass i jego partija v sovremennom socialističeskom obščestve*. Red. K. I. Zardov. Praga, Mir i socializm 1973, 271 s.
- Rabočij klass na sovremennom etape*. Vyp. 3. Red. V. A. Ježov — V. A. Ovsjankin. Leningrad, Leningradskij universitet 1974.

- Rabočij klass razvitoj socialističeskogo obščestva*. Red. L. S. Graponenko. Moskva, Mysl' 1974.
- Rabočij klass SSSR na sovremennom etape*. Vyp. 2. Red. V. A. Ovsjankin. Leningrad, Izdat. Leningradskogo universiteta 1973, 231 s.
- Rabočij klass — veduščaja sila v mirovom revolucionnom processe*. Kritika buržuazno-reformistskich i revizionistskich koncepcij. Moskva, Politizdat 1973.
- Rabotničeskata klasa v etapa na izgraždane na razvitoj socialističesko obščestvo*. Red. V. Ivanov. Sofija, Profizdat 1973, 383 s.
- Rodionov, V. P.: *Vlijanije naučno-techničeskoj revolucii na social'nuju strukturu obščestva*. In: *Metodičeskije soveti rukovoditeljam i lektoram teoretičeskich seminarov „Naučno-techničeskaja revolucija, jeje social'-nyje, ekonomičeskije problemy“*. Barnaul 1972, s. 186—214.
- Rutkevič, M. N. — Filippov, F. R.: *Social'nyje peremeščenija*. Moskva, Mysl' 1970, 252 s.
- Senjavskij, S. L.: *Izmenenija v social'noj strukture sovětskogo obščestva 1938—1970*. Moskva, Mysl' 1973, 446 s.
- Senjavskij, S. L. — Tel'puhovskij, V. B.: *Rabočij klass SSSR (1938—1965 gg.)*. Moskva, Mysl' 1971, 533 s.
- Sidorov, N. A.: *Klass, nacija, nacionalizm*. In: *Fakty i domysly. Protiv faľsifikacii nacional'nych otnoženij v Sovetskom Sojuze*. Kišinev 1972, s. 89—101.
- Social'naja struktura naselenija Sibiri*. Novosibirsk. Nauka 1970, 171 s.
- Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech*. F. Charvát a kol. Praha, Academia 1972, 105 s.
- Socjologiczne problemy przemysłu i klasy robotniczej*. Red. Centralna szkoła partyjna przy KC PZPR. Warszawa, Wyd. związkowe CRZZ 1971, 161 s.
- Sorevnoraniye družich sistem. Rabočij klass v uslovijach NTR. Proizvodstvo i potrebnije*. Moskva, Nauka 1971, 565 s.
- Sovetskoe obščestvo. Problemy izmenenija social'noj struktury*. Moskva 1973.
- Sozialstruktur, besonders die Entwicklung der Arbeiterklasse und des Verhältnisses von Arbeiterklasse und Intelligenz im entwickelten gesellschaftlichen System des Sozialismus in der DDR*. In: *Soziologie im Sozialismus. Materialien der „Tage der marxistisch-leninistischen Soziologie in der DDR“*. Berlin 1970, s. 402—435.
- Struktura i dynamika społeczeństwa polskiego*. Studia. Red. W. Wesolowski. Warszawa, PWN 1970.
- Struktura i ruchliwość społeczna*. Red. K. M. Słomczyński — W. Wesolowski. Wrocław, Ossolineum 1973, 271 s.
- Stukalov, V. A.: *Charakter truda kak priznak social'no-klassovyh različij v socialističeskom obščestve*. In: *Problemy social'noj struktury*. Vyp. 4. Sverdlovsk 1971, s. 9—16.
- Sucharev, A. I.: *Systém zákonů vývoje sociální struktury a otázky řízení tohoto procesu za socialismu*. In: *Sociální prognózování*. Praha 1974, s. 43—75.
- Suslov, M.: *Vedoucí úloha dělnické třídy ve výstavbě komunismu*. In: *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Praha 1972, s. 5—15.
- Šajev, A. S.: *Práca a problémy duševného rozvoja osobnosti robotníka*. In: *Sovietska mládež z hľadiska sociológie*. Bratislava 1971, s. 91—98.
- Selest, D. S. — Pavlova, O. F.: *Vozrastajuščaja rol' rabočego klassa v stanovlenii kommunističeskich obščestvennych otnoženij*. In: *Voprosy metodologii političeskoj ekonomii socializma*. Dnepropetrovsk 1972, s. 148—154.
- Skaratan, O. I.: *Problemy social'noj struktury rabočego klassa SSSR. Istoriko-sociologičeskoe issledovanie*. Moskva, Mysl' 1970, 471 s.
- Šyrjajev, J. I.: *Stanovlennja social'noji odnorodnosti radjans'koho suspiľstva*. Red. V. F. Bezpalčyj. Kyjiv, Naukova dumka 1973, 183 s.
- Taubert, H.: *Die Entwicklung der Arbeiterklasse im entwickelten Gesellschaftssystem des Sozialismus in der DDR als Gegenstand soziologischer Forschung*. In: *Soziologie im Sozialismus. Materialien der „Tage der marxistisch-leninistischen Soziologie in der DDR“*. Berlin 1970, s. 177—184.
- Plustý, V.: *Třídy a třídní boj*. Praha, Stát. pedagog. nakl. 1975, 141 s.
- Urbanizacija i rabočij klass v uslovijach NTR*. Moskva 1970.
- Urbanizacija, naučno-techničeskaja revolucija i rabočij klass. Nekotoryje voprosy teorii, kritika buržuaznych koncepcij*. Red. O. N. Janickij. Moskva, Nauka 1972, 265 s.
- Vaněk, A.: *Sociální struktura. Kritika buržoazní a revizionistické teorie*. Praha, Univerzita Karlova 1975, 366 s.
- Volin, M. S.: *Proletariat i narod v knige „Čto delat'?“*. In: *Kniga V. I. Lenina „Čto delat'?“ i mestnyje partijnyje organizacii Rossii*. Perm' 1972, s. 93—100.
- Zróźnicowanie społeczne*. Red. W. Wesolowski. Wrocław, Ossolineum 1970, 400 s.
- Zur Sozialstruktur der sozialistischen Gesellschaft*. Red. M. Lötsch — H. Meyer. Berlin, Dietz 1974, 221 s.
- Žemanov, O. N.: *Kritika buržuaznych teorij o tendencijach razvitiija social'noj struktury sovětskogo obščestva*. In: *Problemy social'noj struktury*. Vyp. 4. Sverdlovsk 1971, s. 69—73.

2. Články v časopisech

- A munkásosztály-vita margójára* (Na okraj diskuse o dělnické třídě). Társadalmi Szemle 1971, č. 6. s. 92—96.
- Aggod, J.: ... az állam — azaz az uralkodó osztályt szerveszett proletariátus (...státní, resp. ve vládnoucí třídě zorganizovaný proletariát). Társadalmi Szemle 1971, č. 4.

- Alvas, I. — Roth, A.: *Mobilitate socială în socialism* (Sociální mobilita za socialismu). Stud. Univ. B.-B. — Ser. Sociol. 1973, s. 23–38.
- Andorka, R.: *A társadalmi mobilitás vizsgálata újabb eredményei, módszerei és kérdései* (Nejnovější výsledky a metody výzkumu sociální mobility). Szociológia 1972, č. 1, s. 114–138.
- Baglaj, M.: *Položenie i bor'ba rabočego klasa v stranach kapitala*. Politickésoje samoobrazovanie 1971, č. 1, s. 51–58.
- Bensing, M.: *Die Arbeiterklasse — führende Kraft der entwickelten sozialistischen Gesellschaft*. Pflüger 1972, č. 3, s. 18–29.
- Blaskovits, J.: *A munkásosztály fogalmáról* (O pojmu „dělnická třída“). Társadalmi Szemle 1970, č. 8–9, s. 122–131.
- Blaskovits, J.: *Szemtől szembe a szocialista építés korszokának munkásosztályával* (O dělnické třídě v období budování socialismu). Társadalomtudományi Közlemények 1972, č. 2.
- Boev, B. D.: *Sbližování sociálních skupin v Bulharské lidové republice na základě historických cílů dělnické třídy*. Marxismus a současnost 1972, č. 3, s. 24–30.
- Boksański, Z.: *Klasyfikacje elementów kultury symbolicznej młodych robotników: stabilnych i awansujących kulturowo*. Studia Socjologiczne 1972, č. 4, s. 63–75.
- Čech, V.: *Dělnická třída v sociálním systému průmyslového podniku*. Sociológia 1973, č. 6, s. 541–546.
- Čech, V.: *Problematika dělnické třídy v sociologii podniku*. Sociologický časopis 1973, č. 5, s. 503–513.
- Čmelinský, B.: *K některým problémům postavení dělnické třídy v soudobém kapitalismu*. Marxismus a současnost 1972, č. 1, s. 56–67.
- Darčijev, I.: *Puti preodolenija klassovych različij v SSSR*. Politickésoje samoobrazovanie 1971, č. 1, s. 99–105.
- Delitz, P. — Marx, J.: *Umfang und Struktur der Arbeiterklasse im heutigen Kapitalismus*. Diskussionsbeitrag. IPW-Berichte 1972, č. 7, s. 39–44.
- Dělnická třída a její strana v soudobé socialistické společnosti. Otázky míru a socialismu 1973, č. 9, s. 14–34.
- Dilenskij, G.: *Naučno-techničeskaja revolucija i social'noje razvitiye rabočego klasa*. Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnošenija 1973, č. 3, s. 34–48.
- Dimitrov, K.: *Savremenno sastojanie i osnovni tendencii v razvitiето na socialnoklasovata struktura v Bălgarija*. Sociologičeski problemi 1973, č. 2, s. 58–75.
- Dobrowolska, D.: *Praca zawodowa jako wartość dla różnych klas i kategorii zawodowych*. Studia Socjologiczne 1972, č. 3, s. 165–196.
- Farkas, I.: *Társadalmunk rétegzödése és a munkásosztály* (Rozvrstvení naší společnosti a dělnická třída). Társadalmi Szemle 1971, č. 2, s. 75–83.
- Ferge, Z.: *A társadalmi struktúra és az iskola-rendszer közötti néhány összefüggés* (Několik souvislostí mezi sociální strukturou a systémem školství). Szociológia 1972, č. 1, s. 10–34.
- Fidrmuc, J.: *K teorii postavenia robotnickej triedy*. Nová mysl 1970, č. 1, s. 62–71.
- Formánek, M.: *Vědeckotechnická revoluce a dělnická třída*. K 125. výročí Manifestu komunistické strany. Sociologický časopis 1973, č. 4, s. 344–360.
- Fukász, G.: *A szabadszombat berezetésének hatása a munkások hétfői tevékenységének alakulására* (Vliv zavedení volných sobot na utváření činnosti dělníků koncem týdne). Szociológia 1973, č. 4, s. 492–516.
- Galasi, P.: *A francia szociológia az ipari munkáról és a munkásokról* (Francouzská sociologie o práci v průmyslu a o dělnících). Szociológia 1973, č. 4, s. 550–574.
- Galkin, A.: *Sdvihi v social'noj strukture kapitalističeskich stran i rabočij klass*. Rabočij klass i sovremennij mir 1972, č. 6, s. 45–61.
- Galkin, A.: *Social'naja struktura sovremenogo kapitalističeskogo obščestva i buržuaznaja sociologija*. Voprosy filosofii 1972, č. 8, s. 63–73.
- Gazsó, F.: *A társadalmi mobilitás és az iskola* (Sociální mobilita a škola). Társadalmi Szemle 1971, č. 5, s. 67–77.
- Gazsó, F.: *Közzoktatási rendszer és társadalmi struktúra* (Vzdělávací systém a sociální struktura). Szociológia 1974, č. 3, s. 346–364.
- Glezerman, G.: *Vzaimodejstviye klassovych i nacional'nych faktorov v razvitii sovetskogo obščestva*. Politickésoje samoobrazovanie 1973, č. 2, s. 20–28.
- Glezerman, G. J.: *Růst homogennosti sovětské společnosti*. Život strany 1972, č. 15, s. 49–52; č. 16, s. 56–58; č. 17, s. 44–47; č. 18, s. 46–48.
- Gordon, L. A. — Klopov, E. V.: *Social'noje razvitiye rabočego klasa SSSR*. Voprosy filosofii 1972, č. 2, s. 3–18.
- Gronau, M.: *Das revisionistische Postulat von der „neuen Arbeiterklasse“ und die Realität*. DWI-Berichte 1971, č. 8, s. 6–10.
- Grundmann, S.: *Arbeiterklasse und Intelligenz in der gegenwärtigen Epoche des Übergangs vom Kapitalismus zum Sozialismus*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1970, č. 11, s. 1317–1336.
- Gyenes, A.: *A szorvet társadalom struktúrájának alapproblémái*. Irodalomáttekintés (Základní otázky struktury sovětské společnosti. Přehled literatury). Szociológia 1973, č. 3, s. 423–445.
- Havas, G.: *A munkásgyermek, a munkásszülő és az iskola* (Vztahy dělnických dětí, dělnických rodičů a školy). Szociológia 1973, č. 4, s. 519–548.
- Herzková, J.: *K postaveniu robotnickej triedy v súčasnosti*. Nová mysl 1971, č. 10, s. 1425–1433.
- Houška, J.: *K marxistické koncepci společenských tříd*. Sociologický časopis 1973, č. 5, s. 490–502.

- Houška, J.: *K přístupům marxistické sociologie k analýze socialistické struktury*. Sociologický časopis 1972, č. 5, s. 494–504.
- Houška, J.: *K teoretickému pojetí dělnické třídy*. Sociologický časopis 1974, č. 2, s. 123–134.
- Houška, J.: *Sociální struktura kapitalistické a socialistické společnosti*. Nová mysl 1973, č. 3, s. 416–425.
- Houška, J. — Tlustý, V.: *Třídní charakter sociální struktury a stratifikační teorie*. Sociologický časopis 1972, č. 1, s. 7–21.
- Houška, J. — Vláčil, J.: *K problematice výzkumu sociální struktury socialistické společnosti*. Nová mysl 1971, č. 11, s. 1611–1618.
- Hrabina, J.: *K problematice výzkumu sociální struktury*. Sociológia 1972, č. 2, s. 97–106.
- Hrabina, J.: *XIV. zjazd KSČ a ideovo-politické otázky skúmania sociálnotriednej štruktúry našej spoločnosti*. Nová mysl 1972, č. 10, s. 1351–1360.
- Hrabina, J.: *Teoretické a metodologické otázky analýzy sociálno-triednej štruktúry našej spoločnosti a prekonávanie revizionizmu v tejto oblasti*. Sociológia 1973, č. 5, s. 380–398.
- Hrabina, J.: *Vplyv industrializácie Slovenska na jeho triednu a sociálnu štruktúru*. Sociológia 1971, č. 3, s. 217–233.
- Hrabina, J.: *Zmeny v sociálno-triednej štruktúre v sovietskej spoločnosti*. Sociológia 1972, č. 6, s. 486–496.
- Hrabina, J. — Zvara, J.: *Industrializačný proces a zmeny v triedno-sociálnej štruktúre národov ako základ národnostnej politiky KSČ*. Sociológia 1972, č. 1, s. 26–39.
- Hrůza, I.: *Aktuální otázky naší dělnické třídy*. Nová mysl 1972, č. 5, s. 671–683.
- Hrůza, I.: *K marxisticko-leninskému pojetí socialistické dělnické třídy*. Sociologický časopis 1972, č. 4, s. 382–392.
- Hrůza, I.: *K Marxovu pojetí dělnické třídy za kapitalismu*. Marxismus a současnost 1972, č. 1, s. 9–27.
- Hrůza, I.: *Leninovo pojetí dělnické třídy a vědeckotechnická revoluce*. Život strany 1972, č. 14, s. 49–55.
- Hrzal, L. — Popov, S. I.: *Teorie sociální struktury a strukturální funkční analýza*. Sociologický časopis 1972, č. 4, s. 353–368.
- Huk, H. M.: *Do pytanja pro vzajemodiju social'no-klasovojj struktury radjans'koho suspi'stra i socialistyčnojj deržavy*. Vsn. Chark. un-tu — Nauk. komunizm 1973, seš. 8, s. 28–34.
- Charvát, F.: *Dělnická třída v procesu přeměny světa a procesy přeměny světa v dělnické třídě. Průběh do roviny metodologie sociálních výzkumů*. Sociologický časopis 1973, č. 1, s. 1–6.
- Charvát, F.: *Sociální stratifikace a struktura, sociální mobilita a změna. Úvod do teoretické problematiky a konkrétního výzkumu*. Sociologický časopis 1971, č. 4, s. 356–365.
- Charvát, F.: *Sociální struktura jako předmět sociologické komparace. K předpokladům, možnostem a hranicím srovnávacích sociálních výzkumů*. Sociologický časopis 1972, č. 2, s. 120–127.
- Charvát, F.: *Sociální vztahy a sociologické proměnné: metodologická úvaha nad koncepty stratifikace a mobility*. Sociologický časopis 1974, č. 6, s. 596–601.
- Charvát, F.: *Stratifikace a industriální společnost. K některým aspektům jejich kritického rozboru*. Sociologický časopis 1973, č. 5, s. 483–489.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociální struktura a mobilita: některé teoretické a metodologické problémy*. Sociologický časopis 1975, č. 1, s. 1–14.
- Chuaqui, J.: *Položenie klas spoločnych w chilijskej rzczywistości w latach 1955–1956*. Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1972, č. 4, s. 137–153.
- Illés, J.: *A magyar munkásosztály belső réteg-zödések nehány problémája* (Několik otázek rozvrstvení maďarské dělnické třídy). Társadalmi Szemle 1970, č. 11, s. 104–109.
- Ionescu, M.: *Techničeskij progress i kačestvennyje preobrazovanija v strukture promyšlennych rabočich v Socialističeskoj Respublike Rumynii (1950–1968)*. Revue Roumaine des Sciences Sociales — Série Sociologie 1970, č. 14, s. 59–66.
- Izmenenije social'noj struktury sovietskogo obščestva*. Naučnyje doklady vyššej školy — Filosofskije nauki 1972, č. 4, s. 179–184.
- Jevgen'jev, J.: *Klassovyj analiz protiv anti-naučnyh schem*. Rabočij klass i sovremennyj mir 1972, č. 6, s. 28–44.
- Kaiser, G. — Rauschek, K.: *Arbeiterklasse und Intelligenz in der sozialistischen Gesellschaft*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1971, č. 4, s. 515–530.
- Kallos, N.: *Evolutia structurii de clasă a societății și reflectarea ei în confruntările ideologice contemporane* (Vývoj třídní struktury společnosti a její odraz v současném ideologickém boji). Rev. filoz. 1970, č. 5, s. 491–500.
- Kantor, K. M.: *Naučno-techničeskaja revolucija i sovremennyj rabočij klass*. Voprosy filosofii 1971, č. 12, s. 30–42.
- Karabin, S.: *Sociálna štruktúra a sociálna diferenciácia socialistickéj spoločnosti*. Nová mysl 1970, č. 6, s. 811–817.
- Karpat, J.: *Triedna štruktúra Uhorska za feudalizmu a národnostná otázka*. Právny obzor 1972, č. 8, s. 724–738.
- Katriak, M.: *Aplikácia monografického prístupu pri skúmaní sociálnej štruktúry*. Sociológia 1972, č. 4, s. 285–296.
- Kavko, A. K.: *Rabočij klass Pol'si. Rabočij klass i sovremennyj mir* 1973, č. 6, s. 35–44.
- Kemény, I.: *A magyar munkásosztály réteg-zödése* (Struktúra maďarské dělnické třídy). Szociológia 1972, č. 1, s. 36–48.
- Kiselev, V. N.: *K voprosu o klassovom charaktere razvitogo socialističeskogo obščestva*. Vestnik Moskovskogo universiteta — Serija XIII: Teorija naučnogo kommunizma 1972, č. 6, s. 72–80.

- Klepackij, L.: *Naučno-techničeskaja revolucija i rabočij klass GDR*. Rabočij klass i sovremennij mir 1972, č. 4, s. 58–63.
- Kokarev, N. — Golosov, V.: *Izmenenije social'noj struktury sovremennogo kapitalističeskogo obščestva i problemy klassovoj bor'by*. Ekonomičeskije nauki 1972, č. 3, s. 84–92.
- Kolarska, L.: *Z zagadnień struktury społecznej Meksyka*. Studia Socjologiczne 1971, č. 2, s. 211–233.
- Kolbe, H. — Delitz, P. aj.: *Probleme der Lage und des Kampfes der Arbeiterklasse im staatsmonopolistischen Kapitalismus*. DWI-Berichte 1971, č. 6, s. 18–28.
- Kolčenko, N.: *Rabočij klass — veduščaja sila sovetskogo obščestva*. Partijnaja žizn' 1972, č. 21, s. 8–18.
- Konovajuk, O. I.: *Razoblačenije antimarksist-skich koncepcij klassovyh otnošenij v SSSR*. Naučnyje doklady vyššej školy — Naučnyj kommunizm 1973, č. 2, s. 60–69.
- Kosolapov, R. I.: *Na puti k besklassovomu obščestvu*. Voprosy filosofii 1971, č. 5, s. 17–30.
- Kovács, F.: „...ez az a munkásság...“? („...to je to dělnictvo...“?). Társadalmi Szemle 1971, č. 1, s. 57–64.
- Kovalevskij, B. P. — Pljušč, N. R.: *Vozrastanije razuščej roli rabočego klassa v uslovijach razvitoogo socializma*. Kommunist Ukrainy 1973, č. 4, s. 57–66.
- Kozyr-Kowalski, S.: *Marx's Theory of Classes and Social Strata and Capital. Fragment of the Work: „Marx's Theory of Classes and the World of Today“*. Polish Sociological Bulletin 1970, č. 1, s. 17–32.
- Kretzschmar, A. — Wenzke, G.: *Dělník v křivém zrcadle buržoazní sociologie*. Sociologický časopis 1974, č. 2, s. 135–146.
- Krivý, V.: *Teória tried a nemarxistické teórie stratifikácie*. Sociológia 1973, č. 2, s. 135–148.
- Kruchmalev, A. E.: *Preodolenije klassovyh različij v razvitom socialističeskom obščestve*. Vestnik Moskovskogo universiteta — Serija XIII: Teorija naučnogo kommunizma 1973, č. 5, s. 19–27.
- Kruminja, M.: *Social'no-klassovaja struktura razvitoogo socialističeskogo obščestva*. Kommunist Sovetskoy Latvii 1973, č. 7, s. 28–34.
- Kwaśniewicz, W.: *Socjologiczne badania nad makrostrukturą społeczną w Polsce Ludowej*. Studia Socjologiczne 1971, č. 4, s. 5–38.
- Lötsch, M. — Meyer, H.: *Sozialstrukturfor-schung und Leitung sozialer Prozesse*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1974, č. 2, s. 167–178.
- Lötsch, M. — Meyer, H. — Schröder, F.-H.: *Klassovyy analiz social'noj struktury socialističeskogo obščestva*. Rabočij klass i sovremennij mir 1973, č. 2, s. 16–27.
- Lötsch, M. — Weidig, R.: *Probleme der Beziehungen zwischen Arbeiterklasse und Intelligenz bei der Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft (Thesen)*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1973, č. 8, s. 945–955.
- Lötsch, M. — Weidig, R.: *Soziologische Probleme der Entwicklung der Arbeiterklasse bei der Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1972, č. 5, s. 604–619.
- Macháček, L.: *Sociálna štruktúra, sociálna mobilita a selektívno-umiestňovacia funkcia školy*. Sociológia 1970, č. 1, s. 35–47.
- Malanowski, J.: *Sociální plánování a přeměny sociální struktury v Polsku*. Sociologický časopis 1974, č. 3, s. 280–288.
- Malovejev, N. S.: *Vozrastanije roli sovetskogo rabočego klassa na proizvodstve v uslovijach naučno-techničeskoj revolucii*. Ves'nik Moskovskogo universiteta — Serija VIII: Filosofija 1971, č. 5, s. 3–10.
- Matejko, A.: *Awans społeczny afrykańskich klas pracujących po uzyskaniu niepodległości. Na przykładzie Zambii*. Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1970, č. 1, s. 264–294.
- Meľnikov, A. — Zonov, S.: *Rabočij klass i ego sojuzniki*. Mirovaja ekonomika i meždunarodnyje otnošenija 1971, č. 1, s. 17–30; č. 2, s. 67–78.
- Mentelová, S.: *Ku kritice teorii sociálnej štruktúry v nemarxistickej sociológii*. Sociológia 1975, č. 3, s. 245–255.
- Minkov, M.: *Osnovni teoretičeski i metodologičeski principi pri analiza i prognoziranje na socialnoklasovata struktura na socialističeskoto obščestvo*. Sociologičeski problemi 1974, č. 6, s. 26–36.
- Mitev, D.: *O social'nyh granicach sovremennogo rabočego klassa*. Rabočij klass i sovremennij mir 1972, č. 5, s. 49–62.
- Mód, A.: *Korunk és munkásosztály* (Současná epocha a dělnická třída). Társadalmi Szemle 1970, č. 6, s. 83–100.
- Mód, A.: *Mégegyszer: a munkásosztály ma* (Ještě jednou: dělnická třída dnes). Társadalmi Szemle 1971, č. 4, s. 54–62.
- Mošner, O.: *Triedna štruktúra versus sociálna stratifikácia*. Sociológia 1971, č. 1, s. 97–101.
- Nadel', S.: *Klassovaja i social'naja struktura razvitoogo kapitalističeskogo obščestva*. Mirovaja ekonomika i meždunarodnyje otnošenija 1970, č. 12, s. 58–72.
- Netopilík, J.: *Vědeckotechnická revoluce a dělnická třída*. Nová mysl 1974, č. 6–7, s. 887–898.
- Nowak, L.: *Markowski model struktury klasowej społeczeństwa kapitalistycznego*. Studia Socjologiczne 1972, č. 2, s. 5–45.
- Olexa, F. — Kasnar, J.: *Motivace k výkonu u výrobních dělníků v chemických výro-bách*. Práce a mzda 1972, č. 2, s. 99–103; č. 4, s. 206–208.
- Pana, G.: *Norá sociální struktura Rumunska a vzrůstající úloha komunistické strany*. Otázky míru a socialismu 1971, č. 2, s. 46–52.
- Pavlenok, P. D.: *Social'no-klassovaja struktura sovetskogo obščestva i izmenenije social'nogo sostava sel'skich semej*. Naučnyje doklady vyššej školy — Naučnyj kommunizm 1973, č. 6, s. 43–50.
- Pecen, J.: *Dělnická třída a inteligence*. Nová mysl 1970, č. 9, s. 1295–1301.

- Pimenov, P.: *Sovetskij rabočij klass na poroge novoj pjatiletki*. Rabočij klass i sovremennij mir 1971, č. 1, s. 6–21.
- Polityczne następstwa przemian struktury społecznej. Nowe Drogi 1971, č. 3, s. 135–170.
- Pušnov, A. S.: *Izmenenije social'noj struktury obščestva v afrikanских stranach socialističeskoj orientacii*. Vestnik Moskovskogo universiteta — Serija XIII: Teorija naučnogo kommunizma 1973, č. 1, s. 63–72.
- Rabočij klass razvitoj socialističeskogo obščestva*. Vestnik Moskovskogo universiteta — Serija XIII: Teorija naučnogo kommunizma 1973, č. 5, s. 78–92.
- Răutu, L.: *Dinamica structurilor și relațiilor sociale în societatea socialistă* (Dynamika social'nych struktur a vzťahů v socialistické spoločnosti). Era socialistă 1973, č. 2, s. 3–9.
- Rejnval'd, T. I.: *Otčuzdenije truda i ličnosti rabočego pri kapitalizme*. Učenyje zapiski Vladimirskogo pedagogičeskogo instituta — Serija obščestvennych nauk 1971, seš. 6, s. 126–168.
- Revjakina, L. V.: *Vozrastanije rukovodjaščej roli rabočego klassa v uslovijach stroitel'stva razvitoj socialističeskogo obščestva v Bolgarii (obzor literatury)*. Naučnyje doklady vysšej školy — Naučnyj kommunizm 1973, č. 2, s. 146–152.
- Ritomský, A. — Bunčák, J.: *Miesto agregátorych údajov vo výskume sociálnej štruktúry*. Sociológia 1972, č. 4, s. 310–322.
- Roško, R.: *Premeny v sociálnej štruktúre Slovenska (1945–1970)*. Sociológia 1970, č. 4, s. 342–365.
- Rupp, K.: *Társadalmi mobilitás és település-szerkezet* (Sociální mobilita a struktura osídlení). Szociológia 1973, č. 1, s. 23–43.
- Rutkevič, M.: *Social'naja struktura razvitoj socialističeskogo obščestva*. Kommunist 1974, č. 2, s. 77–87.
- Rutkevič, M. N.: *Die Sozialstruktur der sozialistischen Gesellschaft in der UdSSR und ihre Entwicklung zur sozialen Homogenität*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1975, č. 1, s. 21–32.
- Rutkevič, M. N.: *Tendencii izmenenija social'noj struktury sovetskogo obščestva. Stat'ja I*. Sociologičeskije issledovanija 1975, č. 1, s. 64–74.
- Rychtařík, K.: *Dělnická anketa Karla Marxe — pokus o analýzu postavení dělnické třídy Francie*. Sociologický časopis 1974, č. 2, s. 115–123.
- Semenov, V. S.: *Novyje javlenija v social'noj strukture sovetskogo obščestva*. Voprosy filosofii 1972, č. 7, s. 20–32.
- Semenov, V. S.: *Vyravňivanie social'nogo položenia trudjaščichsja v SSSR*. Voprosy filosofii 1974, č. 5, s. 45–54.
- Senjavskij, S.: *Tendencii izmenenija social'noj struktury sovetskogo obščestva*. Političeskoe samoobrazovanie 1971, č. 11, s. 11–18.
- Senjavskij, S. L.: *Izmenenija v social'noj strukture sovetskogo obščestva (1938–1970 gg.)*. Voprosy istorii 1973, č. 4, s. 3–17.
- Simuš, P. I.: *Stiranije klassovyh različij i kommunističeskoje vospitanije*. Voprosy filosofii 1973, č. 10, s. 10–20.
- Sirácky, A.: *K problematike teórie a metodologie v súvisi so sociálnou (triednou) štruktúrou socializmu*. Sociologický časopis 1972, č. 2, s. 113–119.
- Smirnov, S. N.: *Vědeckotechnická revoluce a dělnická třída za socialismu*. Sociologický časopis 1975, č. 2, s. 113–125.
- Smol'kov, V. G.: *Rabočij klass i socialističeskoje sorevnovanie*. Nauč. dokl. vysšej školy — Nauč. kommunizm 1973, č. 4, s. 12–19.
- Sobolev, A. I.: *Vsemirno-istoričeskaja rol' rabočego klassa*. Rabočij klass i sovremennij mir 1973, č. 3, s. 3–22.
- Stoilkova, A.: *Strukturnite izmenenija v rabotničeskata klasa — predpostavka za povišavane na rákorodnata i rolja v izgraždaneto na razvito socialističesko obščestvo*. Izv. na In-ta po istor. na BKP 1974, č. 30, s. 107–132.
- Szántó, M.: *Gondolatok a munkás-életmód változásairól* (Myšlenky o změnách životního stylu dělníků). Társadalmi Szemle 1973, č. 7, s. 26–35.
- Szántó, M.: *Society and Leisure Time. Free Saturdays and Changes in the Way of Life of Hungarian Industrial Workers Living in Towns*. Society and Leisure 1972, č. 4, s. 41–53.
- Szczepański, J.: *Pokus o systematizáciu sociologických problémov robotníckej triedy v Poľsku*. Sociológia 1971, č. 4, s. 351–367.
- Szelényi, I.: *Lakásrendszer és társadalmi struktúra* (System bydlení a sociální struktura). Szociológia 1972, č. 1, s. 49–71.
- Sztranyiczki, G.: *Clasa muncitoare ca producător și proprietar* (Dělnická třída jako producent a vlastník). Studia Universitatis Babeș-Bolyai — Series Sociologia 1972, s. 9–18.
- Șilețchi, M.: *Metodă de analiză și previziune a dinamicii structurilor sociale* (Metoda analýzy a prognózování dynamiky sociálních struktur). Viitorul social 1974, č. 2, s. 367–374.
- Šafář, Z.: *K otázkám současné struktury socialistické společnosti*. Nová mysl 1971, č. 4, s. 588–597.
- Škljar, M.: *Sovetskij rabočij klass*. Kommunist Belorussii 1972, č. 10, s. 21–26.
- Štefánik, O.: *Postavenie robotníckej triedy v súčasnosti*. Nová mysl 1971, č. 5–6, s. 783–790.
- Šundejev, V.: *Imperialismus a dělnická třída*. Nová mysl 1970, č. 9, s. 1258–1268.
- Syrjajev, J. I.: *Zblyžennja klasiv i social'nych hrup radjans'koho suspiľ'stva*. Filos. dumka 1972, č. 5, s. 3–12.
- Tašký, F.: *K problematike empirického výskumu robotníckej triedy*. Sociológia 1972, č. 2, s. 107–117.
- Tašký, F.: *Robotnícka trieda na Slovensku po víťazstve socialistickej revolúcie*. Sociológia 1973, č. 1, s. 13–29.
- Tichomirov, N. — Gordon, L. — Klopov, E.:

- Výzkum způsobu života dělníků a některé otázky sociálního plánování. Sociologický časopis 1972, č. 3, s. 272–281.
- Urbánek, E.: Ku kritice Dahrendorfovej koncepcie tried (Classes and Seigneurship). Sociológia 1972, s. 332–339.
- Usenin, V. I. — Nočevnik, M. N.: Automatizace a průmysloví dělníci. Sociologický časopis 1974, č. 1, s. 11–22.
- Vorob'jeva, I. J.: Povyšenie kul'turno-technického urovnja rabočego klassa SSSR v period stroitel'stva kommunizma. Vestnik Moskovskogo universiteta — Serija XIII: Teorija naučnogo kommunizma 1971, č. 6, s. 25–33.
- Vylov, T.: Social'no-klassovaja struktura strojaščegosja razvitogo socialističeskogo obščestva v NRB. Voprosy filosofii 1973, č. 7, s. 124–129.
- Wagner, V.: Problém sociálnej stratifikácie v sociológii USA. Sociológia 1970, č. 2, s. 161–174.
- Weidig, R.: Die Arbeiterklasse im Prozess der Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft. Zu einigen Entwicklungstendenzen der Arbeiterklasse in der DDR. Einheit 1973, č. 4, s. 430–438.
- Wesolowski, W.: Plánování a prognózování přeměn sociální struktury. Sociologický časopis 1973, č. 6, s. 607–613.
- Wiatr, J. J.: Polityczne następstwa przemian struktury społecznej. Nowe Drogi 1971, č. 1, s. 62–75.
- Widerszpil, J. S.: Vymezení dělnické třídy a aktuální úkoly polské dělnické třídy. Marxismus a současnost 1972, č. 3, s. 19–24.
- Widerszpil, S.: Socjologiczne zagadnienia klasy robotniczej na etapie intensywnego rozwoju gospodarki w Polsce. Nowe Drogi 1970, č. 10, s. 60–70.
- Wirth, A.: Osztályviszonyok és szociális struktúra a szocializmus építésének jelenlegi szakaszában (Třídní vztahy a sociální struktura v současné etapě budování socialismu). Pártélet 1971, č. 2, s. 63–69.
- Zábrahová, L.: K analýze sociální struktury společnosti. Nová mysl 1972, č. 4, s. 530–539.
- Zábrahová, L.: Přístup k výzkumu sociální struktury. Nová mysl 1972, č. 6, s. 833–841.
- Zdravomyslov, A.: Rabočij klass v uslovijach razvitogo socializma. Kommunist 1971, č. 13, s. 26–36.
- Zenin, V.: XXIV z'jzid KPRS pro providnu rol' robitnyčoho klasu v komunistyčnomu budirnyctvi. Rad. pravo 1973, č. 4, s. 17–21.
- Žemanov, O. N.: Kritika koncepcii „oburžuazivania“ rabočego klassa. Voprosy filosofii 1970, č. 12, s. 3–13.
- Žirickij, A. K.: Naučno-techničeskaja revolucija i rabočij klass kapitalističeskich stran. Novoje v žizni, nauke, tehnike — Serija Istorija 1973, č. 3, 64 s.

Magdolen Ernest: Tvorba a upevňovanie socialistického spôsobu života

Medzinárodný rok ženy v ČSSR

Malá E.: K dynamike kultúrnej úrovne žien v podmienkach socialistickej spoločnosti

Valná S.: K problematike voľného času u žien

STUDIE

Charrát F., Linhart J., Večerník J.: Některé poznámky k aplikaci mobilního přístupu v socialistické společnosti

Sokira J.: O vztahu ekonomických potřeb a ekonomických zájmů

ZO SOCIOLOGICKÉHO ŽIVOTA

Macháček L.: O analýze poľských sociologických časopisov

Roško R.: L. Szántó a rozvoj marxistického myslenia na Slovensku

Farkašová V.: Vydavateľstvo Pravda jubiluje

Urama J.: O seminári podnikových sociológov a psychológov

RECENZIE

Faltan L.: Studia socjologiczne 1974 (Studia socjologiczne 1974)

Vrábliková M.: Z výskumu sociálnej štruktúry dediny v PLR (Galeski, B.: Studia nad społeczną strukturą wsi)

ANOTÁCIE

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, 110 00, Praha 1, telefon 249-391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, 656 07 Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámkova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červnu 1975. Číslo vyšlo v prosinci 1975.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS B. V., Amsteldijk 44, Amstredam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 11, 1975 (6 issues) Deutsch Glds. 50,40.

© ACADEMIA, Praha 1975.